

KOMMUNISTLIKE REŽIIMIDE KURITEGUDEST

ÕPPEMATERJAL

2009

Publikatsiooni autoriõigused kuuluvad Sihtasutusele Eesti Mälu Instituut, Eesti Ajalooõpetajate Seltsile ja autoritele

Õppematerjali koostamist ja väljaandmist rahastas Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeerium

Esikaane illustratsioon: Pjotr Belov „Liivakell”, 1987

Kommunistlike režiimide kuriregudest

Õppematerjal: teabetekstid, õppeülesanded

Autorid: Karolina Antons, Peeter Kaasik, Hanna-Liis Kaarlõp-Nani, Mart Laar, Sandra Lillemaa, Ivo Maripuu, Meelis Saueauk

Koostanud Meelis Maripuu ja Mare Oja

Toimetanud Toomas Hiio ja Hilje Saag

Keeletoimetaja Ene Sepp

Venekeelsete allikate tõlge eesti keelde Peeter Kaasik

Eestikeelsed tekstid tõlkinud vene keelde ja toimetanud Einar Värä

Trükitud trükikojas OÜ Infotrükk

© Sihtasutus Eesti Mälu Instituut

© Eesti Ajalooõpetajate Selts

© Autorid

ISBN 978-9949-18-627-3

EESSÕNA

Õppematerjal on valminud Eesti Mälu Instituudi ja Eesti Ajalooõpetajate Seltsi tihedas koostöös ning ka Kommunismikuritegude Uurimise Sihtasutuse kaastegevusel. Õppematerjali ettevalmistamist ja väljaandmist rahastas Vabariigi Valitsus Haridus- ja Teadusministeeriumi vahendusel.

Kommunistlike režiimide kuritegusid on iseseisvuse taastanud Eesti ajalooõpikutes käsitletud nii Eesti ajaloo kui ka üldajaloo kursuses, kuid õpikute piiratud maht ei võimalda arutada seda keerukat teemat ei sügavuti ega süsteemselt. Aastakümneid Eestit valitsenud Nõukogude võimu toimepandud kuriteod nii Eestis kui ka mujal on muutnud teema meile äärmiselt oluliseks. Rahvusvahelisel tasandil oli kommunismi kuritegudest rääkimine poliitilistel põhjustel aastakümneid tõrjutud isegi demokraatlikes lääneriikides. Otsustavalt muutus suhtumine pärast kommunistlike režiimide käes kannatanud Ida- ja Kesk-Euroopa riikide, sh Eesti liitumist NATO, Euroopa Liidu ja teiste rahvusvaheliste organisatsioonidega. Nende riikide avaliku selgitustöö tulemusena on rahvusvaheline üldsus valmis tunnistama, et 20. sajandil tabasid maailma rahvaid kahe kuritegeliku režiimi – kommunistliku ja natsistliku – inimsusevastased kuriteod. Režiimid määratlesid oma vastaseid ja ohvreid erinevate kriteeriumite alusel, hukkus miljoneid süütuid inimesi.

Alates 2002. aastast tähistatakse Eestis 27. jaanuari (Auschwitzi natsliku koonduslaagri vabastamise aastapäev) holokausti ja teiste inimsusevastaste kuritegude ohvrite mälestamise päevana. Oma sisult on tegu eelkõige holokausti mälestuspäevaga ning alates 2006. aastast tähistataksegi seda ÜRO otsusega terves maailmas holokausti mälestuspäevana.

Mälestamiseks kõiki totalitaarsete ja autoritaarsete režiimide toime pandud inimsusevastaseid kuritegusid, võttis Euroopa Parlament 2009. aasta 2. aprillil vastu murrangulise resolutsiooni „Euroopa südametunistus ja totalitarism”. Resolutsioonis nõutakse kahe kuritegeliku režiimi – Teise maailmasõja valla päästnud NSV Liidu ja Saksamaa vahelise nn Molotovi-Ribbentropi pakti aastapäeva 23. augusti kuulutamist üleeuroopaliseks kõigi totalitaarsete ja autoritaarsete režiimide ohvrite mälestamise päevaks, mida tähistatakse väarikalt ja erapooletult. Ainult avalikkuse teadlikkus ajaloosündmustest ja hinnangu andmine toimepandud kuritegudele ning nende kohta kindla seisukoha kujundamine aitavad tagada samasuguste kuritegude vältimist tulevikus. Üks riikide ja rahvaste omavahelise mõistmise aluseid on üldistel inimõigustel põhinevad moraalsed hinnangud maailma lähiajaloo sündmustele.

Alates 2009. aastast tähistatakse Eestis 23. augustil kommunismi ja natsismi ohvrite mälestuspäeva riikliku tähtpäevana.

Õppematerjali eesmärk on pakkuda õpetajatele süstematiseeritud lisamaterjali kommunismikuritegude käsitlemiseks ajalootundides või uurimistöö koostamiseks ning temaatiliste tähtpäevade korraldamiseks. Õppematerjal jaguneb kaheks osaks: teabetekstid ning õppeülesanded. Kogumiku koostamisse on kaasatud nii selle teema uurijaid ajaloolasi kui ka tegevõpetajaid.

Esimeses osas annavad teabetekstid ülevaate kommunistlikust maailmasüsteemist (autor Mart Laar). Järgnevad peatükid keskenduvad NSV Liidu repressiivaparaadile ja õigusvastastele repressioonidele Nõukogude Liidus ning tema allutatud aladel, eraldi peatükk on pühendatud poliitilistele repressioonidele Eestis (autorid Meelis Saueauk ja Peeter Kaasik). Õppeülesannetes on kasutatud arvukalt erinevaid allikaid: väljavõtteid arhiividokumentidest ning katkeid kirjandusest ja ajakirjandusväljaannetest. Õppeülesandeid sobib kasutada 9. klassis lähiajalugu õppides, gümnaasiumi Eesti ja lähiajaloo vastavaid teemasid käsitledes ning iseseisvaks tööks või uurimistööde ja referaatide koostamiseks (koostajad Ivo Maripuu, Karolina Antons, Sandra Lillemaa ning Hanna-Liis Kaarlõp-Nani).

Käsitletava teema keerukus, seosed erinevate perekonnalugudega ning poliitiline tundlikkus eeldavad probleemide mõistmist toetavate ajalooeadmiste olemasolu. Seega peaks iga teema käsitus ja mõttevahetus või arutelu lõppema kokkuvõttega õpetaja juhendamisel.

Täname Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeeriumi kogumiku koostamise ja väljaandmise rahastamise eest.

Koostajad

SISUKORD

EESSÕNA	3
LÜHENDID	6
KRONOLOOGIA	8
1. Maailm	8
2. Eesti	13
I KOMMUNISTLIKE REŽIIMIDE TULEK JA KADU <i>Mart Laar</i>	16
1. Kommunistlikust ideoloogiast ja retseptsioonist Euroopas	16
2. Kommunistlike režiimide kuritegudest rahvusvahelises ja riigisiseses õiguses	18
3. Kommunistlike kuritegude uurimine ja teadvustamine ning õpetamine koolides	20
4. Võrdlus teiste sarnaste rahvusvaheliste kuritegudega	22
5. Moraalne hinnang: vabadus, vastutus ja väärtused	23
6. Kommunismi teostamise katsed maailmas	25
6.1. Sissejuhatas	25
6.2. Kommunism Kesk- ja Ida-Euroopas	25
6.3. Kommunism kolmandas maailmas	28
7. Kommunismi kokkuvarisemine	31
II NÕUKOGUDE POLIITILISED REPRESSIOONID <i>Meelis Saueauk, Peeter Kaasik</i>	32
1. Põhimõisted	32
2. Poliitiliste repressioonide algatamine ja „vaenlaste” määratlemine. Massirepressioonide lained NSV Liidus. Suur terror	34
3. Repressioonide õiguslik raamistik ja liigid	39
4. Nõukogude repressiivorganid	43
4.1. Riikliku julgeoleku organid	43
4.2. Kohtud ja erikohtud	44
4.3. Kohtuvälised karistusasutused	46
4.4. Prokuratuur	47
4.5. Töö-vangilaagrid	47
4.6. Vanglad	50
5. Nõukogude poliitilised repressioonid aastail 1939–1940 annekteeritud läänepiirkondades	51
5.1. Ida-Poola annekteerimine	52
5.1.1. Katõni massimõrv	54
5.2. Nõukogude mõjusfääri laiendamine	55
5.2.1. Rünnak Soome vastu	55
5.2.2. NSV Liidu 1939. aasta ultimaatumi vastuvõtnud riikide saatus	56
III NSV LIIDU POLIITILISED REPRESSIOONID EESTIS <i>Meelis Saueauk, Peeter Kaasik</i>	60
1. Eellugu: okupatsioon ja anneksioon	60
1.1. Okupatsioon	60
1.2. Anneksioon	60
2. Nõukogude repressioonid – kuriteod Eestis 1940–1941	62
2.1. Arreteerimised ja hukkamised	62
2.2. Küüditamised 1941	64
2.3. Repressioonide ägenemine Saksa ja NSV Liidu sõja alguse tõttu ning Suvesõda	67
3. Teise maailmasõja järgsed Nõukogude repressioonid	69
3.1. Repressiivorganid	69
3.2. Represseeritavate kategooriad	70
3.3. Repressioonid	70
3.4. Küüditamised	71
3.4.1. Saksa rahvusest isikute küüditamine Eestist 1945. aastal	71
3.4.2. 1949. aasta märtsiküüditamine	72

4. Vastupanuliikumine	74
4.1. Metsavendlus ja metsavendade repressioonimine	74
4.2. Relvastamata vastupanu aastatel 1944–1953	76
4.3. Dissidentlus	76
4.4. Statistiline kokkuvõte NSV Liidu õigusvastastest arreteerimistest ja küüditamistest Eestis	81
5. Kommunistliku režiimi kuritegude uurimisest Eestis	83
ÕPPEÜLESANDED	87
I ARRETEERIMISED JA ELU VANGILAAGRIS <i>Ivo Maripuu</i>	87
1. Arreteerimine	87
2. Elu (ja surm) okstraadi taga	91
2.1. Ülevaade Gulagist	91
2.2. Elu Gulagis	94
Kes oli Aleksandr Solženitsõn?	99
II TERROR SUVESÕJA AJAL <i>Karolina Antons</i>	100
1. Suvesõda	101
1.1. Suvesõda – üks osa Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelisest sõjast	101
1.2. Suvesõda – katse taastada Eesti iseseisvus	104
2. Hävituspataljonide tegudest	107
3. Massimõrv Tartu vanglas	111
III EESTI POLIITILISE ELIIDI SAATUS <i>Karolina Antons</i>	116
1. Kõrgemate riigiametnike repressioonimine	116
2. Jaan Tõnisson	120
2.1. Jaan Tõnissoni saatus (põhikoolile)	120
2.2. Jaan Tõnissoni saatus (gümnaasiumile)	124
IV KÜÜDITAMISED <i>Sandra Lillemaa</i>	130
1. Küüditamise alusdokumendid	130
2. Küüditamiste läbiviimine	134
3. Teekond Siberisse	136
4. Elu Siberis	138
5. Vabanemine	141
Kokkuvõtvad ülesanded küüditamisest	143
V METSAVENNAD JA VASTUPANULIIKUMINE <i>Hanna-Liis Kaarlõp-Nani</i>	145
1. Metsa – miks: mille eest ja kelle vastu?	145
2. Metsavend – bandiit või vabadusvõitleja?	150
3. Repressioonid metsavendade vastu	153
4. Noorsoo vastupanuliikumine	156
5. 1947. aasta „kontrevolutsioon” <i>Ivo Maripuu</i>	162
VI TUNNIKAVA GÜMNAASIUMILE <i>Sandra Lillemaa</i>	169
Nõukogude repressioonid 1941. aastal	169
RÜHMATÖÖ nr. 1 Poliitilise eliidi saatus	170
RÜHMATÖÖ nr. 2. Hävituspataljonid	171
RÜHMATÖÖ nr. 3. Arreteerimised	173
RÜHMATÖÖ nr. 4. 1941. aasta küüditamine	175
RÜHMATÖÖ nr. 5. Vangilaagrid	177

LÜHENDID

ANSV – Autonoomne Nõukogude Sotsialistlik Vabariik (*АССР, Автономная Советская Социалистическая Республика*)

EDL – Eesti Demokraatlik Liikumine

Eesti NSV, ENSV – Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik (*ЭССР, Эстонская Советская Социалистическая Республика*)

EKP – Eestimaa Kommunistlik Partei (*КПЭ, Коммунистическая партия Эстонии*)

ERR – Eesti Rahvusrinne

ERRB – Eesti Represseeritute Registri Büroo

BVVO – Banditismivastase Võitluse Osakond (*ОББ – Отдел по борьбе с бандитизмом*)

GPU – Riiklik Poliitiline Valitsus (*ГПУ, Государственное политическое управление*)

GUGB – Riikliku Julgeoleku Peavalitsus (*ГУГБ, Главное управление государственной безопасности*)

GULAG – Laagrite Peavalitsus (*ГУЛАГ, Главное управление лагерей*)

IKUES – Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus

ITK – parandusliku töö koloonia (*ИТК, Исправительно-трудовая колония*)

ITL – parandusliku töö laager (*ИТЛ, Исправительно-трудовой лагерь*)

KGB – Riikliku Julgeoleku Komitee (*КГБ, Комитет государственной безопасности*)

KK – Keskkomitee (*ЦК, Центральный Комитет*)

Komintern – Kommunistlik Internatsionaal (*Коминтерн, Коммунистический интернационал*). Kutsutud ka Kolmandaks Internatsionaaliks (*3-й интернационал*)

K(b)P – kommunistlik (bolševike) partei (*КП(б), коммунистическая партия (большевиков)*)

КТК – Kesktäitevkomitee (*ЦИК, Центральный Исполнительный Комитет*)

MGB – Riikliku Julgeoleku Ministeerium (*МГБ, Министерство государственной безопасности*)

MRP – Molotov-Ribbentropi pakt (NSV Liidu ja Saksamaa vaheline mittekallaletungi leping, 23. augustil 1939)

MVD – Siseministeerium (*МВД, Министерство внутренних дел*)

NEP – „uus majanduspoliitika” (*НЭП, новая экономическая политика*)

NKGB – Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat (*НКГБ, Народный комиссариат государственной безопасности*)

NKVD – Siseasjade Rahvakomissariaat (*НКВД, Народный комиссариат внутренних дел*)

NLKP – Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei (*КПСС, Коммунистическая Партия Советского Союза*)

NSV – Nõukogude Sotsialistlik Vabariik (*ССР, Советская Социалистическая Республика*)

NSV Liit, NSVL – Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit, lühemalt Nõukogude Liit (*СССР, Союз Советских Социалистических Республик, Советский Союз*)

OGPU – Ühendatud Riiklik Poliitiline Valitsus (*ОГПУ, Объединенное государственное политическое управление*)

ORURK – Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon

OSCE – Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorganisatsioon (*Organization for Security and Co-operation in Europe*)

OSO – Erinõupidamine (*OCO, Особое совещание*)

OUN – Ukraina Natsionalistide Organisatsioon (*ОУН, Организация Украинских Националистов, ukr. Організація Українських Націоналістів*)

RKN – Rahvakomissaride Nõukogu (*CHK, Совнарком, Совет народных комиссаров СССР*)

RVL – Relvastatud Võitluse Liit

Saksa DV – Saksamaa Demokraatlik Vabariik

Saksa LV – Saksamaa Liitvabariik

Samizdat – omakirjastuslikud materjalid (*самиздат*, tulenes analoogiast Nõukogude Liidu riiklike kirjastuste tavapärase nimedega, nt. riiklik kirjastus – *госиздат, государственное издательство*)

Sevurallag – Põhja-Uurali parandusliku töö laager (*Сеvураллаг, Северо-Уралский ИТЛ*)

Smerš – NSV Liidu Kaitse Rahvakomissariaadi Vastuluure Peavalitsus „SMERŠ” (*Главное управление контрразведки „СМЕРШ” Народного Комиссариата обороны СССР*) „SMERŠ” tähendab siinkohal „surm spioonidele” (*„СМЕРШ”, „Смерть шпионам!”*) mis oli osa asutuse ametlikust nimetusest.

STASI – Saksa Demokraatliku Vabariigi Riikliku Julgeoleku Ministeerium (*Ministerium für Staatssicherheit*)

TRÜ – Tartu Riiklik Ülikool

TASS – NSV Liidu Telegraafiagentuur (*ТАСС, Телеграфное агентство Советского Союза*)

Tšekaa – vt. Vetšekaa

UPA – Ukraina Ülestõusuarmee, (УПА, *Украинская повстанческая армия, ukr. Українська Повстанська Армія*)

Vene NFSV – Venemaa Nõukogude Föderatiivne Sotsialistlik Vabariik (*РСФСР, Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика*)

Vetšekaa – Ülevenemaaline Erakorraline Komisjon Võitluseks Kонтрреволюtsiooni ja Sabotaažiga (*Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем при Совете Народных Комиссаров РСФСР*)

VK(b)P – Venemaa Kommunistlik (bolševike) Partei (*ПКП(б), Российская коммунистическая партия (большевиков)*)

VMN – kõrgeim karistusmäär (*ВМН, высшая мера наказания*)

ÜK(b)P – Üleliiduline Kommunistlik (bolševike) Partei (*БКП(б), Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков)*)

ÜN – Ülemnõukogu (*Верховный Совет*)

ÜRO – Ühinenud Rahvaste Organisatsioon (*United Nations*)

KRONOLOOGIA

1. Maailm

7. november 1917 – Bolševikud haarasid võimu Petrogradis, hõivates valitsusasutused ning arreteerides Ajutise Valitsuse liikmed.

18. jaanuar 1918 – Petrogradis tuli kokku Asutav Kogu, mis järgmisel päeval bolševike poolt laiali aeti.

Kevad 1918 – Vene kodusõja algus. Pole võimalik kindlaks teha sõjakommunismi ja muude repressioonide käigus hukkunute täpset arvu. Tsiviilelanikkonna suhtes sooritasid kuritegusid sõja mõlemad osapooled, hukkus miljoneid inimesi. Repressioonide hulka kuulusid vilja rekvireerimised, pantvangide mahalaskmised, massimõrvad jm.

17. juuli 1918 – bolševikud hukkasid Jekaterinburgis Nikolai II koos perekonnaga.

2. – 6. märts 1919 – Moskvast toimus Kommunistliku Internatsionaali (*Komintern*) asutamiskoosolek. Sellest kujundati maailma kommunistlikke parteisid ühendav katusorganisatsioon, mille peakorter asus Moskvast ja mis oma tegevuses juhindus Nõukogude Venemaa/NSV Liidu poliitikast. Lõppeesmärgiks oli proletaarne maailmarevolutsioon.

29. juuli 1920 – Algas *Kominterni* II kongress, mis seadis eesmärgiks kommunistlike liikumiste konsolideerumise ning range eraldumise teistest poliitilistest liikumistest.

16. veebruar 1921 – Gruusias moodustasid kommunistid revolutsioonikomitee ning pöördusid Nõukogude Venemaa poole palvega osutada ülestõusnud „proletaarlastele” internatsionaalset abi, 25. veebruaril hõivas Punaarmee Thbilisi ning Gruusia liideti Venemaaga.

1. märts 1921 – Algas Kroonlinna madruste mäss, mis purustati 18. märtsiks. Hukkus 600 ülestõusnut, 1000 sai haavata ja 2500 võeti vangi, kellest paljud hiljem hukati (Punaarmee kaotas 700 meest surnute ning 2500 haavatutena).

Märts 1921 – VK(b)P X kongress asendas maa majanduslikku kaosesse viinud sõjakommunismi *NEP*iga (uus majanduspoliitika, *новая экономическая политика*). Uue poliitika kohaselt asendati talurahva toiduainete andmise kohustus kindlaksmääratud toitusmaksuga ja ülejääke lubati realiseerida vabaturul. Arendati kooperatiivset omandit ja ajutiselt lubati piiratud ulatuses eraettevõtlust, mis viis kaubalis-rahaliste suhete taastumiseni.

9. august 1921 – Venemaa avaldas esimese ametliku teadaande näljahäda kohta. Kümnes kubermangus nälgis kokku 18 miljonit inimest. 4. oktoobril asus Rahvasteliit seisukohale, et näljahädas on süüdi Nõukogude Venemaa sõjakommunismi poliitika ning Rahvasteliit Venemaad ei aita.

1. jaanuar 1922 – Venemaa näljahädaliste arv oli tõusnud 33 miljonile. Hinnanguliselt suri 5 miljonit inimest.

30. detsember 1922 – Moodustati Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit, mis hõlmas esialgu Venemaad, Ukrainat, Valgevenet ja Taga-Kaukaasiat.

Aprill 1925 – ÜK(b)P XIV kongress tunnistas „sotsialismi võimalikkust ühel maal”.

Jaanuar 1927 – Uue majanduspoliitika lõpp ja suund industrialiseerimisele NSV Liidus.

Detsember 1927 – ÜK(b)P XV kongress mõistis hukka kõik kõrvalekalded partei pealiinist ning otsustas alustada põllumajanduse kollektiviseerimist.

1. oktoober 1928 – NSV Liidus algas I viisaastak, mis seadis eesmärgiks rasketööstuse eelisarendamise. Plaan nägi ette tööstustoodangu 20% juurdekasvu. NSV Liidu juhtkonna silmis olid planeeritud ettevõtmised võimalikud vaid vangide tööjõudu kasutades. 11. juuli 1929 võttis NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu vastu määruse, mis sai aluseks Gulagi (Riiklik Laagri Peavalitsus) vangilaagri süsteemile.

September 1929 – NSV Liidus algas sundkollektiviseerimine, millega kaasnes aastatel 1930–1932 ka ca 2 miljoni inimese küüditamine, 1932–1933 järgnes näljahäda. Ukrainas suri näljahäda (*golodomori*) tõttu miljoneid inimesi.

7. august 1932 – NSV Liidu Kesktäitevkomitee seadus „ühiskondliku omandi kaitsest”. Seaduse järgi mõisteti süüdi miljoneid inimesi, kes olid nälja või mingil muul põhjusel julgenud omastada „ühiskondlikku vara”. Võrreldes teo raskusega olid karistused ebaproportsionaalselt karmid. Karistuse alla kuulusid isikud alates 12. eluaastast. Seadust nimetatakse ka nn „viljapea seaduseks” (mahapudenenud viljapeade järgi, mille korjamine kolhoosipõllult võis kaasa tuua kuni 10-aastase vabaduskaotuse).

1. detsember 1934 – Leningradis tapeti NSV Liidu üks juhtfigure Sergei Kirov, mis sai ettekäändeks laiaulatuslikule „trotskistliku terrorismi” väljajuurimisele.

11. juuni 1937 – Algas puhastus Punaarmees. Surma mõisteti kaheksa kõrgemat sõjaväelast. See oli jätkuks 1934. aasta lõpus alanud parteisisestele massirepressioonidele. Stalini eesmärgiks oli kindlustada oma poliitilist positsiooni ning välja juurida väikseimgi opositsioon. Inimesi mõisteti süüdi ning hukati nimekirjade alusel (näiteks 18. oktoobril langetati 551 surmaotsust, 21. oktoobril 121 jne).

1937-1938 – „Suur terror” Esialgu puudutas see kõrgemat partei- ja nõukogude ning sõjaväelist juhtkonda, kuid hiljem järgnesid massioperatsioonid „kulakute”, „nõukogudevastase elemendi” ning vähemusrahvuste vastu. Kokku tapeti 1937–1938 hinnanguliselt kuni 700 000 inimest. 1939. aastaks oli vana parteikaader asendatud uue diktaatorile täielikult kuuleka kaadriga ja selliseid massihukkamisi NSV Liidus enam ette ei tulnud.

1. jaanuar 1938 – Gulagi süsteemi vangilaagrites oli 1 881 570 inimest (1938. aasta jooksul suri/tapeti laagrites ametlikel andmetel 108 654 inimest).

23. august 1939 – Nõukogude Liidu ja Saksamaa mittekallaletungilepingu ja selle salaprotokolli allakirjutamine (tuntud ka kui Molotovi-Ribbentropi pakt).

1. september 1939 – Saksamaa sissetungiga Poolasse algas Teine maailmasõda.

17. september 1939 – NSV Liidu Punaarmee tungis Ida-Poolasse; 28. septembril 1939 sõlmis N. Liit Saksamaaga sõpruse- ja piirilepingu.

30. november 1939 – NSV Liit ründas Soomet, algas Talvesõda.

1. jaanuar 1940 – Gulagi süsteemi vangilaagrites oli 1 659 992 inimest (1940. aasta jooksul suri/tapeti laagrites ametlikel andmetel 41 343 inimest). Lisaks kandis 1. jaanuari seisuga vanglates karistust 186 278 inimest.

Aprill-mai 1940 – NKVD hukkas u 22 000 Ida-Poola okupeerimise ajal arreteeritud isikut.

15. juuni 1940 – NSV Liit okupeeris Leedu.

17. juuni 1940 – NSV Liit okupeeris Eesti ja Läti.

28. juuni 1940 – NSV Liit okupeeris Rumeeniale kuulunud Bessaraabia ja Kirde-Bukoviina.

14. juuni 1941 – Massiküüditamine: Eestist küüditati u 10 000, Lätist u 15 000 ja Leedust u 16 000 inimest.

1. jaanuar 1942 – Gulagi süsteemi vangilaagrites oli 1 777 043 inimest (1942. aasta jooksul suri/tapeti laagrites ametlikel andmetel 352 560 inimest). Lisaks oli vanglates 1. jaanuari seisuga 268 532 inimest.

2. november 1943 – NSVL alustas karatšaide küüditamist Kaukaasiast Kesk-Aasia steppidesse, u 63 500 küüditatavast karatšaist hukkus ligi 40 000.

8. märts 1944 – Balkaaride küüditamine.

18. mai 1944 – NKVD viis Krimmis läbi hiiglasliku küüditamisoperatsiooni. Sealsed põliselanikud tatarlased – 228 392 inimest – asustatati vägivaldselt ümber Uuralitesse, Siberisse ja Kesk-Aasiasse.

9.–18. oktoober 1944 – Moskva nõupidamine. Stalin ja Churchill jagasid sõjajärgsed mõjusfäärid Euroopas: Rumeenia, Ungari, Bulgaaria – NSV Liidule, Kreeka – Suurbritanniale. Jugoslaavia läks jagamisele. USA suursaadik osales vaatlejana.

1. jaanuar 1945 – Gulagi süsteemi vangilaagrites oli 1 460 677 inimest (1945. aasta jooksul suri/tapeti laagrites ametlikel andmetel 81 917 inimest). Lisaks oli vanglates 1. jaanuari seisuga 275 510 inimest.

21. november 1945 – Liitlaste Kontrollnõukogu nõustus 6,65 miljoni sakslaste ümberasustamisega Saksamaale. Aktsiooni käigus hukkusid sajad tuhanded inimesed.

Veebruar 1946 – Stalini kõne Moskvast, milles ta rõhutas sõdade paratamatust kaasaegses maailmas, andes märku, et NSV Liit valmistub konfliktiks Läänega (suund Külmale sõjale).

5. märts 1946 – Suurbritannia sõjaaegne peaminister Winston Churchill pidas USAs Fultonis kõne, milles teatas Ida-Euroopas tekkinud “raudsest eesriidest”.

1. jaanuar 1948 – Gulagi süsteemi vangilaagrites oli 2 169 252 inimest (1948. aasta jooksul suri/tapeti laagrites ametlikel andmetel 50 659 inimest). Lisaks oli vanglates 1. jaanuari seisuga 280 374 inimest.

Veebruar 1948 – Vaatamata 1944. aasta oktoobris Moskvast NSV Liidu ja Suurbritannia (ja USA) vahel sõlmitud kokkuleppele, et Tšehhoslovakkia ei hakka kuuluma NSV Liidu mõjusfääri, korraldati Tšehhoslovakkias kommunistlik riigipööre.

Veebruar 1948 – NSV Liidus hakati organiseerima kõige ohtlikumate „kontrevolutsionääride” kinnipidamiseks erilaagreid, kuhu saadeti eranditult poliitilised („spioonid, diversandid, terroristid, trotskistid, menševikud, esseerid, anarhistid, natsionalistid, valgeemigrandid, nõukogudevastaste organisatsioonide liikmed” jpt). Kokku oli selliseid laagreid 10 ja 1953. aasta alguses hoiti neis ca 210 000 kinnipeetavat.

22. mai 1948 – Massiküüditamine Leedus. Kokku saadeti Leedust välja u 70 000 inimest ja likvideeriti 11 300 majapidamist.

25. märts 1949 – Algas NSV Liidu riikliku julgeoleku ministeeriumi ja siseministeeriumi ühisoperatsioon „Priboi” („Murdlainetus”) ehk küüditamine Balti vabariikidest. Eestist küüditati u 21 000 inimest, Lätist u 42 000 ja Leedust u 32 000.

1. oktoober 1949 – Mao Zedong kuulutas Pekingis välja Hiina Rahvavabariigi.

25. juuni 1950 – Kommunistliku Põhja-Korea väed tungisid Hiina toetusel üle 38. paralleeli Lõuna-Koreasse, algas Korea sõda.

1. veebruar 1951 – ÜRO Peaassamblee kuulutas Hiina RV agressoriks seoses sekkumisega Korea sõtta.

1. jaanuar 1953 – Gulagi süsteemi vangilaagrites oli 2 472 247 inimest, lisaks oli vanglates 152 290 inimest.

5. märts 1953 – Suri NSV Liidu juht Jossif Stalin.

26. märts 1953 – Lavrenti Beria memorandum NLKP Keskkomitee presiidiumile, kus teatas, et vangilaagrites on 2 526 402 inimest, kellest ainult 221 435 on „ohtlikud kurjategijad” (st erilaagrites asuvad vangid).

27. juuni 1953 – NSV Liit, USA, Hiina, Korea RDV ja Korea Vabariik kirjutasid alla vaherahule. Korea jäi lõhestatuks piki 38. paralleeli. Sõjas hukkus 9 miljonit korealast, 1 miljon hiinlast, u 100 000 ÜRO sõdurit. NSV Liidu kaotused pole teada.

Juuni 1953 – Stalini surmale järgnenud mäss Saksa DVs. 17. juunil kuulutati välja erakorraline seisukord. 19. juuniks suudeti mäss Nõukogude armee poolt maha suruda. Surma sai 21, haavata 187, arreteeriti u 1200 inimest (mitteametlikud andmed on mõnevõrra suuremad).

20. juuli 1954 – Lõppes Genfi konverents, mis lõpetas Prantsusmaa koloniaalsõja Indo-Hiinas. Prantsuse väed lahkusid ja Vietnam jagati piki 17. laiuskraadi kaheks riigiks.

14. september 1954 – NSV Liidus Tškalovi oblastis (tänapäeval Orenburgi oblast) viidi läbi järjekordne tuumapommi katsetus. Lisaks sõduritele said tugevaid tervisekahjustusi ka kohalikud elanikud, keda võimalikest ohtudest ei teavitatud.

14. mai 1955 – Vastukaaluks NATOle (eeskätt Saksa LV NATOsse võtmise vastu) asutati „rahvademokraatiamaid” ühendav sõjaline Varssavi Lepingu Organisatsioon (VLO).

26. – 28. juuni 1956 – Poolas Poznańis puhkesid rahvarahutused. Tagajärjeks oli 70 surnut, sadu haavatuid ja vahistatuid. Siiski olid „sulaperioodil” määratud karistused võrdlemisi tagasihoidlikud. Võimud valisid pigem tagakiusamise tee: kinnipidamine ilma põhjenduseta, vallandamised jne.

4. november 1956 – NSV Liidu ja VLO riikide väed tungisid Budapesti ja taastasid Ungaris kommunistliku riigikorra. Viimased vabadusvõitlejad panid relvad maha 14. novembril. Ülestõusu mahasurumisel langes ligi 3000 ungarlast, ligi 200 000 põgenes välismaale. Kommunistlike võimude poolt vahistati vähemalt 26 000 inimest, neist 350 hukati.

1956 – Hiinas kuulutati kampaaniaga „Las õitseda sada lille, las võistelda sada koolkonda” välja petlik sõnavabadus, millega õhutati intelligentsi avaldama erinevaid, sh kommunistliku ideoloogia suhtes, kriitilisi seisukohti.

Aprill-juuli 1957 – Hiinas viidi läbi „mürgiste idude lõmastamise kampaania”. Repressioonide ohvriks langesid kõik kommunismi kritiseerinud inimesed, samuti ametnikud ja maapiirkondade juhid, kes polnud piisava agarusega kollektiviseerimist läbi viinud. Rohkem kui poolele miljonile inimesele kleebiti külge parempoolse silt ja karistuseks määrati kuni 20 aastat vangilaagrit või saatmine mõnda kolkakülla „põllumajandust edendama”.

31. juuli 1958 – Algas ülestõus Hiina poolt okupeeritud Tiibetis, hukkus hinnanguliselt 15 000 tiibetlast ning 50 000 hiinlast.

30. august 1958 – Hiina Kommunistliku Partei Keskkomitee võttis vastu otsuse majandusarengu kiirendamiseks („Suur Hüpe”). Kõikjal, korraga ja kiiresti paisati põhjalikult segi talupoegade elukorraldus ning sunniti nad kuni mitmekümnest tuhandest perekonnast koosnevatesse rahvakommuunidesse, mis põhjustas maailma läbi aegade suurima näljahäda. Ohvrite arv pole teada, see jäi 20 ja 40 miljoni nälga surnud inimese vahele.

13. august 1961 – Kuna Lääne-Berliini kaudu põgenes läände tuhandeid inimesi, otsustati Ida- ja Lääne-Berliini lahutamiseks rajada müür. Lääne-Berliini ümbritsev müür oli 46 kilomeetrit pikk, 210 vaatlustorni ja 245 laskepositsiooni ning 7 läbilaskepunktiga. Berliini müür sai Euroopa lõhestatuse ja Külma sõja sümboliks.

9. oktoober 1963 – NSV Liit paigutas Kuubale tuumarelvad. Selle tulemuseks oli terav vastasseis USA-ga, mis oleks peaaegu lõppenud tuumasõjaga („Kariibi kriis”). Kriis lõppes NSV Liidu järeleandmisega ning tuumarelvastuse Kuubalt minemaviimisega.

4. august 1964 – Algas Vietnami sõda. Metsikusi panid toime mõlemad osapooled ja hukkus miljoneid inimesi. Suurema osa hukkunutest põhjustasid siiski USA lennuväe vaippommitamised ja troopilise metsa ning põllukultuuride hävitamiseks kasutatud napalm ja mürgkemikaalid.

13. august 1966 – Hiina Kommunistliku Partei otsus „suurest proletaarsest kultuuri revolutsioonist”.

Kartes, et teda tõugatakse kõrvale, toetus Mao armeele ja õppivale noorsoole, kellest kujunes „punavalvurite” (hungveipingide) tuumik. Löök suunati väidetavate Mao vastaste ja teisitimõtlejate (st eeskätt

intelligents) vastu. Lisaks olid kultuurirevolutsiooni sees veel omaette aktsioonid nagu „nelja igandi vastane” kampaania (ideed, kultuur, kombed, harjumused), mis viis sisuliselt hiina kultuuripärandi hävitamiseni (põletati raamatuid, hävitati templeid, võõbati üle freskosid jne). Selle aktsiooni käigus ei pääsenud isegi Suur Hiina Müür, millest võeti telliseid näiteks seafarmi ehitamiseks.

18. mai 1967 – KGB esimeheks sai Juri Andropov, kes alustas võitlust „ideoloogilise diversiooni” vastu. Kuni NSV Liidu eksisteerimise lõpuni karistati selle süüdistuse alusel tuhandeid inimesi vanglakaristuse või paigutamisega eripsühhiaatriahaglasse.

4. mai 1968 – Tšehhoslovakkia juhid andsid Moskvale aru, miks olid kõrvale kaldunud Moskva suunistega antud „sotsialismi ehitamise teel” (nn Praha kevad). Leonid Brežnev nõudis Tšehhoslovakkia delegatsioonilt luba NSV Liidu sõjalisteks manöövriteks Tšehhoslovakkias ja selle ta ka sai. Operatsioonis „Doonau” osalesid NSV Liidu vägede kõrval veel Bulgaaria, Ungari, Poola ja Saksa DV armee väed (sisuliselt riik okupeeriti). Osales 400 000 sõjaväelast, 6300 tanki, 800 lennukit. Sõda ei puhkenud ja vastupanu sisetungijatele oli passiivne. Hukkus üle 70 inimese, üle 500 sai haavata. Maalt põgenes 70 000 inimest, koos hilisemate lahkujatega tõusis põgenike hulk 300 000-le. Vägede sisseviimine ei taganud veel rahu, näiteks 1969. aasta märtsis, tähistamaks Tšehhoslovakkia jäähokikoondise võitu NSV Liidu üle, tuli tänavatele ligi 500 000 meeleavaldajat. Süüdi mõisteti u 1500 meeleavaldajat.

13. november 1968 – Brežnevi doktriini kehtestamine reaktsioonina Praha kevadele. NSV Liit deklareeris oma õigust ja kohust kaitsta sotsialismi (st nõukogulikku režiimi) kõikjal.

30. märts 1971 – Algas NLKP XXIV kongress, kus toodi käibele mõiste „nõukogude inimene”, mis andis Moskvale laiemad võimalused rahvuspoliitika (venestamise) teostamiseks.

21. detsember 1971 – KGB esimehe Andropovi märgukiri seoses mitteametliku kirjastustegevusega (*samizdat*). Probleem algas juba 1950. aastate teisel poolel, kui tsensuuri kinni jäänud teoseid hakati omaalgatuslikult paljundama ja levitama. Osa käsikirju toimetati ka NSV Liidust välja ning avaldati välismaal (*tamizdat*). Algas KGB poolt autorite ja levitajate jälitamine. Jaanuaris algas kohtuistung dissident Vladimir Bukovski üle, kes oli paljastanud psühhiaatrilisi kuritarvitusi. Talle mõisteti seitse aastat vangilaagrit, lisaks viis aastat asumist. Sellega alustati järgmist suuremat repressioonide lainet dissidentide vastu.

September 1978 – NLKP KK salajane direktiiv vene keele õpetamise parandamisest. Tegelikult omas see laiemat tähendust, lõppeesmärk oli asjaajamise üleviimine täielikult vene keelele ka liiduvabariikides.

7. jaanuar 1979 – Vietnami väed vallutasid Kambodža pealinna Phnom Penhi, tehes lõpu Pol Poti punaste khmeeride genotsiidile.

Juuli 1979 – Nicaraguas tulid võimule kommunistliku suunitlusega sandinistid, kes püsisid võimul tänu NSV Liidu majanduslikule ja sõjalisele toele. Algas kodusõda. Nicaraguas tõi sandinistide alustatud partisanisõda hinnanguliselt kaasa kuni 30 000 hukkunut, sellele järgnenud kodusõjas kuni 1990. aastani veel kuni 50 000 hukkunut, lisaks kuni pool miljonit sõjapõgenikku.

12. detsember 1979 – „Revolutsiooni” kaitseks otsustas NLKP KK Poliitbüroo viia NSV Liidu väed Afganistani. Kommunismi levitamise katse Afganistani tõi kaasa üle 10 aasta kestnud sõja, mille tulemuseks oli kuni 2 miljonit hukkunut, 5 miljonit sõjapõgenikku.

13. detsember 1981 – Poolas kuulutati välja sõjaseisukord. Tegevusse asusid 70 000 sõjaväelast ja 30 000 miilitsat. Telefonid lülitati välja, piirid ja bensiinijaamad suleti. Linnadest ja asulatest väljapääsemiseks oli vaja eriluba, intensiivistati kirjavahetuse kontrolli ja tsensuuri. Internatsionaalset abi olid valmis osutama ka Saksa DV, NSV Liidu ja Tšehhoslovakkia relvajõud. Seda siiski vaja ei läinud. Kümne päevaga olid streigid ja meeleavaldused lõppenud. Surma sai üle 100 inimese, aresteeriti ligi 4000. Kaebealuste üle mõistsid kohut sõjatribunalid. Repressioonide teine samm oli opositsiooni ja „Solidarsuse” liikmete interneerimine – u 5000 inimest paigutati 49-sse isolatsioonikeskusse.

2. Eesti

25. oktoober 1917 – Tallinnas võttis võimu üle bolševike juhitud Sõja-revolutsioonikomitee eesotsas Ivan Rabtšinski ja Viktor Kingissepaga.

12. november 1917 – Eestimaa Nõukogude Täitevkomitee saatis laiali Ajutise Maanõukogu ning kuulutas välja Eesti Asutava Kogu valimised.

20.–21. jaanuar 1918 – Eesti Asutava Kogu valimised. Kui selgus, et enamlased ülekaalu ei saa, siis valimised katkestati.

29. november 1918 – Enamlased kuulutasid Narvas välja Eesti Tööraha Kommuuni, mis pidi Punaarmee sissetungile Eestisse andma kodusõja ilme.

29. detsember 1918 – Rakvere lähedal Palermo metsas hukati enamlaste poolt 82 inimest.

14. jaanuar 1919 – Tartu Krediitkassa keldris hukkasid enamlased 14 inimest, nende hulgas Tallinna ja kogu Eestimaa õigeusu piiskop Platon. Kokku tapeti Eesti Tööraha Kommuuni tegevuse ajal kuni juunini 1919 Virumaal u 150 inimest, lisaks veel kümneid Tartu- ja Valgamaal.

16.–21. veebruar 1919 – Saaremaal vallandasid enamlikud agitaatorid mobiliseeritute hulgas mässu, mille Tallinnast saadetud karistussalk maha surus. Mõlemal poolel kokku hukkus 163 inimest.

1. detsember 1924 – Kominterni ja Nõukogude Liidu valitsuse toetusel korraldasid kommunistid Tallinnas relvastatud riigipöördekatse. Plaaniti kutsuda endaga ühinema pealinna töölisi ning pöörduda abipalvega NSV Liidu poole. Tööliskond mässuga kaasa ei läinud ning NSV Liidul polnud sellises olukorras otstarbekas sekkuda. Mäss suruti maha, kokku sai surma 44 inimest. Kommunistid said mässu käigus kas surma, põgenesid NSV Liitu või arreteeriti. Kogu kommunistlik organisatsioon Eestis lakkas olemast. Sõjakohtu otsustega mõisteti 155 mässus osalenut surma ning 209 vangi.

24. september 1939 – NSV Liit deklareeris, et kuna Eesti ei suuda oma neutraliteeti säilitada, tuleb Eesti ja NSV Liidu vahel sõlmida vastastikuse abistamise leping ning Eestisse rajada NSV Liidu sõjaväebaasid.

28. september 1939 – NSV Liidu survele kirjutatakse Moskvast alla Eesti ja NSV Liidu vastastikuse abistamise lepingule. Eestisse rajatavatesse sõjaväebaasidesse toodi 25 000 NSV Liidu sõjaväelast.

17. juuni 1940 – Punaarmee alustas Eesti okupeerimist.

21. juuni 1940 – Tallinnas toimus NSV Liidu esindajate korraldatuna ja Punaarmee üksuste julgestamisel „meeleavaldus” ja riigipööre. Andrei Ždanovi survele nimetas president Konstantin Päts ametisse Johannes Varesse marionettvalitsuse. Analoogilised sündmused leidsid aset ka Lätis ja Leedus.

4. juuli 1940 – Sisekaitseülem Harald Habermani korraldusega legaliseeriti Eestis kommunistlik partei.

21.–23. juuli 1940 – Eesti, Läti ja Leedu marionettpartlamendid kuulutasid oma riigid nõukogude sotsialistlikeks vabariikideks ja esitasid taotlused NSV Liitu astumiseks.

22. juuli 1940 – ENSV Riigivolikogu võttis vastu deklaratsiooni Eesti NSV astumisest NSV Liitu.

6. august 1940 – NSVL Ülemnõukogu istungjärgu otsusega liideti Eesti NSV Liidu koosseisu. Läti oli liidetud 5. augustil ja Leedu 3. augustil.

14. juuni 1941 – Massiküüditamine Eestist, Lätist ja Leedust. Eestist viidi ära u 10 000 inimest.

22. juuni 1941 – Puhkes sõda Saksamaa ja NSV Liidu vahel.

8.–9. juuli 1941 – Nõukogude võimukandjad lahkusid pealetungivate Saksa vägede eest Tartust. Tartu vanglas ja NKVD hoones hukati 199 poliitvangi.

10. juuli 1941 – Punaarmee Poliitilise Peavalitsuse ülema 1. järgu armeekomissari Lev Mehliše direktiivi alusel saadeti Eestist Punaarmeesse mobiliseeritud kutsealused ja reservväelased tööpataljonidesse. Umbes 32 000 tööpataljonidesse saadetud inimesest suri kuni üks kolmandik.

6. märts 1944 – Nõukogude lennuvägi pommitas Narvat, suur osa linnast hävis.

9. märts 1944 – Nõukogude lennuvägi tegi rünnaku Tallinnale (märtsipommitamine), hukkus u 500 inimest.

25.–26. märts 1944 – Nõukogude lennuvägi pommitas Tartut purustades 80 hoonet ja tappes 100 inimest.

20. aprill 1944 – EK(b)P KK Büroo otsus „Hävituspataljonide loomisest Eesti NSV-s”.

Juuli 1944 – Punaarmee poolt vallutatud Eesti territooriumi „puhastamiseks” ja elanikkonna registreerimiseks moodustati NKVD operatiivgrupid.

23. august 1944 – NSV Liit muutis ühepoolselt Eesti ja Venemaa Tartu rahu järgset piiri, liites Petseri linna ja seda ümbritsevad vallad loodava Vene NFSV Pihkva oblastiga.

24. november 1944 – Lõppesid lahingud Sõrve säarel, millega oli kogu Eesti territoorium uuesti Nõukogude Liidu valduses.

24. november 1944 – NSV Liidu Ülemnõukogu muutis teistkordselt Eesti ja Venemaa piiri, liites Narva jõe tagused Eesti vallad Leningradi oblastiga.

6. detsember 1944 – Leningradi rinde sõjanõukogu direktiiviga anti Balti laevastikule ning 8. ja 67. armeele korraldus piiritsoon 25. detsembriks 1944 elanikest tühendada.

4.–11. veebruar 1945 – Jalta konverents, üldjoontes määrati sõjajärgsed piirid Ida-Euroopas. Eesti, Läti ja Leedu anti *de facto* NSV Liidule.

7. veebruar 1945 – NKVD korraldus Eesti NSV territooriumil elavate saksa rahvusest isikute küüditamise kohta Komi ANSVsse.

2.–3. juuli 1945 – NSV Liidu Ülemkohtu Sõjakolleeegiumi istung, millel arutati NKGB kätte langenud Eesti Vabariigi Valitsuse (Otto Tiefi valitsuse) liikmete kohtuasja. Sõjavägede ülemjuhataja Jaan Maide mõisteti surma, teised valitsuse liikmed said 5–10-aastased vanglakaristused.

15. august 1945 – Eestist küüditati saksa rahvusest elanikud, eriasumisele saadeti 407 inimest.

4. september 1945 – Metsavendade („bandiitide”) ja nende toetajate majapidamised võrdsustati „okupantide käsilaste” majapidamistega, nende maa, hooned ja inventar kuulusid arvelevõtmisele ja võõrandamisele, alles võis jääda 5–7 ha maad.

29. juuli – 15. oktoober 1946 – Pariisi rahukonverents, NSV Liidu delegatsiooni kuulus ka Eesti NSV välisminister Hans Kruus. Eesti pagulasorganisatsioonid saatsid konverentsile märgukirja, milles juhiti tähelepanu Eesti, Läti ja Leedu küsimusele. NSV Liit püüdis läbi suruda nõuet, et lääneriigid tunnustaksid Balti riikide inkorporeerimist NSV Liidu koosseisu, kuid tulemust see ei andnud.

21. mai 1947 – ÜK(b)P KK Poliitbüroo määrus „Kolhooside rajamisest Leedu, Läti ja Eesti NSVs”, millega alustati kollektiviseerimiskampaaniat.

1. juuni 1947 – Maareform kuulutati lõppenuks. Kokku võõrandati maad 43 708-lt maavaldajalt. Võõrandatud maad oli kokku 927 049 ha.

16. detsember 1947 – NSV Liidus kuulutati elanikkonda ette hoiatamata välja rahareform. Pangas olevad hoiused kuni 3000 rubla ulatuses vahetati kursiga 1:1, üksikisikute käes olev sularaha vahetati uute rublade vastu vahekorras 1:10.

6. november 1948 – Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus „kulaklikelt majanditelt” maksuvõlgade sissenõudmise kohta, mille eesmärgiks oli kulaklikeks kuulutatud majapidamiste laostamine.

29. jaanuar 1949 – NSVL Ministrite Nõukogu määrus Eestis, Lätis ja Leedus küüditamise läbiviimise kohta.

25. märts 1949 – Eestist küüditati üle 20 000 inimese. Lätist küüditati u 42 000 ja Leedust u 32 000 inimest.

21.–26. märts 1950 – EK(b)P KK VIII pleenum, kus mõisteti hukka Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi juhtkonna tegevus, süüdistades neid ebapiisavas võitluses „kodanliku natsionalismiga”. Järgnenud nn Eesti süüasja käigus arreteeriti või kõrvaldati ametist suur osa rahvuslikust kaadrist („juunikommunistid”), põlu alla sattus sadu haritlasi ja kultuuritegelasi.

3. märts 1951 – NSV Liidu Ministrite Nõukogu määrus, mis nägi ette usulahkude liikmete Eestist küüditamise. 1. aprillil 1951 küüditati Eestist kokku u 300 eri usulahkudesse (peamiselt Jehoova tunnistajad ja nelipühilased) kuulunud inimest.

18. jaanuar 1956 – NSV Liidu Kalinini oblasti Buraševo kinnises psühhiaatriaiglas suri Eesti Vabariigi president Konstantin Päts.

15. jaanuar 1970 – NSV Liidu rahvaloenduse andmetel oli Eesti elanikkonnas eestlaste osakaal langenud 68,2% -le (1940. aasta juunis oli eestlaste osakaal u 90% ja 1945. aastal hinnanguliselt 97,3%).

17. jaanuar 1979 – NSV Liidus toimunud rahvaloenduse andmetel oli eestlaste osakaal Eestis langenud 64,7%-le (947 812 inimest). Narvas, Sillamäel ja Paldiskis elas eestlasi alla 5%.

1989 – rahvaloenduse andmeil oli eestlaste osakaal Eesti rahvastikus 61,5% (963 281), mitteeestlaste osakaal 38,5% (602 381).

I. KOMMUNISTLIKE REŽIIMIDE TULEK JA KADU

1. Kommunistlikust ideoloogiast ja retseptsioonist Euroopas

19. sajandil maailma avalikkuse ette astunud kommunistlik õpetus on poliitilise filosoofiana eksisteerinud sajandeid, isegi aastatuhandeid. Inimestele on aegu olnud omane unistada ühiskonnakorraldusest, kus valitseks võrdsus ning absoluutne heaolu, paradiisist maa peal. Juba Platon esitas oma dialoogis „Riik” kavandi ideaalsest riigist, kus inimesed pole rikutud rahast ega võimuhimust ning kus valitsevad tarkus, mõistus ja õiglus. 16. sajandi alguses jätkas sama teooriat Thomas More, kelle teost „Utopia” võib pidada kommunistliku ideaalriigi aateliseks eelkäijaks. More’ile järgnes hulk teisi samalaadseid utopiste alates Tommaso Campanellast ning lõpetades Charles Fourier’ga.

On väidetud, et seda laadi õpetuste näol oli tegemist ideedega, milles polnud midagi kahjulikku ega ohtlikku, sest kuritegelikuks muutuvat kommunistlikud ideed üksnes siis, kui neid asutakse ellu viima. See on paraku lihtsustatud vaatenurk. Nagu on osutanud paljud ajaloolased ja mõtlejad, pole viiga mitte ainult kommunismi teostamise katseis, vaid ka kommunistlikus utopias endas. Selle toel loodavas täiuslikus maailmas pole nimelt kohta inimesele, nagu ta tegelikult on, st puudulikule ning mittetäiuslikule olendile, kes Jumala näo järgi looduna on samas ise kõrgeimaks väärtuseks. Täiuslikku ühiskonda saaks luua ainult täiuslike inimestega, teised tuleb kas ümber kasvatada või elimineerida. Sestap jõuavad kommunistlikud teooriad möödapääsmatult välja vägivalla kuulutamise, mõttekontrolli ja üheparteisüsteemini. Massimõrva-deni ulatuva vägivalla ega „mittetäiuslikke” inimesi vaos hoidva hirmuta pole kommunismi ehitatud kusagil.

Kommunismi tõus ülemaailmseks ideoloogiaks sai alguse 19. sajandi keskel, kui Saksa mõtleja Karl Marx avaldas 1848. aastal „Kommunistliku partei manifesti”, millele järgnes mõni aeg hiljem koos Friedrich Engelsiga kirjutatud põhiteos „Kapital”. „Kommunistliku partei manifestis” seadis Marx eesmärgiks muuta kehtivat ühiskonnakorraldust vägivaldsel teel ning üles ehitada uus klassideta maailm. Marxi ideed kasvasid välja pärast tööstuslikku revolutsiooni ja Prantsuse revolutsiooni levinud sotsialistlikest arusaamadest. Kui sotsialism oli võimule pürgimiseks valmis kasutama legaalseid vahendeid ega eitanud põhimõtteliselt eraomandust ja turumajandust, pidas Karl Marx vajalikuks hävitada mõlemad. Tema visandatud programm nägi ette eraomandi kaotamise, progresseeruva tulumaksu kehtestamise ning tööstuse ja pankade natsionaliseerimise. Proletariaadile ehk tööliklassile tehti ülesandeks haarata vägivaldse pöörde teel võim enda kätte ning kehtestada proletariaadi diktatuur, mida kasutades minnakse üle kommunismile. Need ühiskonnakihid, kes võisid olla proletariaadi diktatuuri vastu, või need rahvad, kellel ei olnud oma madala arengutaseme tõttu võimalust kohe kommunismi üle minna, tuli hävitada.

Erinevalt varasematest samalaadsetest õpetustest osutus marksism mõjukaks. Selle põhjuseks oli industrialiseerimisest ning ühiskonnas toimuvatest muutustest tingitud hirm, teiselt poolt aga Marxi õpetuse pakutud lihtsad ja universaalsed lahendused. Siiski ei suutnud kommunistlik õpetus Euroopas piisavalt toetust võita. Selle vägivaldsus peletas eemale tööliklassi, kelle huvide eest kommunistid enda kinnitusele võitlesid. Proletariaadile tundus märksa vastuvõetavamana marksismi vägivaldakuulutusest ja messianismist loobunud sotsiaaldemokraatide tegevus nende olukorra parandamisel ning võitlus sotsiaalse õigluse eest. Kommunistide jaoks tegi see sotsiaaldemokraatidest reeturid ja suurimad vaenlased. Kuid sotsiaaldemokraadid osutasid Euroopas kommunistidest märksa populaarsemaks.

Kommunismil poleks olnud võimalust saada mõjukaks liikumiseks ühiskonnas, kui Euroopa senine elukorraldus ei oleks Esimeses maailmasõjas kokku varisenud. Otsustav oli kommunismi võimulepääs maal, kus seda marksismi klassikute ideede kohaselt iial toimuda poleks saanud, nimelt majanduslikult mahajäänud Venemaal. Kohandades Marxi õpetust Venemaa oludele, algatasid kommunistid Lenini juhtimisel (bolševikud) ennenägematu terrori. Selle abil kindlustasid nad oma võimu Venemaal ning üritasid seejärel valla päästa maailmarevolutsiooni. Kui see katse ebaõnnestus, asuti Venemaal üles ehitama teooria järgi kommunismile eelnevat faasi, „sotsialismi ühel maal”. Seda saatis ulatuslik vägivald, mille ohvriks langesid juba esimese viieteistkümnenda aasta jooksul miljonid inimesed. Maailmavallutuskavu siiski päriselt kõrvale ei jätud. (Vt ka ptk II 2. Poliitiliste repressioonide algatamine ja „vaenlaste” määratlemine. Massirepressioonideained NSV Liidus. Suur terror.)

Need asjaolud ei häirinud pahempoolseid Lääne haritlasi. Idee kogu maailma puhastavast revolutsioonist osutus nende jaoks ligitõmbavaks mõtteviisiks. Paljud neist sulgesid silmad kommunistide kuritegude suhtes, ülistades uue maailmakorralduse loomise katset. Kirjanik Bernard Shaw vaimustus kommunistlikust Venemaast, talle järgnes hulk teisi tuntud Lääne kirjanikke. Herbert George Wells suhtus sümpaatiaga Leninisse, kuid Stalinit pidas diktaatoriks, kuni ta 1934. aastal Stalini juurde kutsuti. Seejärel tegid Wellsi vaated täispöörde ning ta kirjutas vaimustunult mehest, kes on ausaim ja õiglaseim tema kohatud inimestest ning keda keegi ei karda ja kõik usaldavad. 1935. aastal andsid Sidney ja Beatrice Webb välja Läänes positiivset vastukaja leidnud põhjaliku ülevaate „Nõukogude kommunism: uus tsivilisatsioon”, kus ei ülistatud mitte ainult Nõukogude edusamme, vaid kaitsti ka Stalini valla päästetud terrorit, põhjendades seda vajadusega kaitsta ning tugevdada Nõukogude süsteemi. Vastutasuks kommunismi ülistamise eest võõrustati neid mehi ja naisi Nõukogude Liidus kuninglikult. Kodus ülistasid nad Nõukogude Liitu veelgi agaramalt. New York Timesi korrespondent Walter Duranty sai oma Venemaa reportaažide eest Pulitzeri preemia, kuigi ta oli neis eitanud Ukraina näljahäda, mille ohvriks langes üle seitsme miljoni inimese. Hiljem selgus Duranty isiklikest dokumentidest, et ta oli kohutavast näljahädast teadlik, kuid pidas targemaks jätta sellest kirjutamata. Selgitades, mis sundis Läänt sulgema silmi kommunistide valla päästetud vägivalla ees, on Robert Conquest juhtinud tähelepanu Lääne vasakpoolsemas haritlaskonnas tekkinud soovmõtlelemisele, mis kapitalismi probleeme kritiseerides vaatas läbi sõrmede kommunistlikus maailmas esinevale vägivallale. Kommunistlik õpetus pakkus lihtsaid lahendusi ning mõjus tulevikku vaatavana, andes ka tavaelus ebaõnnestunud tegelastele justkui võimaluse osaleda tuleviku ehitamises.

Esimese tõsisema moraalse hoobi sai kommunismiidee Euroopas 1939. aastal, kui Stalini ja Hitleri vahel sõlmitud koostöölepe ning sellele järgnenud ühine sõda Poola vastu tekitasid tõsise kriitika Nõukogude Liidu aadressil ka pahempoolete seas. Kuid Stalini survele süüdistasid Euroopa riikide kommunistlikud parteid hoopis oma riikide valitsusi sõja vallapäästmises. 1941. aastal ründas Hitler oma senist liitlast Nõukogude Liitu ning kommunistid tegid taas kannapöördet, asudes nüüd organiseerima natsismivastast võitlust. See suurendas nende autoriteeti kodumaal. Kommunistid ei kasutanud seda mitte ainult hitlerlaste ega nende kaastööliste, vaid ka oma poliitiliste konkurentide hävitamiseks. Sel kombel olid kommunistid sõja lõppedes saavutanud olulise rolli nii Kesk- ja Ida-Euroopas kui ka mitmes Lääne-Euroopa riigis. Võimule õnnestus NSV Liidul nad upitada siiski vaid riikides, mille oli vallutanud või alistanud Punaarmee (kommunistlikke režiime ei kehtestatud siiski ei Soomes ega Austrias). Lisaks tõusid kommunistid sõja ajal nende juhitud partisanidele toetudes võimule Jugoslaavias ja Albaanias.

Kuna Nõukogude Liidu ja Stalini autoriteet oli Teise maailmasõja lõppedes Lääne-Euroopas väga suur, oli kommunismi kuritegudest rääkimine keeruline. Isegi vihjed näiteks Gulagi laagritele lükati tagasi ning neist rääkijad tembeldati valetajateks. Kogu maailmas mõjukas prantsuse filosoof Jean-Paul Sartre lükkas kuuldused Gulagist ümber, väites, et tegemist pole avalike andmete, vaid üksikute inimeste jutustustega, ning kinnitades, et seda laadi jutud tekitaksid proletariaadi ridades segadust. Stalini agressiivne poliitika ja kommunistide võimuhaaramiskatsed löid peagi külma sõja alguse ning võimaldasid ühtlasi teadvustada kommunismi kuritegusid. Olulist osa selles etendasid kommunistide ridadest lahkunud ning kommunistlikku ideoloogiat paljastama asunud kultuuritegelased, eeskätt George Orwell, kelle nõukogude kommunistliku süsteemi parodeeriv satiiriline romaan „Loomade farm” (ilmus 1945) levis kulutulena kogu maailmas. See ei suutnud kommunismi külgetõmbejõudu haritlaskonna seas esialgu siiski oluliselt vähenendada. Stalini surma puhul kirjutas maailmakuulus tšiili luuletaja Pablo Neruda talle nõretava järelehüüde, paludes end selle suure mehe mälestuseks nimetada igavesti stalinistiks.

Murranguliseks Lääne hoiakutes kujunesid 1953. aasta Berliini ülestõusu mahasurumine ning eriti 1956. aasta sündmused Ungaris. NLKP XX kongressil Nikita Hruštšovi peetud salajane, kuid kiiresti maailmas teatavaks saanud kõne, kus tunnistati Stalini kuritegusid, tegi seni NSV Liitu tingimusteta kaitsnud tegelastele selgeks, et neid oli ninapidi veetud. Veelgi selgemalt näitas kommunismi palet Ungari 1956. aasta ülestõusu mahasurumine. Lääne intellektuaalid tõmbusid kommunistlikest ideedest eemale, ka mitu Lääne-Euroopa kommunistlikku parteid võtsid NSV Liidust erineva suuna. Tulemuseks oli nn eurokommunismi sünd, mis oli NSV Liidu juhtkonnale äärmiselt vastumeelt. Neid, kes kommunismi tegelikust palgest veel aru ei saanud, kainestas lõplikult Praha kevade kurb lõpp 1968. aastal ning „Solidaarsuse” mahasurumine Poolas 1981. aastal.

Siiski jätkus Läänes neid, kes endiselt toetasid kommunistlikke ideid ning eitasid kommunistide kordasaadetud kuritegusid. Nende seas oli ka tuntud ajaloolasi, nagu Suurbritannia kommunistliku partei kunagine liige Eric Hobsbawm, kes ei jätnud oma ajalookäsitlustes kasutamata juhust ajalugu Nõukogude

Liidule kasulikus suunas võltsida. Kommunismi kuritegudest ei soovinud sageli rääkida ka parempoolsed poliitikud, kes pragmaatikutena pidasid kommunistlikku Venemaad ebameeldivaks, aga paratamatuks nähtuseks, millest pole võimalik vabaneda. Kommunismi kuritegude rõhutamine tekitas sellel taustal asjata vastasseise, mida reaalspoliitikat ajavatele valitsustele näis targem vältida.

Kommunismi kokkuvarisemine oli eelkirjeldatud mõtteviiside esindajatele suureks hoobiks. See pole siiski kaasa toonud kommunismi hukkamõistmist samal kombel, nagu see sündis natsismiga. Mugavam näib olevat kõik unustada ehk, nagu öeldakse, mitte uputada end minevikku. Tulevikku pole paraku võimalik sammuda minevikku tunnetamata. Kui me ajalugu ei teadvusta, oleme määratud seda uuesti läbi elama.

2. Kommunistlike režiimide kuritegudest rahvusvahelises ja riigisiseses õiguses

Vastutus kommunismi kuritegude eest kerkis eriti teravalt esile kommunismi kokkuvarisemise järel endistes kommunistlikes riikides. 1990. aastate alguses esitati mitmelt poolt ettepanekuid kutsuda kokku Nürnbergi tribunaliga samalaadne tribunal „Nürnberg II”, mis pidanuks kuulutama kommunismi analoogselt natsismiga kuritegelikuks ning seejärel võtma vastutusele selle sildi all kuritegusid toime pannud isikud. Ettepanekut ei toetanud ei juhtivad lääneriigid ega ka mitu üleminekuriiki, kus väliselt kommunismist loobumisele vaatamata püsisid võimul endised juhtivad kommunistlikud tegelased. Lääneriigid ei võrdsustanud kommunismi kokkuvarisemist võiduga natsismi üle. Seetõttu ei peetud otstarbekaks ka rahvusvahelise tribunali korraldamist külma sõja kaotajate üle.

Nii jäi kommunismi kuritegudega tegelemine sellest vabanenud riikide endi hooleks sõltuvalt sellest, kui suur oli ühe või teise riigi poliitiline tahe seda küsimust lahendada. Kui enamik Sõltumatute Riikide Ühenduse moodustanud riikidest otsustas sellest loobuda, siis Balti riikides ning Kesk- ja Ida-Euroopas tõmmati üldiselt kommunismi ja natsismi kuritegude vahele võrdusmärk. Nõnda said kommunismi kuritegudega tegelemise aluseks natsismi vastu rakendatud rahvusvahelised konventsioonid ning neist tuletatud otsused.

Inimsusevastase kuriteo mõistet rakendati esimest korda juba 1915. aastal Prantsusmaa, Inglismaa ja Venemaa ühisdeklaratsioonis, kus armeenlaste massilist mõrvamist käsitleti Türgi kuriteona „inimsuse ja tsivilisatsiooni” vastu. Nürnbergi tribunal võttis enda kompetentsi ja kuulutas aegumatuks kuriteod, nagu „mõrvad, hävitamine, orja seisundisse taandamine, küüditamine ja kõik muud ebainimlikud teod, mis on toime pandud tsiviilelanike kallal enne sõda või sõja ajal, samuti poliitilistel, rassilistel või usulistel motiividel tagakiusamise”. Rahvusvahelisse õigusse kantud Nürnbergi tribunali põhimõtted on tekitanud vaidlusi. Ühe tõlgenduse kohaselt teeb nende kuritegude uurimise piiramine üksnes Nürnbergi tribunali kompetentsi kuuluvate kuritegudega võimatuks nii NSV Liidu kui ka lääneliitlaste poolt sõja ajal või järel toime pandud samasuguste tegude käsitlemise inimsusevastaste kuritegudena. Nii kitsas käsitlus on üldiselt siiski tagaplaanile jäänud. 9. detsembril 1948 ÜRO Peaassambleel vastu võetud genotsiidikuritegude tõkestamise ja karistamise konventsioonis määratleti inimsusevastased kuriteod ning kuigi sellest jäid NSV Liidu nõudmisel välja poliitiliste või sotsiaalsete rühmade vastased kuriteod, on aja jooksul neid siiski hakatud käsitlema genotsiidi osana. Prantsuse kriminaalkoodeksi kohaselt on genotsiid näiteks „kooskõlastatud plaani täideviimine, mis on suunatud teatud rahvusliku, etnilise, rassilise või usulise grupi või meelevaldse kriteeriumi alusel määratletud grupi täielikule või osalisele hävitamisele”. Samas suunas on liikunud ka viimastel aastakümnetel vastu võetud apartheidi ja etnilist puhastust käsitlevad rahvusvahelised konventsioonid. Eesti taasiseseisvuses said need otsused ning konventsioonid osaks riigisisestest õigusest, mis on võimaldanud neile tuginedes käsitleda kommunismi ajal toime pandud kuritegusid.

Lisaks rahvusvahelistele konventsioonidele peeti enamikus kommunismist vabanenud Kesk- ja Ida-Euroopa riikides vajalikuks langetada eraldi otsus kommunismi kuritegelikuks tunnistamise kohta. See protsess põrkus mitmel pool tõsistele poliitilistele probleemidele, mis põhjustas tihti otsuste pehmemdamist ehk kommunismi asemel näiteks totalitaarse kommunismi hukkamõistu. 1990. aastate alguses võeti Kesk- ja Ida-Euroopa maades vastu kriminaalkoodeksite täiendused, mis võimaldasid kommunismi ajal inimsusevastaseid kuritegusid korda saatnud tegelasi kohtusse saata. Eestis algatati esimesed kriminaalasjad nõukogude julgeolekuorganites töötanud isikute vastu 1995. aastal. (*Vt ka ptk III 5. Kommunistliku režiimi kuritegude uurimisest Eestis*)

Peale konkreetseid kuritegusid korda saatnud inimeste vastutusele võtmise puhastati mitmes endises kommunistlikus riigis riigiparaat endistest juhtivatest kommunistidest, julgeolekutöötajatest ning nende kaastöolistest, seda nimetati lustratsiooniks. Paljusi oli selle aluseks ja eeskujuks Lääne-Saksamaal Teise maailmasõja järel lääneliitlaste survele ellu viidud „denatsifitseerimine”, mis kõrvaldas juhtivad natsid demokraatliku Saksamaa juhtimisest. Kuigi just see aitas kaasa Lääne-Saksamaa kiirele demokraatiseerimisele, ei pidanud lääneriigid kommunismi kokkuvarisemise järel seda vajalikuks postkommunistlikes riikides, kritiseerides mitut lustratsiooni rakendada soovunud üleminekuriiki. Seetõttu oli ühiskonna puhastamine kommunismi pärandist Ida- ja Kesk-Euroopas poolik ning ebajärjekindel.

Näiteks Tšehhoslovakkias keskendus puhastus üksnes julgeolekutöötajatele ning nende informaatortele, kellele kehtestati keeld töötada kõrgematel ametikohtadel avalikus teenistuses, õiguskaitseorganites, sõjaväes, riiklike ettevõtete juhtkondades, kõrgematel akadeemilistel positsioonidel ning avalik-õiguslikus meedias. Ühinenud Saksamaal anti kommunismi ajal kuritegusid toime pannud isikud kohtu alla senisele Lääne-Saksa õigussüsteemile tuginedes. Poolas lisati 1991. aastal seadustesse stalinlike kuritegude mõiste ning võrdsustati see hitlerismi kuritegudega.

Ulatuslikult rakendati uusi mõtteid Eestis. Näiteks kehtestas 1992. aastal vastu võetud põhiseaduse rakendussäte, et „kuni 2000. aasta 31. detsembrini peab Vabariigi Presidendi ametikohale, Riigikogusse või kohaliku omavalitsuse volikogusse kandideerija, samuti isik, kes taotleb peaministri, ministri, Riigikohtu esimehe, Riigikohtu liikme, kohtuniku, õiguskantsleri, riigikontrolöri, Eesti Panga presidendi, kaitseväge juhataja või ülemjuhataja või mis tahes muud valimise või nimetamise alusel täidetavat ametikohta riigi- või kohaliku omavalitsuse organis, andma kirjaliku süümevande selle kohta, et ta ei ole olnud Eestit okupeerinud riikide julgeolekuorganite või relvajõudude luure või vastuluure teenistuses ega agent ega ole osalenud kodanike jälitamisel ja represseerimisel nende poliitiliste veendumuste, ebalojaalsuse, klassikuuluvuse või Eesti Vabariigi riigi- või kaitseteenistuses olemise eest.”

1990. aastate teisel poolel algas üleminekuriikides kommunismi kuritegusid käsitlevate seaduste täiendamine ja täpsustamine. Näiteks võeti Poolas 1998. aastal vastu seadus, millega loodi prokuratuuri õigustega Rahvusliku Mälu Instituut ülesandega uurida ning kohtusse viia kommunistliku süsteemi ja selle esindajate 17. septembrist 1939 kuni 31. detsembrini 1989 toime pandud kuritegusid. Kommunismi kuriteod võrdsustati natsismi kuritegudega, mõistes nende all samme, millega suruti alla või kahjustati indiviidide või nende gruppide inimõigusi või pandi toime teisi tegusid, mida Poola sõjaeelsete seaduste järgi kuriteona käsitleti. Seadus ei piirdunud seejuures mitte üksnes Poola kodanike vastutusega, uurimise alla võeti ka teiste riikide kodanike või ametivõimude poolt Poola kodanike vastu toime pandud kuriteod.

Paljusi tänu Euroopaga integreeruvate kommunismi ohvriks langenud riikide initsiatiivile on kommunismi pärandiga tõsisemalt tegelema hakatud ka Lääne-Euroopas. Ühinev Euroopa avastas korraga, et kui üldiselt on tal oma ajaloost ühesugune kogemus, siis läinud aastasaja teisest poolest on see olemuslikult erinev. Kui Lääne-Euroopa kannatas natside invasiooni all ning peab natsi-Saksamaa purustanud Nõukogude Liitu positiivseks kangelaseks, siis nii natside kui ka kommunistliku okupatsiooni all kannatanud ning viieks aastakümneks raudse eesriide taha jäetud Kesk- ja Ida-Euroopa rahvastel on kommunismist sootuks teistsugune arusaam. Sestap on totalitaarse kommunismi hukkamõistu küsimus Euroopas uuel aastatuhandel täie teravusega üles tõstetud.

Uue aastatuhande alguses on paljude Ida- ja Kesk-Euroopa riikide parlamendid langetanud otsused, mis kommunismi kuriteod hukka mõistavad. 2000. aastal peeti Vilniuses esinduslik rahvusvaheline tribunal kommunismi kuritegude üle. Laienenud on ka riikide ring, mis tunnistavad Ukrainas 1932–1933 kunstlikult organiseeritud näljahäda (eesti keeles kasutatakse terminit *golodomor* või *holodomor*; ukraina keeles *Голодомор*) genotsiidiks Ukraina rahva vastu. Balti riikides on moodustatud rahvusvahelised ajaloolaste komisjonid ülesandega uurida ning anda hinnang natsismi ja kommunismi kuritegudele ning neid korda saatnud isikutele.

2004. aasta veebruaris võttis kommunismi hukkamõistva otsuse vastu Euroopa suurim erakond, konservatiivne ja kristlikke demokraate ühendav Euroopa Rahvapartei (EPP-ED). Läbimurdeks oli Euroopa Nõukogu Parlamentaarse Assamblee 2006. aasta jaanuari deklaratsioon, millega mõisteti hukka stalinliku kommunismi kuriteod. See lõi aluse samasisulise deklaratsiooni algatamiseks Euroopa Parlamendis. Euroopa Parlamendi survele on kommunistlike kuritegude uurimise algatanud Euroopa Komisjon, kus kutsuti kokku rahvusvahelised ekspertide konverentsid, mis toetasid 23. augusti kuulutamist üleeuroopaliseks natsismi- ja kommunismiohvrite päevaks. 3. juunil 2008 võeti endise Tšehhi presidendi Vaclav Haveli algatusel vastu

Praha deklaratsioon, mis kutsus Euroopa rahvaid ja valitsusi hukka mõistma kommunismi kuriteod samal kombel, nagu seda on tehtud natsismi kuritegudega. Oluline on Euroopa inimõiguste kohtu 2006. aastal langetatud otsus, mis kinnitas, et kommunismi kuriteod on samal kombel aegumatud nagu Nürnbergi tribunali otsustes esile toodud kuriteod. See tähendab, et kommunistide korda saadetud kuritegusid inimsuse vastu on võimalik tänapäevalgi kohtus käsitleda ning neid korda saatnud inimesi karistada.

2009. aasta 2. aprillil võttis Euroopa Parlamendi täiskogu vastu resolutsiooni „Euroopa südametunnistus ja totalitarism”. Selles mõistetakse „kindlalt ja ühemõtteliselt hukka kõigi totalitaarsete ja autoritaarsete režiimide toime pandud kõik inimsusevastased kuriteod ja rasked inimõiguste rikkumised”. Euroopa Parlamendi liikmed nõuavad resolutsioonis, et 23. august kuulutataks üleeuroopaliseks kõigi totalitaarsete ja autoritaarsete režiimide ohvrite mälestamise päevaks, mida tähistatakse väärilt ja erapooletult.

Kuigi aeg-ajalt on protsessis tagasilööke, on areng viimasel ajal kulgenud positiivselt. Vajadust kommunismi kuriteod natsismi kombel hukka mõista rõhutab ka oht, et vastasel korral võib ajalugu kergesti korduma hakata. Tagantjärele vaadates on selge, et oleks kommunismi alt vabanenud riikides järgitud sama poliitikat, mis sõjajärgsel Lääne-Saksamaal, oleks nende tee demokraatiale olnud märksa sujuvam. Mitme uurija – Anders Aslundi, Fredo Arias-Kingi – arvates on edukamate üleminekuriikide saavutused paljuski seletatavad sellega, et nad suutsid end kommunistlikust minevikust teistest tõhusamalt lahti rebida. Eriti ohtlik tundub sellel taustal areng Venemaal, mis demokraatlike põhimõtete asemel ehitab end üles Nõukogude Liidu pärandile. Kommunismi kuriteod pole mitte üksnes jäänud hukka mõistmata, vaid riiklikul õnnistusel ning isegi survele taassünnib stalinism. Venemaa normaalsele arenguteele asumiseks on möödapääsmatu, et ta oma minevikule otsa vaataks. Mineviku salgamisest tekivad neuroosid ja foobiad üksikinimesel, ent ka rahvastel. Kompleksid ja neuroosid tekitavad hirmu, see viib aga vägivallani, mis omakorda pole niivõrd ohtlik maailmale kui Venemaale endale.

3. Kommunistlike kuritegude uurimine ja teadvustamine ning õpetamine koolides

Üks peamisi põhjusi, miks maailmas puudub üksmeel kommunismi kuritegude hukkamõistuks, on teadmatuse, mida kommunism endast tegelikult kujutab. Tegemist pole mitte paratamatu teadmatusega, vaid sooviga mitte teada. Vasakpoolsetele ringkondadele tähistaks kommunismi kuritegude tunnistamine nende noorusideaalide mahakriipsutamist. Che Guevarast ja teistest temasukustest on saanud Lääne massikultuuri ikoonid, kelle maine kahjustamisse suhtutakse valuliselt. Kommunistlikud erakonnad on aktiivsed veel mitmes maailma riigis, kommunismi kuritegude teadvustamine võiks neid diskrediteerida. Probleem on seegi, et Lääne jaoks oleks kommunismi kuritegude tunnistamine ühtlasi Teise maailmasõja tagajärgede ümberhindamine. See tähendaks tõdemust, et ühe kurjategija (natsi-Saksamaa) hävitamiseks liituti selles sõjas teise kurjategijaga (NSV Liiduga), kes oli tegelikult maailmasõja vallapäästmises niisama palju süüdi kui esimene.

Vahel on väidetud, et Läänel ei olnud piisavat infot NSV Liidu kordasaadetud kuritegude kohta. See pole nii. Poola ohvitseride hukkamisest Katõnis NKVD poolt oli Lääs informeeritud enne, kui Berliini raadio selle 1943. aasta aprillis teatavaks tegi. Paraku pandi niisugused raportid kalevi alla ja salastati ning avalikkuses mindi kaasa Nõukogude propagandaga. Kui säärane poliitika võis Saksamaaga peetava sõja ajal veel mõistetav olla, siis on raske aru saada, miks tuli tõe varjamist ning asitõendite salastamist jätkata ka pärast sõja lõppu.

Tõe avalikustamine oleks kahtluse alla seadnud Lääne moraalsed valikud Teises maailmasõjas. Usalduse hoidmiseks demokraatia kui valitsemissüsteemi vastu võis näida mõttekamana jätkata valetamist. Teiseks ei soovitud NSV Liitu nüüdki ärritada, parem oli tema kuritegudest vaikida. Oma osa mängis ka soovimatus tunnistada endale ja avalikkusele kurba tõsiasja, et Teine maailmasõda ei kujutanud endast ainult valguse võitu pimeduse üle. Võit natsismi üle oli lääne demokraatiatele kujunemas nende olemasolu õigustuseks. Meenutada, et kuradi väljaajamiseks tuli Läänel liituda Peltsebuliga, oli ja on äärmiselt ebameeldiv. Just seetõttu üritati Stalini Teise maailmasõja aegsed kuriteod maha vaikida või põhjendada neid „sõjaaja vajadustega”. Katõni veretöö puhul polnud ka see võimalik.

Info kommunismi kuritegude kohta oli Läänel olemas. Paraku ei teadvustatud seda avalikkusele eriti aktiivselt, välja arvatud üksikud hetked 1950. aastate alguses. Uuringute tulemusi kommunismi kuritegudest küll ilmus, kuid võrreldes riikliku toetuse ja tähelepanuga natsismi kuritegude uurimisele, jäid need tilgaks meres. Rajamata jäid kommunismiohvrite muuseumid ja monumendid, kirjutamata raamatud, väntamata tõsielu- ja mängufilmid.

Arusaam kommunismi kuritegude ulatusest jäi puudulikuks. Nii pole imestada, et Lääne kooliõpikutes seesugust materjali pole. Kooliõpikud pühendavad õigustatult palju tähelepanu holokausti õudustele, kuid analoogsed kommunismi kuriteod on neist täielikult välja jäetud. Lääne riikide õpikutes ei kajastata Ukraina *golodomor*¹i, mille ohvrite arv oli suurem kui holokaustil, rääkimata Balti rahvaste küüditamisest või Katõni tapatööst. Kommunismi kuritegudele pole seni pööratud tähelepanu isegi Põhjamaade ajalooõpikutes, näiteks võiks eeldada suuremat tähelepanu samas regioonis asuvates Balti riikides kordasaadetud kuritegudele.

Veel ligi kakskümmend aastat pärast kommunistlike režiimide langemist Euroopas pole 90% Rootsi kooliõpilastest midagi kuulnud Gulagist ning 99% ei tea, mida tähendab mõiste *bolševik*. Samal ajal on 95% õpilastest hästi informeeritud holokaustist ja natside kuritegudest. Seetõttu arvab enamik Rootsi kooliõpilasi, et kommunismi ohvriks maailmas ei langenud rohkem kui miljon inimest; ligi viiendiku meelest jääb kommunismi ohvrite arv alla 10 000. Nõnda pole imestada, et suur hulk kooliõpilasi peab kommunismi demokraatlikuks valitsemissüsteemiks ning ligi pool neist arvas, et kommunism on aidanud maailmal vaesusest vabaneda.¹

Ebaühtlane on pilt ka kommunismist vabanenud maades. Balti riikides, Poolas, Tšehhis, Slovakkias ja Sloveenias käsitletakse ajalooõpikutes nii natsismi kui ka kommunismi kuritegusid üldiselt tasakaalukalt ning tasakaalustatult. Teistes maades on üle võetud lääne ajalooõpikuid, mistõttu on neis kommunismi kuritegusid vähem käsitletud. Et kommunismi kuritegude teadvustamise tasemega rahule jääda, ei piisa üksi õpikute, vaja on tööd kõigil tasandil. Seda pole paljudes maades vajalikul määral suudetud teha, olukord tekitab kasvavat muret. Küsitlus Saksamaa noorte seas näitas, et enamik neist olid kommunismi kuritegudest teadmatutes, arvates, et tegemist polnudki nii halva süsteemiga. Isegi Berliini müüri rajamise asjaolud polnud noortele teada – ligi viiendik neist arvas, et selle rajasid ameeriklased ida-sakslaste eemalehoidmiseks Lääne-Berliinist.

Aastatuhandevahetuse paiku hakkas olukord muutuma. Murrangu tõi 1997. aastal Prantsusmaal ilmunud ning seejärel paljudesse keeltesse tõlgitud „Kommunismi must raamat”, mis andis esimest korda põhjalikuma ülevaate kuritegudest, mille kommunism oli maailmas korda saatnud. Peagi anti välja „Musta raamatu” teine köide. Kuigi vasakpoolsed ringkonnad ründasid „Kommunismi musta raamatut” ägedalt, avaldasid selles esitatud faktid avalikkusele äratavat mõju. Hoiakute muutumise märgiks sai uus ajaloolaste põlvkond, kes käsitles kommunistlikku süsteemi ning selle toimepandud kuritegusid uue nurga alt. Simon Sebag Montefiore, Anne Applebaum ja Norman Davies on ainult mõned tuntumad nimed selles õnneks järjest pikenevas reas. Ajaloolise paradigma muutumisega kaasnes kommunismi käsitlevate romaanide, tõsielu- ja mängufilmide ilmunine. Ainuüksi viimase kümne aasta jooksul on välisfilmi „Oscari” saanud sellised filmid nagu „Päikesest rammestunud”, „Ida-Lääs” ja „Teiste elu”. Oluline läbimurre oli kommunismiohvrite monumendi avamine Washingtonis 12. juunil 2007. Seal peetud kõnes tuletas president George W. Bush meelde 100 miljonit kommunismi ohvrit kogu maailmas.

Aktiviseerunud on ka kommunismi kuritegude uurimine endistes kommunistlikes riikides. Peagu kõikjal Kesk- ja Ida-Euroopas on loodud kommunismi kuritegusid uurivad ning teadvustavad teaduslikud keskused või sihtasutused, natslikku ja kommunistlikku okupatsiooni kajastavad muuseumid, järjest rohkem on kommunismi ohvritele püstitatud monumente ja mälestusmärke.

Kurvaks erandiks selle taustal on Venemaa muutunud hoiakud. Alates Vladimir Putini tõusust võimule on Venemaal asutud uuesti sulgema arhiive, ümber kirjutama ajalooõpikuid ning takistama kommunismi kuritegusid kajastavate uurimuste ilmunist. Käimas on Stalini rehabiliteerimine, seda mitte enam tema poolt toime pandud kuritegude eitamise, vaid nende ulatuse vähendamise ja õigustamise kaudu. Seda põhjendatakse sõjaaegse vajadusega päästa maailm hitlerismi ikkest. Uue Vene impeeriumi identiteet on

¹ Swedish school children's knowledge of communist war crimes is dire The Nordic Council of Ministers' Office in Estonia; <http://www.norden.ee/indexen.php?ID=pressiteated,174>. (25.06.2007)

rajatud Teises maailmasõjas saavutatud võidule ning Nõukogude impeeriumi suuruse mälestusele. Kremli säärane poliitika on äratanud kriitikat ka Vene ühiskonnas, sh õigeusu kirikus. Nõudeid kommunism hukka mõista pole Vene võimud seni positiivselt hinnanud. Otse vastupidi, 19. mail 2009 moodustas Venemaa president Dmitri Medvedev nn tõekomisjoni, mis võimude teatel hakkab võitlema katsetega võltsida ajalugu Venemaa huvide vastu. See tegevus ei jäta kahtlust, et ette on võetud laiaulatuslik rünnak oma „tõe” kaitsmiseks ning ajaloo mustvalgeks maalimiseks. Selle „tõe” hulka kuulub ka seisukoht, et Balti riike 1940. aastal ei okupeeritud ning et 1944. aastal tõid Punaarmee üksused meile vabaduse.

4. Võrdlus teiste sarnaste rahvusvaheliste kuritegudega

Kommunism on oma olemuselt totalitaarse süsteemina sarnane teiste totalitaarsete süsteemidega, nagu natsionaalsotsialism ja fašism, ning tema toime pandud kuriteod nende toime pandud kuritegudega. Ühena esimestest tõmbas võrdusmärgi kommunismi ja natsismi vahele Austria kirjanik Franz Borkenau, kes oma 1938. aastal ilmunud raamatus „The Communist International” väitis, et Nõukogude ja Saksa diktaatorite vahel on rohkem ühiseid kui erinevaid jooni. Seda seisukohta arendas pärast sõja lõppu üks 20. sajandi suurimaid teadusfilosoofe Karl Popper, kes väitis, et nii natsism kui ka kommunism totalitaarsete süsteemidena vastanduvad liberaalsele demokraatiale.

Põhjalikumalt on natsismi ja kommunismi võrrelnud Hannah Arendt oma uurimuses „The Origins of Totalitarianism” (1951). Ta kinnitab, et nende külgetõmbejõud tugineb lihtsatele vastustele, mida nad pakuvad igale küsimusele. Natside jaoks oli selleks võitlus kõrgemate ja madalamate rasside, kommunistide jaoks aga võitlus klasside vahel. Eric Hoffer on oma raamatus „The True Believer. On the Nature of Mass Movements” (1951) rõhutanud, et natsismi ja kommunismi ühendas vastuseis Lääne demokraatiale, mida mõlemad pidasid mandunud ja pehmeks süsteemiks, mis ei suuda peatada maailma allakäiku. Kommunismi mõju natsismile on üksikasjalikult oma töödes käsitlenud Richard Pipes, kes on öelnud, et Hitler oli kommunistlikust liikumisest tugevalt mõjutatud, pöördudes ühelt poolt küll selle vastu, kuid võttes samal ajal kommunistidelt palju üle – üheparteisüsteemi, vägivalla, masside manipuleerimise ja organiseerimise.

Nii natsism kui ka kommunism on mitmes mõttes nagu kaksikud. Mõlemal juhul on kogu võim koondatud ühe partei kätte. Poliitiline opositsioon on hävitatud, võimude lahusus kõrvaldatud. Parteiliikmed olid ühiskonnas privilegeeritud seisundis, teatud ametikohti võis täita üksnes nendega. Kodaniku- ja inimõigused on piiratud ning inimeste mõtteavaldused ja väljendusvõimalused võimude tugeva kontrolli all. Mõlemad süsteemid tuginevad juhikultusele, kelle austamine ning kummardamine omandas religioossed mõõtmed. Tavaliselt suundus see konkreetsele inimesele, ent teatud etappidel, kui juhtimine koondus ühe inimese asemel mõne kollektiivse organi (nt Poliitbüroo) kätte, muutus kultuse objektiks surnud liider (nt Vladimir Lenin). Olulist osa etendasid nii natsismi kui ka kommunismi juures avalik piiramatu terror ja vägivald. Selle abil kindlustati oma võim ning loodi ka avaliku terrori lõppemise järel püsima jäänud hirmuõhkkond. Seda viisid ellu kõikvõimsad salateenistused, kes hoidsid kogu ühiskonda oma haardes. Vägivalla ning piirangute õigustamiseks otsiti pidevalt vaenlasi. Inimesi hirmutati välisvaenlastega, kelle vastu võitlemiseks tuli alati valmis olla. Niisama oluline oli sisevaenlaste otsimine ja võitlus nende vastu, oli siis tegemist juutide, kulakute või kahjuritega. Selleks tuli inimeste meelsust pidevalt töödelda, mida tehti massiivse propagandaaparaadi abil.

Samas on natsismi ja kommunismi vahel ka erinevusi. Kui esimene tekkis üsna arenenud ja väljakujunenud keskklassiga riigis, siis teine sai esmalt võimule muust maailmast oma arengus mahajäänud riikides. See on mitme uurija arvates põhjuseks, miks Saksamaal ei asutud kõrvaldama kodanlust, vaid mindi sellega koostööle. Kuigi riigi osa majanduses märkimisväärselt kasvas, ei korraldatud ulatuslikku natsionaliseerimist ega põllumajanduse kollektiviseerimist. Kommunistlikus süsteemis üritati eraomandus aga täielikult likvideerida.

Teine suurem erinevus oli terrori objekt. Kui natsismis oli terror üldiselt rahvusliku tunnuse alusel, suundudes juutide ning teiste natsliku rassiteooria järgi alaväärtuslike rahvaste vastu, siis kommunismi puhul oli terrori objekti valikul peamine määraja sotsiaalne või poliitiline tunnus. Hävitada tuli teatud ühiskonnakihtide esindajad (nagu kulakud) või teatud poliitiliste vaadete kandjad või ametite esindajad.

Mõlemal juhul ei hävitatud mitte üksikisikuid, vaid karistus laienes kogu perekonnale. Lisaks sotsiaalse või poliitilise tunnuse alusel teostatavale vägivaldale oli mitmele kommunistlikule riigile (vähemalt teatud perioodil) iseloomulik vägivald ka etnilise tunnuse alusel. (Vt ptk II 2. Poliitiliste repressioonide algatamine ja „vaenlaste” määratlemine. Massirepressioonide lained NSV Liidus. Suur terror)

5. Moraalne hinnang: vabadus, vastutus ja väärtused

Analüüsides kommunistliku maailmavaate mõju kommunistliku režiimi all elanud rahvaste arengule, ei saa me mööda selle mõjust nende hinge, hoiakutele ja suhtumistele. Kommunismi kokku varisedes polnud varemeis mitte ainult selle all kannatanud maad, vaid ka rahvaste vaim. Kommunism mõjutas iga tema all kasvanud inimest rohkem, kui seda julgetakse või tahetakse tunnistada. Neist jääknähtudest pole lootust vabaneda, kui „kommunismi meis enestes” meeleheitlikult varjata või eitada püüame. Ainus võimalus aastakümnete jooksul kogunenud taagast lahti saada on üritada end „läbi katsuda” ning probleemide lahendamine tõsiselt käsile võtta. Kommunismi negatiivsed mõjud võivad ilmned ka inimeste juures, kes seda režiimi eitasid või isegi aktiivselt selle vastu võitlesid. Selles mõttes on tegemist tõeliselt saatanliku ideoloogiaga, mis mõjutab neidki, kes usuvad, et on sellest vabad. Põhjalikult on neid protsesse kirjeldanud George Orwell oma sünges ning lootusetus romaanis „1984” (ilmus 1949).

Vaadeldes lähemalt kommunismi mõju rahva eetilistele hoiakutele ja suhtumistele, tuleks algatuseks meelde tuletada, et kommunistlik süsteem tegi kõik endast sõltuva, et murda allutatud rahvaste selgroogu ja nõrgendada eluvõimet. Selleks üritati esmajoones hävitada nende rahvaste kandvad sotsiaalsed kihid: poliitiline ja sõjaväe juhtkond, haritlaskond, juhtivad majandustegelased, iseseisev talurahvas ja keskklass. Seejuures ei hävitatud mitte ainult üksikisikuid, vaid ka nende perekonnaliikmeid, et hävitada sel teel aastasade vältel kogunenud geneetiline kood. Kommunistid teadsid hästi, et kõrvaldades rahvalt tema pea on edasist palju lihtsam saavutada.

Kuigi selle eesmärgi poole pürgides saavutati suurt edu, tabas kommuniste kokkuvõttes siiski kaotus. Kesk- ja Ida-Euroopa rahvaste kultuuritaust ning raskuste kiuste alles hoitud „aegade side” muutsid nad võõrvõimu pealesurutud elulaadi suhtes hämmastavalt immuunseks. See positiivne tõdemus ei välista siiski tõsiseid jääknähte, mis iseloomustavad eri tasemel ja kombel peaaegu kõiki kommunistlikus süsteemis üles kasvanud inimesi. Tegemist oli isoleeritud süsteemiga, milles muudeti vaba ühiskonna põhialuseid ning loodi teised, ebaratsionaalsed väärtushinnangud, millest tulenevadki paljud postkommunistlikus maailmas levinud arusaamad. Inimesed võtsid omaks süsteemis kehtivad reeglid. Palju lihtsam on olnud muuta neid asju, mida inimesed kommunistlikus süsteemis omaks ei võtnud, näiteks sümboolikat. Palju raskem on aga täita ühe mõtteviisi kadumisest tekkivat tühikut uue ja edasiviiva sisuga. Meid ei vii edasi ühtede müütide asendumine teiste müütidega. Unistus kunagisest kuldajast, kui kõik oli hea ning kaunis, annab kindlasti jõudu taluda raskusi, kuid ei suuda pakkuda praktilisi lahendusi oma probleemidele. Vahel võib see meid lahendusest hoopis kaugemale viia.

Kommunismi pärandist ülesaamiseks ei tule vaadata kaugemale minevikku, vaid vastata tänastele ja tuleviku ülesannetele. **Esimene** nende seas on saada jagu kommunismist – kuigi mitte ainult sellest – tulenevast eilisest relativismist. Kuigi teisitimõtlejate tugevaim üleskutse oli elada valedeta, polnud see kommunistlikus ühiskonnas tegelikult võimalik. Kui mitte põhimõttelisel, siis olmelisel tasemel valetasid kommunistlikus süsteemis enese säilitamiseks ka kõige põhimõttekindlamad inimesed.

Teine kommunismist pärinev probleem on nähtus, mida psühholoogid on nimetanud õpitud abituseks. See tähendab loobumist iseseisvast mõtlemisest ja otsustamisest ning omaalgatusest. Kommunistide eesmärk oli teha kõigist kuulekad ja algatusvõimetud käsutäitjad, kes on vabastatud nii kohustusest kui ka vajadusest mõelda ja otsustada ning kes tunnevad ainult rahulolu, kui keegi teine raske otsustamistöö nende eest ära teeb. Tulemus on hirm langetada iseseisvaid otsuseid ning selle pöördpoolena moonaklik suhtumine kõigesse, vastutustundetus, ükskõiksus ja muretus.

Kolmandaks avaldab tänaseni mõju kommunistliku ideoloogia mustvalget maailmapilti kuulutav olemus. Küsimus pole mitte ainult selles, et paljud inimesed suhtuvad mustale (või õigemini punasele) poolusele vastanduvasse valgesse kapitalismi kriitikata. Asi on tegelikult veelgi hullem. Mustvalge maailmapilt ei

rahulda inimest lõputult, värvilise maailma asemel võib teda tabada aga värvipimedus, konkreetsemalt hea ja kurja mõiste täielik ähmastumine. Kõigi väärtuste ja põhimõtete relatiivseks kuulutamine ning totaalse sallivuse propageerimine ühinevad seejuures tihti sõjaka sallimatusega kõigi vastu, kel mingid põhimõtted veel alles on. Demokraatia või rahvuse õigus oma olemasolu kaitsta seatakse kahtluse alla.

Eelöeldust tuleneb ka negatiivne suhtumine ühiskonnasse, riigisse ja selle institutsioonidesse. Kommunistlik süsteem muutis kodumaa-armastuse, koostöö ja ühistegevuse mõiste karikatuuriks. Polnud olemas midagi põhimõttelagedamat kui poliitika ning midagi karjeristlikumat kui karjääri tegemine kommunistlikus parteis. Armee ei kasvatanud poistest mehi ja ühiskonnakasuliku töö tunnid tekitasid vastikust töötegemise vastu. Riigilt varastamine näis peaaegu ainsa mõtteka ja austusväärse tegevusena, mis oli sedavõrd levinud, et enamik inimesi ei lugenud väikest näppamist enam varguseks. See suhtumine on paraku üle kandunud suhtumisse oma riiki. Oma osa on selles olnud ajakirjandusel, mille sõnakasutust on Enn Sarv kirjeldanud järgmiselt: „Nüüd on asjad veidi paranenud, kuid veel hiljaaegu esines ülimalt maitsetuid liialdusi stiilis „poliitikud on sulid”, „Riigikogu lehmakauplemine” (= seadusandlik tegevus), „kukepoks võimu ümber” (= arutlused poliitilistel teemadel), „piruka jagamine restoranis nimega Riigikogu” (= läbirääkimised riigikogus), „erakondade tubateater” (= riigikogu), „parteide liivakastimäng” (= valitsuse kujundamine), „võidujooks pumba juurde” (= valimispropaganda) jms. [...] Kas on ka nüüd selle kõige taga soov tekitada pettumist parlamentarismis ja demokraatias?” Levima kipub arusaam, et poliitika peabki olema põhimõttelage mäng, kus ainus eesmärk on oma poliitilistele oponentidele „ära teha”. Seda kasutades on osa poliitikuid asunudki looma endast pilti kui eetikata tegelasest, kes vahendeid valimata kaitseb oma valijate õigusi.

Neljas kommunismist pärinev probleem on ühiskonna nivelleerimine, kunstlik võrdsustamine. Individuaalsus kuulutati kuritegelikuks juba eos. Massinimese kasvatamine on tänapäeva ühiskonda toonud viha ja sallimatuse nende vastu, kes on julgenud midagi saavutada ning erinevad seega enamusest. Inimestel oli ilmselt kergem olla ühtlaselt vaesed, kui taluda olukorda, kus osa inimesi on ootamatult muutunud rikkamaks kui teised. Oma osa on kindlasti uue eliidi tõusikliku osa matslusel ja maitseelagedusel, kuid teiselt poolt on siingi tegemist „ühiskondliku tellimusega”, sest avalikkuse arvates peaksidki rikkad just sääraseks olema. Niisuguse hoiakuga käib kaasas kompleks nende suhtes, kes suutsid Nõukogude ajal kõigele vaatamata vastu seista kommunistliku totalitarismi survele. Olles ise oma elu ja tegevusega suuremal või vähemal määral kommunistliku süsteemiga koos töötanud, tunneb enamik inimesi võõristust nende vastu, kes julgesid sellele vastu astuda. Sellised inimesed meenutavad oma olemasoluga ülejäänutele nende koostöövalmidust võõrvõimuga. Nii ongi neid kergem nimetada „hulludeks”, „äärmuslasteks” või „elus pettunud fanaatikuteks”, mitte aga avaldada neile teenitud austust. Säärasele hoiakule on kaasa aidanud nii mõnegi endise teisitimõtleva suutmatuse läbi lüüa demokraatlikus ühiskonnas demokraatia reeglite järgi.

Viies kommunismi probleem on olnud sellega kaasas käinud äralõigatus ülejäänud maailmast, oma riigi ja maailma suhete väärastunud tõlgendamine. Kommunismist vabanenud maades ei saada aru, kui suure lõhe tekitas kommunism riikide arengutasemes. Sestap on raske mõista ka seda, et lääneriikide arengutaseme saavutamine pole viie või kümne aastaga lihtsalt võimalik. Jätkuv mahajäämus tekitab vastumeelsust pigem vabanemisejärgsete reformide, mitte aga selles tegelikult süüdi oleva kommunistliku pärandi vastu. Mahajäämuse tajumine tekitab komplekse, mille osaks on ühelt poolt arenenud maailma kadestamine ning sellele kõikvõimalike negatiivsete omaduste omistamine, teiselt poolt aga selle mõõdutundetu idealiseerimine ning oma võimaluste alavääristamine. Üksnes avatum ja vabam läbikäimine maailmaga võimaldab mõista, et tegelikult oleme sarnasemad, kui arvame. Nii kõiguvad üleminekuriigid ala- ja üleväärsuskompleksi vahel. See on tekitanud arusaama, et tegelikult on maailm meie suhtes jäägitult vaenulik ning seda ei maksa usaldada. Näiteks on demokraatlike riikide õigussüsteemis väga levinud kokkulepete süsteem, mida meil tänapäevani ei julgeta usaldada, sest ollakse veendunud, et kokkuleppeid sõlmitakse ühe või teise poole petmiseks. Nii on üritatud kõik seadused üles ehitada põhimõttel – mis ei ole lubatud, on keelatud. Ei saada aru, et turumajanduslik ja demokraatlik ühiskond reguleerivad ennast paljuski ise. Igaks tegevuseks ei pea andma ilmtingimata luba või käsku, oluline on vaid kehtestada piiranguid käsitlevad raamid. Mitmes üleminekuriigis tundub, et endisaegne käsusüsteem on osaliselt asendatud samasuguse, nüüd aga seaduste alusel toimiva haldusriigiga.

Meisse jäänud kommunismi jäänukite vastu suudame võidelda ainult siis, kui nende olemasolu ja olemust endale ausalt tunnistame.

6. Kommunismi teostamise katsed maailmas

6.1. Sissejuhatus

Kuni kogu maailma vapustanud Esimese maailmasõjani ei paistnud kommunistlikul ideoloogial olevat võimalust kuskil oma ideid ellu viia. Senise maailma varemotel pääses kommunism võimule Venemaal ning Lenini plaan käivitada maailmarevolutsioon kukkus läbi. Selgus, et ilma sõjalise sunnita pole maailm kommunistlikust revolutsioonist „huvitatud”. Nii võttis Nõukogude juhtkond Stalini juhtimisel kursi uue maailmasõja esilekutsumisele. Kauaaegse NSV Liidu välisasjade rahvakomissari Vjatšeslav Molotovi sõnul oli Stalin kinnitanud: „Esimene maailmasõda rebis ühe riigi välja kapitalistlikust orjusest, Teine lõi sotsialistliku süsteemi ning kolmas teeb igaveseks lõpu imperialismile.”²

Stalinil oli mõneti õigus. Teise maailmasõja järel langes kommunistliku ideoloogia mõju alla uusi riike ja tekkis kommunistlik maailmasüsteem, mis oma kõrghetkel haaras enda alla ligi kolmandiku maailmast. Kommunistlik valitsemiskord kehtestati mitme etapina, kuid riigiti üldjoontes ühtemoodi. Üldiselt ei tulnud kommunistid võimule demokraatlike valimistega, vaid kas välisagressiooni või kodusõja tulemusel, millesse teised kommunistlikud riigid tihti sekkusid. Etappide pikkus erines, kuid kommunismi kehtestamise skeem oli sama. Rahva vastupanu uinutamiseks varjasid kommunistid esialgu tegelikke kavatsusi, luues kommunistlike valitsuste asemel „demokraatlikke valitsusi” ja „demokraatlikke rahvarindeid”, ning eitasid radikaalsete reformide (nagu natsionaliseerimine, kollektiviseerimine jne) korraldamise kavatsusi. Nii oli see ka 1940. aastal Eestis. Võimule pääsemise järel haarasid kommunistid enda kätte võtmepositsioonid ning tõrjusid demokraatlikud jõud tegeliku võimu juurest järk-järgult eemale, rakendades selleks vajaduse korral isikuvastaseid repressioone. Mõne kuu või mõne aasta pärast järgnes uus etapp, mille vältel ühiskond sovetiseeriti. Vastupanu mahasurumiseks muutusid repressioonid ulatuslikumaks ja avalikuks ning tekitasid ühiskonnas üldise hirmuõhkkonna. Ühiskonna sovetiseerimise tase võis seejuures erineda. Seejärel puhastati parteist välja sovetiseerimise esimesel etapil kommunistidega liitunud tegelased ning konsolideeriti võimu veelgi.

NSV Liidus ja Kesk-Euroopas tõi Stalini surm kaasa kriisi ning nn sulaperioodi, mille vältel kommunistlikku süsteemi mõnevõrra liberaliseeriti, muutmata selle olemust. Hiinas ja tema satelliitriikides mindi aga üle veelgi radikaalsemale, Nõukogude Venemaa bolševike võimuhaaramise järgset sõjakommunismi ajastut meenutavale poliitikale. Valitud suunast sõltumata ammendus kommunistliku ideoloogia elujõud 1980. aastaks ja algas allakäik.

6.2. Kommunism Kesk- ja Ida-Euroopas

Esimesena liideti Teise maailmasõja järel kommunistliku maailmasüsteemiga Kesk- ja Ida-Euroopa. Neis riikides kehtestati kommunistlik kord üsna sarnase skeemi põhjal. Punaarmee saabumise järel moodustati Moskva näpunäidete järgi ajutised valitsused, mille jõuministeeriumid anti kommunistide kätte. Ajutised valitsused tegid mõningaid populaarseid ümberkorraldusi, nagu maareform ning natside käsilaste ettevõtete riigistamine. Ulatuslikumast natsionaliseerimisest ega sundkollektiviseerimisest ei räägitud. Seejärel korraldati valimised, kus osalemiseks moodustati erinevatest pahempoolsetest erakondadest rahvarinded, kus kommunistidel oli juhtpositsioon. Algasid repressioonid poliitiliste konkurentide vastu. Valimiste järel ühinesid sotsiaaldemokraadid kommunistidega ühiseks parteiks, teistest erakondadest jäeti alles pelgalt need, mis ühendparteile (st kommunistidele) tingimusteta allusid. Kommunistid allusid omakorda Moskva korraldustele.

Saavutanud võimutäiuse, natsionaliseerisid kommunistid tööstuse ja kollektiviseerisid põllumajanduse. Kes võimupöördega rahul polnud, langes repressioonide ohvriks või sunniti maalt lahkuma. Tavaliselt likvideeriti seejärel ka võimalik opositsioon kommunistliku partei enda ridades. Säärasel viisil võimule pääsenud kommunistlikud valitsused osutusid aga ebakindlaks ning püsisid ametis üksnes okupatsiooni-

² Molotov remembers: inside Kremlin politics: conversations with Felix Chuev / Feliks Ivanovich Chuev; edited with an introduction and notes by Albert Resis. Chicago: Dee, 1993.

vägede toel. Kasvava vastupanu tõttu oli mitu riiki sunnitud 1950. aastate keskpaigast alates tegema mõningaid liberaalseid reforme ning osa varasemaid reforme tühistama. Kommunistliku süsteemi põhiolemust need järeleandmised ei muutnud.

Üks Euroopa suurimaid riike **Poola** langes kommunistliku Venemaa agressiooni ohvriks juba oma taassünni järel 1918. aastal. 1920. aastal ründas Nõukogude Venemaa Poolat ning vaid raskete kaotuste hinnaga õnnestus Poolal rünnak tõrjuda. Iseseisvusperioodil arenes Poola kiiresti, ületades arengutasemelt näiteks selliseid riike nagu Hispaania ja Portugal. 1939. aastal langes Poola natsliku Saksamaa ja kommunistliku NSV Liidu vahel sõlmitud Molotovi-Ribbentropi pakti ohvriks ning jaotati nende vahel. Okupeerivad riigid asusid Poolas ellu viima oma hävituspoliitikat. Pruunile terrorile sekundeeris punane: 1940–1941 korraldasid kommunistlikud võimud endale haaratud Poola aladel neli küüditamist, saates Siberisse üle 320 000 inimese. Arreteeriti kümneid tuhandeid inimesi, NKVD laskis Katõnis ja teistes hukkamiskohtades maha mitukümmend tuhat vangistatud Poola ohvitseri. (*Vt lähemalt ptk II 5.1. Ida-Poola annekteerimine*) 1944.–1945. aastal hõivas Punaarmee kogu Poola, kehtestades jõuga kommunistliku süsteemi. Kuna Poola idapoolsed alad olid juba Teise maailmasõja alguses ühendatud NSV Liiduga, anti Poolale pärast sõda kompensatsiooniks Saksamaa alasid. NSV Liiduga liidetud Poola aladelt asustati nn uude Poolasse ümber 1,2 miljonit poolakat. Surumaks maha vastupanu kommunistlikule süsteemile, arreteeriti ning saadeti Siberisse 27 000 Poola vastupanuvõitlejat, osa neist laskis Nõukogude julgeolek maha. Poolas kehtestati kommunistlik režiim, millega rahvas ei leppinud. 1956. aastal surusid kommunistlikud võimud sõjaväe toel maha vastuhaku Poznańis. Järgnenud üleriigiline protestiliikumine sundis võime teatavatele järeleandmistele. Need ei suutnud Poolale siiski soovitud arengut tagada, mistõttu Poola jäi peagi maha isegi riikidest, millest enne Teist maailmasõda oli ees olnud. Järgnesid inimohvritega protestimeeleavaldused 1970. aastal. Vastupanuliikumine jõudis tippu sõltumatu ametiühingukoondise Solidaarsus loomisega 1980. aastal. 1981. aastal suruti Solidaarsuse tegevus sõjaseisukorda kasutades küll ajutiselt maha, kuid ei suudetud lämmatada. 1989. aastal lagundas Solidaarsuse tegevus kommunistliku süsteemi ning moodustati Kesk- ja Ida-Euroopa esimene sõjajärgne mittekommunistlik valitsus. Katoliiklastest poolakatele oli suureks toeks Poolast pärit paavst Johannes Paulus II (ametis 1978–2005). Poolas kommunistlike repressioonide ohvriks langenud isikute nimekirjas on ligikaudu 640 000 nime.

Üks Kesk- ja Ida-Euroopa vanimaid riike **Ungari** puutus kommunismiga esimest korda vahetult kokku 1919. aastal, kui katse kehtestada kommunistlikku süsteemi tekitas üldise kaose ning viis maa katastroofi äärele. Sellele järgnes paarkümmend aastat iseseisvat arengut. 1944–1945 okupeeris NSV Liit Ungari ning kehtestas seal oma relvajõudude toel kommunistliku režiimi. Vastupanu mahasurumiseks kasutasid kommunistlikud võimud ulatuslikku vägivalda. 1945–1946 arreteeriti Ungaris poliitilistel põhjustel 35 000 inimest, neist 1000 hukati või piinati surnuks. Sellele lisaks saadeti koonduslaagritesse 55 000 inimest. Ungaris kehtestati kommunistlik käsumajandus, mis mõjus negatiivselt maa arengule. Surve alla sattus ka kirik. 1956. aasta revolutsiooni ajal üritas Ungari Nõukogude Liidu mõjusfäärist väljuda ning taastada demokraatia, kuid Nõukogude tankid surusid selle katse maha. Võitluses langes 2500 ungarlast, 200 000 põgenes välismaale. Kommunistlikud võimud vahistasid vähemalt 26 000 inimest, kellest 350 hukati.

Teise maailmasõja järel langesid kommunistliku ideoloogia mõju alla ka **Tšehhi** ja **Slovakkia**. Kuigi Tšehhoslovakkia oli 1930. aastail väheseid riike Mandri-Euroopas, mis jäi truuks demokraatia põhimõtetele, langes ta 1938. aastal Müncheni sobingu ohvriks ning Saksamaa annekteeris ta järgmisel aastal. Koos Punaarmeeaga saabusid 1945. aastal Tšehhoslovakkiasse NSV Liidus tegutsenud tšehhi kommunistid, kes omandasid valitsuses järjest suurema mõju. 1948. aastal kõrvaldasid nad valitsusest viimased demokraadid ning kehtestasid kommunistliku diktatuuri. Korraldati ulatuslik natsionaliseerimine, algas teisitimõtlejate represseerimine ning näidisprotsessid. Kuigi pärast Stalini surma olukord mõnevõrra normaliseerus, jäi vaba mõtteavaldus allasurutuks. 1960. aastail algas liberaliseerumine, mis kulmineerus „Praha kevadena” ehk katsena üles ehitada „inimnäoline sotsialism”. Selle protsessi lõpetas Varssavi pakti vägede invasioon ning riik okupeeriti. Sissetungi ohvritena langes 53 tšehhi ja 19 slovaki. Maalt põgenes 70 000 inimest, koos hilisemate lahkujatega kasvas põgenike arv 300 000-le. Samal kombel arenesid sündmused ka tollase liitriigi koosseisu kuulunud Slovakkias. 1944–1945 saabusid kommunistid Punaarmee kannul Slovakkiasse. Et suruda maha võimalikku vastupanu, vallandasid kommunistlikud võimud Slovakkias ulatusliku terrori. Nõukogude Liidu julgeolekuteenistused vangistasid ja viisid Siberisse üle 20 000 inimese. Slovakkia kommunistlikud võimud mõistsid aastail 1948–1952 vangi 27 000 inimest, 1953–1967 lisandus 70 770 inimest. 186 000 saadeti töölaagritesse karistust kandma. Vangistuses suri 15 726 inimest, surma

mõisteti ja maha lasti 238. Terrori tõttu põgenes Läände vähemalt 450 000 inimest, 60 000 emigreerus legaalselt.

Nõukogude Liit rajas oma okupatsioonitsoonis Saksamaa idaosas 1949. aastal **Saksa Demokraatliku Vabariigi**, millest pidi kujunema sotsialistliku süsteemi visiitkaart. Saksa DV tugines algusest peale ulatuslikule vägivallale. Juba Nõukogude vägede sissetung Saksamaale 1945. aastal tõi kaasa „vabastajate” kuriteod tsiviilelanikkonna kallal: tapmised, vägistamised, röövimised. Järgnes poliitiline terror, mis ei olnud niivõrd natside, vaid demokraatlike erakondade esindajate vastu. Kümned tuhanded arreteeriti ning paigutati endistesse natside koonduslaagritesse, kus vangide suremus oli suur. Poliitilise vastupanu mahasurumise järel rajati riigis kommunistlik süsteem, mille areng hakkas peagi Lääne-Saksamaale alla jääma. See viis 1953. aastal ülestõusuni, mis suruti maha Nõukogude tankide abil. Kokkupõrgetes hukkus 50 inimest, üle 10 000 arreteeriti. Suurenenud põgenemine Lääne-Saksamaale põhjustas 1961. aastal Berliini müüri rajamise. Täites Saksa DV valitsuse korraldust, tapsid piirivalvurid piiriületuskatsel vähemalt 133 inimest. Ida-Saksamaal elasid inimesed ühiskonnas totaalset kontrolli tegeva julgeolekuasutuse STASI (lühend nimetusest *Ministerium für Staatssicherheit* – Riikliku Julgeoleku Ministeerium) terrori all. Igasugust vastupanu režiimile jälitati halastamatult, teisitimõtlemine üritati maha suruda juba eos. STASI loodud hirmuõhkkonnale vaatamata varises kommunistlik süsteem Ida-Saksamaal 1989. aastal mõne kuuga kokku.

Mõnevõrra väiksema NSV Liidu poolse vägivallaga kehtestati kommunistlik kord **Rumeenias** ning **Bulgaarias**. Mõlemad Saksamaa liitlasriigid hõivas Punaarmee Teise maailmasõja lõpul. **Rumeenias** korraldasid üleminekuperioodi järel 1947. aastaks võimul kindlustunud kommunistid ise ulatuslikke repressioone, mille ohvriks langes erinevatel andmetel 0,5–2 miljonit inimest. Doonau ja Musta mere kanali ehk „surmakanali” ääres paiknenud vangilaagritest käis läbi üle miljoni inimese. Kuigi pärast Stalini surma repressioonid leevenesid, tugevnesid need Nicolae Ceausescu võimuletuleku järel alates 1965. aastast. Ceausescu kehtestas Rumeenias Stalini aegu meenutava isikukultuse, mis Rumeenia mahajäämust veelgi suurendas.

Pärast Punaarmee sissetungi seati kommunistlik valitsus võimule ka **Bulgaarias**. Algasid ulatuslikud puhastused, arreteerimised ja hukkamised, opositsioon uuele süsteemile suruti maha. Likvideeriti tsiviilühiskond ning kodanikuõigused. Ainuüksi armeest vabastati vähemalt 746 ohvitseri, kellest suur osa hiljem arreteeriti. 1944–1945 peetud näidisprotsessidel mõisteti süüdi 9155 inimest, neist 2730 lasti maha. 23. septembril 1947 poodi näidisprotsessi otsusel opositsiooni liider Nikola Petkov. 1944–1962 saadeti vangilaagritesse 23 531 inimest, 1952–1985 mõisteti „rahvavaenuliku tegevuse” eest surma 478 inimest. Bulgaaria salapolitse ei jälitanud inimesi mitte ainult Bulgaarias, vaid jälitas ja mõrvas Bulgaaria teisitimõtlejaid välismaalgi. Lisaks tavapärasele inimõiguste rikkumistele rakendati kommunistlikus Bulgaarias ka Türgi vähemuse etnilise puhastuse poliitikat.

Mõnevõrra teistsuguseks kujunes olukord Teise maailmasõja järel mitme rahvusriigi föderatsiooniks reorganiseeritud **Jugoslaavias**. Jugoslaavia valis majanduslikult veidi liberaalsema tee, mis aga NSV Liidu juhtkonnale meele järele polnud. Jugoslaavia juhi Josip Broz Tito järgi hakati seda arenguteed kutsuma titoismiks. See ei tähendanud siiski, et kommunistlikud repressioonid (eriti algusaastail) oleksid siin leebemad olnud. Need algasid juba Teise maailmasõja ajal, kui kommunistlikud partisanid ei tegutsenud mitte ainult Saksa ega Itaalia vallutajate, vaid ka poliitiliste oponentide vastu. Nii langes näiteks **Sloveenias** kommunistide ohvriks vähemalt 4000 tsiviilisikut. Pärast Sloveenia vabastamist sakslastest keskendus terror esmalt kommunistide vastu võidelnud Sloveenia Kodukaitse võitlejate vastu, kes taandusid Austriasse ning andsid end vangi Briti vägedele. Paraku andsid britid nad Jugoslaavia võimudele välja, kes mõrvasid ligi 14 000 võitlejat ning põgenikku. Terror jätkus kommunistide võimu kindlustumise järel, tabades kokku 25 000 inimest, s.o umbes 2% Sloveenia sõjaeelsest elanikkonnast. Kuigi hiljem terror mõnevõrra nõrgenes, ulatus poliitvangide arv Sloveenias aastail 1948–1988 ometi 6500 inimeseni. Kõiki kommunismiohvrite haudu pole Sloveenias tänini leitud. Teise maailmasõja ajal Saksamaa protektoraadina kvaasiiseseisvaks kuulutatud **Horvaatia** jaoks ei tähistanud 1945. aasta mitte ainult kommunistliku korra kehtestamist, vaid ka naasmist Jugoslaavia koosseisu. Siin oli sõja ajal kommunistide ohvriks langenud mitukümmend tuhat inimest. Pärast Horvaatia vabastamist sakslastest ning Jugoslaavia moodustamist keskendus terror esmalt kommunistide vastu võidelnud Horvaatia üksuste vastu, kes olid taandunud Austriasse ning andnud end vangi Briti vägedele. Britid andsid 340 000 sõdurit koos tsiviilpõgenikega välja Jugoslaavia võimudele, kes mõrvasid erinevatel andmetel neist 50 000 kuni 200 000. Terror tabas kuni 1953. aastani 116 000 inimest, kellest 26 947 tapeti. Kuigi hiljem terror mõnevõrra nõrgenes, ulatus

poliitvangide arv Horvaatias aastail 1948–1988 ometi kümnete tuhandete inimesteni. Tugev oli kommunistlik terror ka Jugoslaavia föderatsioonis domineerinud **Serbias**. Tito kehtestatud süsteemi eripära oli loobumine maa täielikust sovetiseerimisest. Et saada NSV Liidu domineerimispüüete vastu toetust, tegi Tito tihedamat koostööd Läänega, avades oma majanduse välisinvesteeringutele. Tito poliitika tagas Jugoslaaviale teiste sotsialistlike maadega võrreldes kõrgema elatustaseme ning suurema avatuse, kõrvaldamata siiski kommunistlikku ühiskonda sisse kodeeritud vastuolusid.

Erinev oli kommunismi ülesehitamise katse **Albaanias**. Balkani poolsaare lõunaosas asuv väike Albaania on korduvalt langenud suurriikide rünnakute ohvriks. Juba enne Teise maailmasõja algust Itaalia poolt okupeeritud Albaanias tulid 1944. aastal võimule Tito toetatud kommunistid. Algas ulatuslik terror, opositsioonilised isikud vangistati, osa neist lasti maha. Sama saatus tabas suurt osa haritlaskonnast. Majandus allutati täielikult riigi kontrollile, kaotati kodanikuvabadused. Raske surve alla sattusid usuorganisatsioonid, kelle liikmeid halastamatult jälitati. Albaania kommunistide juhi Enver Hoxha jaoks oli Nõukogude Liidu kommunism pärast Stalini surma liiga pehme, ta eelistas Hiina mudelit. 1967. aastal keelustas kommunistlik partei Albaanias igasuguse religioosse tegevuse, kuulutades religiooni väljaspool seadust seisvaks. Kommunistlik hirmuvalitsus muutis Albaania üheks maailma vaeseimaks ja mahajäänumaks riigiks, mis oli samas äärmuseni militariseeritud. „Imperialistide invasiooni” tõrjumiseks rajati sadu tuhandeid betoonpunkreid. Kommunistliku terrori ohvrite arv pole teada. Praeguseks on välja selgitatud 5577 inimest, kelle kommunistid olid mõrvanud. Vähemalt 48 217 inimest, nende seas 10 192 naist ja last, vangistati ning saadeti koonduslaagritesse.

6.3. Kommunism kolmandas maailmas

Pärast Ida- ja Kesk-Euroopat jõudis kommunism maailma suurima rahvaarvuga riiki – Hiinasse. Hiinas oli 1911–1912 kukutatud Qingi dünastia, mis juhtis pikaajalise kodusõjani ja riikluse kokkuvarisemiseni. 1921. aastal asutatud Hiina kommunistlik partei tugevdas segaduste aega kasutades oma positsioone, võitis 1949. aastal kodusõja ning kehtestas totalitaarse kommunistliku režiimi. Kommunistide ja rahvuslaste vahelise kodusõja ohvrite arvuks on hinnatud 6–10 miljonit inimest.

Kommunistliku terrori ja repressioonide ohvrite hulk sellest perioodist on veelgi suurem. Kui algul järgisid Hiina kommunistid Nõukogude Liidu eeskujul, siis pärast Stalini surma alanud „sula” ajal löödi sellest lahku ning asuti üles ehitama stalinlikku mudelit järgivat sõjakommunistlikku süsteemi. Partei juhi Mao Zedongi nime järgi sai Hiina õpetus tuntuks **maoismina**. Mao Zedongi juhtimisel korraldati mitu kampaaniat, mis pidid Hiina kiiresti arenenud riikide hulka viima, kuid tegelikult tõid kaasa üksnes raskeid kannatusi. Kommunismi ohvriks langenud inimeste hulk pole Hiinas täpselt teada. Lääne allikate järgi ulatub hukkunute arv 45–60 miljonini. Nad kaotasid elu sundkollektiviseerimise, „Suure Hüppe” ja sellega kaasas käinud nälja (30–40 miljonit inimest), poliitiliste puhastuste (2–5 miljonit), kultuurirevolutsiooni (2–7 miljonit inimest) tagajärjel või surid maailma suurimas sunnitöölaagrite süsteemis *laogai* (15–20 miljonit inimest). Kuigi lõpuks olid ka Hiina liidrid sunnitud tunnistama oma ebaõnnestumist ja alustama majanduse liberaliseerimist, jäi poliitiline süsteem teatavale pehmenemisele vaatamata põhimõtteliselt samaks. 1989. aastal surusid võimud sõjaväe toel maha üliõpilaste rahumeelse meelevallanduse Pekingis Tiananmeni (Taevase rahu) väljakul. Tapeti ja haavati 1000–3000 inimest. Veriselt suruti maha demokraatlik liikumine teisteski Hiina piirkondades. Repressioonid jätkuvad Hiinas tänapäevani, olukorda ei kergendanud ka olümpiamängud Pekingis.

Rängalt on Hiina kommunistliku režiimi tõttu kannatanud tema naaberrahvad, eriti **Tiibet**. Kui Hiina impeerium kokku varises, saavutas Tiibet faktilise iseseisvuse. 1950. aastal ründas Hiina Tiibetit ning surus talle peale lepingu, millega Tiibet ühendati Hiinaga. Lepingus lubas Hiina austada Tiibeti autonoomiat ning mitte sekkuda selle siseasjadesse. Peagi hakkas Hiina lepingut rikkuma, piirates Tiibeti juhi dalai-laama võimu ning alustades kommunistliku süsteemi kehtestamist. See põhjustas avaliku kokkupõrke, partisaanisõja ja dalai-laama põgenemiseni maalt. Hiina võimud surusid vastuhaku veriselt maha. Hulk kohalikke elanikke tapeti või vangistati. Peagu iga kümnes tiibetlane pidi viibima lühemat või pikemat aega töölaagris. Kollektiviseerimiseks kasutati Tiibetis ka kunstlikult esile kutsutud näljahäda. Raske hoobi andis Tiibetile kultuurirevolutsioon. Lisaks repressioonidele langes löögi alla Tiibeti kultuur, hävitati ajaloo- ja kultuurimälestisi ning enamik kloostreid. Kommunismi ohvrite hulka Tiibetis on hinnatud 0,6–1 miljonile inimesele, lisaks põgenikud. Kuigi kultuurirevolutsiooni läbikukkumise järel surve usule ja kohalikele tavadele mõnevõrra nõrgenes, jätkusid repressioonid ometi. Tugevdamiseks Hiina mõju, alustasid

võimud ulatuslikku ümberrahvastusprogrammi. Tööstuse ja infrastruktuuri arendamise sildi all tuuakse Tiibetisse massiliselt Hiina koloniste. See on muutnud tiibetlased vähemuseks oma kodumaal. Raske surve all on tiibeti keel. Tööstuse ekstensiivne areng on tekitanud Tiibetis tõsiseid keskkonnaprobleeme. Survele vaatamata jätkub Tiibetis vastupanuliikumine. See on omakorda kaasa toonud veriseid repressioone. Viimased kokkupõrked, mille mahasurumisel hukkus sadu inimesi, olid 2008. aasta kevadel.

Hiinaga paralleelselt levisid kommunistlikud ideed ka naaberriikides. 1948. aastal kuulutati NSV Liidu ja USA vahel okupatsioonitsoonideks jagatud Korea põhjaosas välja kommunistlik **Korea Rahvademokraatlik Vabariik**. 1950. aastal alustas kommunistlik Põhja-Korea NSV Liidu toetusel rünnakut Läänele orienteeritud Lõuna-Koreale ning vallutas enamiku selle territooriumist. ÜRO mõistis agressiooni hukka ja saatis Koreasse oma väed, millest suurema osa panid välja Ameerika Ühendriigid. Põhja-Korea väed löödi tagasi, kuid siis sekkus sõtta Hiina, saates Koreasse oma „vabatahtlikud”. Rinne stabiliseerus ning 1953. aastal sõlmiti vaherahu, millega Korea jagatigi kahte ossa – Põhja- ja Lõuna-Koreaks. Sõjas hukkus vähemalt 2 miljonit korealast. Põhja-Koreas kehtestati karm totalitaarne režiim, mille ohvriks langes hukkunute või vangilaagrites surnute näol 1,6–2 miljonit inimest. Põhja-Korea järgib stalinlikku kurssi tänini, mis on tema majanduslikku mahajäämust veelgi süvendanud. Valitseb isikukultus, ühiskond on äärmuseni militariseeritud, vangilaagrites viibib pidevalt 150 000–200 000 inimest. Kommunismi teostamise katsed on viinud Põhja-Korea korduvate näljahädadeni. ÜRO andmetel on valitsuse poliitika tõttu tekkinud näljahäda all kannatanud kümned miljonid inimesed, kellest paljud on selle tagajärjel surnud. Sellele vaatamata jätkab Põhja-Korea agressiivset välispoliitikat ning pingete õhutamist Lõuna-Koreaga.

1960. aastate alguses ühines kommunismileeriga esimene riik Ameerikas – **Kuuba**. Kuuba oli kuni kommunistliku süsteemi kehtestamiseni üks Ladina-Ameerika arenenumaid riike, mille elatustase ületas isegi paljusid Euroopa riike. Nelikümmend aastat kommunistlikku diktatuuri on viinud Kuuba hävingu äärele. Kommunistlik režiim kehtestati Kuubas järk-järgult pärast diktaator Batista vastast edukat ülestõusu, mille juhtimise võtsid üle Fidel Castro, Che Guevara ja teised kommunistlikud tegelased. Kehtestati üheparteisüsteem ning kaotati kodanikuõigused ja -vabadused, raske surve alla sattus kirik. Majandus natsionaliseeriti ning ühiskond militariseeriti. Surumaks maha vastupanu kommunistlikule süsteemile, vallandasid võimukandjad ulatusliku terrori. „Kommunismi musta raamatu” järgi olid hukkamiskomandod 1970. aastate alguseks maha lasknud vähemalt 14 000 inimest, kokku ulatub Kuuba revolutsiooni ajal ja järel tapetud või hukkunud inimeste arv üle 100 000. 1960. aastal rajati Kuubasse esimesed Gulagi meenutavad koonduslaagrid. 1961. aastaks istus neis juba 300 000 kuubalast 6,4 miljonist elanikust. Kommunistide terror tõi kaasa ulatusliku põgenemise maalt. Viie aastaga põgenes Kuubalt üle poole miljoni inimese, praeguseks on maalt lahkunud üle kahe miljoni kuubalase. Kuuba sõltus täielikult NSV Liidu majanduslikust ja sõjalisest abist, osaledes vastutasuks aktiivselt mitmes NSV Liidu katses eksportida kommunistlikku süsteemi Aafrikasse ning Ladina-Ameerikasse (Angolas ja Nicaraguas).

Kommunismi mõju tugevnes **Indo-Hiinas**, kus see levis eeskätt **Vietnami** vahendusel. Vietnamis, mis moodustas rahvarohkeima osa Prantsuse Indo-Hiinast, kuid mille vallutasid jaapanlased Teises maailmasõjas, asutati 1941. aastal kommunistide juhitud rahvuslik vastupanuliikumine Viet Minh. Jaapanlaste lüüasaamise järel 1945. aastal hõivas see Vietnamis pealinna Saigoni ning kuulutas välja iseseisva riigi. Prantsusmaa vastas sellele ekspeditsioonikorpuse saatmisega Vietnamisse. Järgnes ligi kümme aastat väldanud sõda, mis lõppes prantslaste lahkumisega. Sõja ajal rakendasid kommunistlikud jõud oma poliitiliste vastaste vastu terrorit, milles hukkus vähemalt 100 000 inimest. 1954. aastal sõlmitud kokkuleppega jagati Vietnam kommunistliku Põhja ning läänemeelse Lõuna vahel. Põhja-Vietnamis kehtestati nüüd kommunistlik kord ning viidi läbi sundkollektiviseerimine, mille vältel represseeriti 700 000 inimest, s.o 5% elanikkonnast. Kommunistlik Põhja-Vietnam ei leppinud maa jagamisega ning alustas partisanisõda Lõuna-Vietnami vastu. Sestap ei suudetud Lõuna-Vietnamis üles ehitada demokraatlikku süsteemi ja võim oli kiirelt vahelduvate sõjaväevalitsuste käes, mis tugevdas kommunistide mõju veelgi. 1965. aastal sekkusid Lõuna-Vietnami palvel konflikti Ameerika Ühendriigid ning algas totaalne sõda, mille ohvriks langes ligi 6 miljonit inimest, enamasti tsiviilisikud. 1973. aastal viidi USA väed Vietnamist välja ning 1975. aastal vallutasid Põhja-Vietnami väed kogu maa. Vietnam ühendati, kuid demokraatia asemel kehtestati üheparteisüsteem, majandus natsionaliseeriti ja põllumajandus kollektiviseeriti, kodanikuvabadused kaotati ning surve alla sattus religioon. Kommunistide võimuletulekut saatis terror. Tapeti vähemalt 65 000 inimest, mitu miljonit inimest saadeti ümberkasvatuslaagritesse, kus halbade tingimuste tõttu suri neist umbes 100 000. Kommunistide terrori eest põgenesid Vietnamist miljonid inimesed.

Vietnami sõda avaldas mõju selle naaberriikidele. Kommunistlike partisaaniüksuste (nn Vietkongi) tegevus laienes kiiresti **Laose** territooriumile, mis jagunes 1964. aastal kommunistlikuks Põhja-Laoseks ja monarhistlikuks lõunaks. Kodusõda, mis lõppes viimaks kommunistide võidu ning Laose Sotsialistliku Rahvavabariigi tekkimisega, nõudis vähemalt 30 000–40 000 ohvrit. Järgnesid repressioonid, mis põhjustasid ligi 10% elanikkonna põgenemise maalt. Kokku on kommunismi loomise katsete vältel hukkunute hulgaks Laoses hinnatud 130 000 inimest.

Kõige verisemad tagajärjed põhjustas kommunistide võimuletõus **Kambodžas**, mille võtsid 1975. aastal üle nn punased khmerid. Hiina maoistidest ja sõjakommunistlikest ideedest innustunud punased khmerid soovisid Kambodža ühe hoobiga kommunismi viia. Ellu asuti viima agraarset utoopiat, linnad tühjendati ning sajad tuhanded inimesed saadeti põllumajanduskommunidesse. Uude ühiskonda „sobimatud” inimesed, nagu intellektuaalid, usklikud, poliitikud, sõjaväelased, ettevõtjad ja etnilised vähemused, hävitati. Aastail 1975–1979 langes kommunistliku terrori ohvriks 1,7–2 miljonit inimest, s.o ligi neljandik elanikkonnast. Kuigi punaste khmeride režiim 1978. aasta detsembris kukutati, jätkus kodusõda veel mitu aastakümnet. 2006. aastal alustas Kambodžas tegevust erikomisjon, et mõista punaste khmeride üle kohut inimsusevastaste kuritegude pärast.

Kolonialismi lagunemise ning uute riikide tekkega kaasnes kommunismi levik **Aafrikas**, mis kujunes järgnevatel aastakümnetel üheks külma sõja võitlustandriks. Kommunistlikku süsteemi üritati juurutada näiteks **Tansaania, Etioopias, Somaalias, Mosambiigis ja Angolas, mõnda aega ka Egiptuses ja Liibüas**. Peaaegu kõigis neis maades viis see kodusõja ja verise terrorini. Ainuüksi Angolas ulatus ohvrite arv 1,4–1,5 miljoni hukkunu ning 3,4 miljoni põgenikuni. Kommunismi teostamise katsed tõid Aafrika riikidele kaasa majandusliku ja sotsiaalse katastroofi, millest pole suudetud vabaneda tänapäevani. Nõukogude nõuandjate soovitusel ja abil asuti vägivaldselt looma töölisklassi, millega hävitati traditsiooniline eluviis ning majandus. Järgnesid regulaarsed näljahädad ja ulatuslik vaesumine. Katastroofiliselt lõppesid ka kollektiviseerimise katsed. Välisinvesteeringute eemaletõrjumine ja natsionaliseerimine hävitasid seni tulu tootnud ettevõtted, isoleerumine maailmast raskendas olukorda veelgi. Maailma vaeseimate ning suurimates probleemides vaevlevate riikide seas on mitu endist kommunistlikku Aafrika riiki, nagu Etioopia ja Somaalia. Endine Etioopia kommunistliku hunta liider Mengistu Haile Mariam mõisteti 2006. aastal süüdi genotsiidis ja kuritegudes inimsuse vastu.

Kommunistlik ideoloogia, mis nägi oma sotsiaalse baasina töölisklassi ning eesmärgina kuuleka massiühiskonna rajamist, oli edukam Aasia suurriikides, kus kommunistid või nende ideelised järeltulijad on võimul tänini, olles sobitanud kommunistliku ideoloogia kohalike religioossete ja ideoloogiliste vooludega. Individualistliku ning eraomandile põhineva ühiskonnakorraldusega Euroopas püsis kommunistlik kord üksnes Nõukogude Liidu relvajõul ja -ähvardusel ning varises kokku pärast NSV Liidu lagunemist. Aafrika hõimutraditsioonidele tuginevatel mahajäänud ühiskondadel puudus isegi kommunistliku teooria järgne kokkupuutepunkt kommunistliku ideoloogiaga hoolimata mitme Läänes või Moskvas õppinud naiivsest idealistist liidri ponnistustest (Moskvas asutati 1960. aastal nn rahvademokraatiade kaadrite koolitamiseks eraldi õppeasutus – Patrice Lumumba Rahvaste Sõpruse Ülikool). Riigisisestes võitlustes ja naabrite vastastes agressioonides kasutati kommunistliku süsteemi majandus- ja relvaabi, korruptsioon oli tohutu. Tõde huvides tuleb öelda, et samasugused probleemid on tabanud mitut Läänele orienteerunud Aafrika riiki.

Kasutatud kirjandus

S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panné, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.-L. Margolin. Kommunismi must raamat: kuriteod, terror, repressioonid. Tallinn, 2000.

Andmebaas kommunistlike režiimide kuritegudest erinevates riikides. Kommunismikuritegude Uurimise Sihtasutus. [http://www.kommunistcrimes.org/en/Database/\(kasutatud 09.062009\)](http://www.kommunistcrimes.org/en/Database/(kasutatud%2009.062009)).

7. Kommunismi kokkuvarisemine

Kuigi väliselt tundus kommunistlik maailmasüsteem 1980. aastate keskel kõikvõimas, oli lagunemine selleks ajaks juba hoos. Kommunistliku süsteemi peamine probleem oli selle elujõuetus ja sisemine nõrkus. Esiteks hõlmas see majandust. Marksismi-leninismi klassikute kinnitustele vaatamata osutus tootlikkus ja innovatsioon kommunistlikus käsumajanduses märksa nõrgemaks kui turumajanduses. Teaduslik-tehnilise revolutsiooni alates suurenes vahe Lääne ja kommunistlike maade elatustasemes veelgi. Selgus, et turumajandus suudab töölisklassile tagada märksa kõrgema heaolu taseme kui deklaratiivselt töölisklassi huve kaitsvad kommunistlikud riigid. Kommunistlike riikide majanduslik areng hakkas Läänest üha rohkem maha jääma, 1980. aastail majanduskasv peatus. Kommunistlike riikide energiamahukas majandus orienteerus kvaliteedi asemel kvantiteedile, millega kaasnesid tõsised keskkonnaprobleemid. Esimesena loobus senisest majanduspoliitikast Hiina, avades 1970. aastatel ukse Lääne investeringutele ning asudes ettevaatlikult toetama eraettevõtlust. Hiina nõrgendas klassikalise kommunistliku majandusmodeli külgetõmbavust veelgi.

Nõukogude Liidu nõrgenemine muutis kogu kommunistliku maailmasüsteemi ülalpidamise üha raskemaks. Peagu kõik selle osad, v.a Hiina ja tema liitlased, olid NSV Liidust täielikus majanduslikus sõltuvuses. 1980. aastate algul vähenesid järsult Nõukogude Liidu võimalused finantseerida oma satelliitriike. Katsed neid isemajandamisele seada lõppesid vaid teravate vastuoludega. Olukorda raskendas veelgi kommunismivastaste vastuhakkude sagenemine. 1979. aastal tungis Nõukogude Liit Afganistani, saades kaela kurnava, palju inimesi ja raha nõudva sõja. Kui 1953., 1956. ja 1968. aastal suutsid Nõukogude sõjajõud vastuhakud Kesk- ja Ida-Euroopas maha suruda, siis 1980. aastate alguses leidis NSV Liidu juhtkond, et ta ei saa riskida sõjalise sekkumisega Poola siseasjadesse. Nii lasti „Solidarsuse” liikumine maha suruda Poola armeel. Sellel ei õnnestunud vastupanuliikumist siiski täielikult lämmatada, mistõttu NSV Liit pidi sotsialistliku süsteemi ülalpidamiseks Poolale järjest suuremat abi andma.

Kõik see nõrgendas oluliselt Nõukogude Liidu autoriteeti maailmas. Kommunismi poliitiline legitiimsus hakkas kaduma. Selle autoriteeti vähendas kriis rahvusvahelises kommunistlikus liikumises: NSV Liitu kritiseeriva ja end selle poliitikast distantseerunud eurokommunismi teke ning Hiina kaldumine koostööle Läänega. Niisuguses olukorras piisas Lääne tugevama majandussurve ja sihikindlamast poliitikast, et kommunistlik süsteem kokku variseks. Kui 1980. aastate algul pääses Läänes võimule uus põlvkond konservatiivseid poliitikuid (nt Margaret Thatcher, Roland Reagan), kes seadsid avalikult oma eesmärgiks kommunismi heitmise ajaloo prügikasti, oli selle saatus otsustatud.

Kommunistliku maailmasüsteemi lagunemine algas Nõukogude Liidust. 1980. aastate algul tegi Ameerika Ühendriikide uue presidendi Ronald Reagani administratsioon otsuse suruda Nõukogude Liit majandusliku, poliitilise ja sõjalise survega nurka ning sundida muutma oma ühiskonnakorraldust. Võidurelvastumise viimine uuele tasemele nõudis Nõukogude Liidult ressursse ja tehnilist taset, mida tal polnud võimalik välja panna. Ühendriikide kasvav toetus kommunismivastastele jõududele maailma eri piirkondades suurendas NSV Liidu probleeme veelgi. Järjest rohkem läks maksma sõda Afganistanis.

1980. aastate keskpaigaks oli Lääs Nõukogude Liidu nurka surunud. Surve alt pääsemiseks otsustas NSV Liidu juhtkond alustada kommunistliku süsteemi uuendamist, taipamata selle võimatust. Alustatud majanduslikud ja poliitilised uuendused muutsid Nõukogude süsteemi üksnes kosmeetiliselt, näidates samal ajal seda väga haavatavana. See hävitas samm-sammult hirmu, millele kommunistlik süsteem oli rajatud. Lääs ei lõpetanud Nõukogude Liidu survestamist, toetades samaaegu järjest sihikindlamalt demokraatlike liikumisi sotsialismileeris. 1987–1988 Balti riikides alanud iseseisvusliikumine näitas maailmale, et Nõukogude juhtkond ei suuda enam olukorda kontrolli all hoida. Demokraatlik liikumine hoogustus kogu Ida- ja Kesk-Euroopas, põhjustades seal 1989. aastal kommunistliku süsteemi kokkuvarisemise, mille sümboliks sai Berliini müüri langemine. Sündmused Ida- ja Kesk-Euroopas andsid omakorda uut hoogu NSV Liidu lagunemisele. Vanameelsed jõud üritasid 1991. aastal impeeriumi lagunemist peatada sõjaväelise riigipöördega, kuid see kukkus läbi. Nõukogude Liit varises kokku ja Lääs oli külma sõja võitnud. NSV Liidu lagunemisele järgnes tema ülalpeetud kommunistliku maailmasüsteemi lõplik lagunemine. Osa senistest sõltlasriikidest läks üle demokraatiale ning turumajandusele, teised valisid Hiinat meenutava majandusreformide tee. Endisel kursil on seni jätkanud ainult mõni riik (Kuuba ja Põhja-Korea). Tänapäeva maailmas on nad pigem kommunismi muuseumid kui mõjuka ideoloogia kandjad.

II. NÕUKOGUDE POLIITILISED REPRESSIOONID

1. Põhimõisted

Olgu meie saatus teile hoiatuseks!

(Raidkiri Majdaneki koonduslaagri mausoleumil Poolas)

Parim tõestus Eesti NSV Liiduga ühendamise vägivaldsuse kohta on kohe alanud vahistamised, jälitamised ja süüdimõistmised – poliitilised repressioonid. Kõigepealt tabasid need Eesti Vabariigi eliiti, ametnikkonda, sõjaväge ja politseid, siis oma iseseisvusmeelsust välja näidanud kodanikke ning lõpuks neidki, kes jagasid oma antipaatiat Nõukogude võimu vastu ainult eravestlustes või kes ei olnud võimude arvates uut riigikorda piisavalt hästi üles ehitanud.

Eestis ei unustata seda vägivalda kunagi. Repressioone korraldati üldjuhul salaja. Nende uurimine on aeganõudev töö, mis peab jätkuma ka tulevikus. Nõukogude poliitilistel repressioonidel oli oma tekkeloogika, mehhanism ja teostajad, mille teadmine aitab ka tulevikus tunda ära ideoloogiaid, mille rakendamisega riigivalitsemises kaasnevad sõjad ja/või tsiiviilelanikevastane vägivald. Robert Conquest, üks punase terrori uurimise pioneere, on märkinud: tõsiasi, et nii palju inimesi terroriga leppis, oli kahtlemata üks tegureid, mis tegi terrori võimalikuks.

Sõna **repressioon** on pärit ladina keelest ja tähendab rõhumist, mahasurumist, surveavaldust või summutamist.

Termini **Nõukogude poliitilised repressioonid** (kasutatakse enamasti mitmuses) all mõistetakse enamasti Nõukogude Venemaa / NSV Liidu juhtkonna käsul ja juhtnõuade järgi poliitilistel motiividel toime pandud karistusaktsioone, eelkõige tapmisi, inimestelt vabaduse võtmisi (enamasti vangistamisi „kontrevolutsiooniliste kuritegude” eest, millele järgnes mitmesuguste inimõiguste rikkumine), sunnitööle saatmisi ja küüditamisi (st massilist ja pikaajalist väljaasaatmist, enamasti Siberisse). Väljendit *represseerimine* kasutas ka Nõukogude võim ise, näiteks 1930. aastate lõpus nn Suure terrori ajal. Kuigi termin *Nõukogude poliitilised repressioonid* ei ole täiuslik, kasutagem seda kui üldlevinud mõistet Nõukogude karistusaktsioonide kohta. Lisaks kasutatakse mõistet **massirepressioonid**, mis viitab karistusaktsioonide (nt küüditamise) massilisele iseloomule. Õigustatult seostatakse Nõukogude repressioone diktaator Jossif Stalini isikuga ja tema totalitaristliku valitsemisrežiimi **stalinismiga**. Stalini valitsusajal toime pandud repressioonide kohta kasutatakse (sh Eestis) terminit **stalinlikud repressioonid**. Samas ei tohi unustada, et Nõukogude poliitilised repressioonid, sealhulgas vabaduse võtmised poliitilistel põhjustel jätkusid kuni 1980. aastate teise pooleni. Vangistamised ei olnud siis küll enam massilised, kuid nendega külvatud hirm oli endiselt põhjuseks, miks enamik NSVL Liidu ja okupeeritud riikide elanikke leppis oma inimõiguste ja põhivabaduste (nagu nt sõnavabadus, liikumisvabadus) rikkumisega.

Eesti Vabariigis on nii natsi- kui ka Nõukogude režiimi repressioonid tunnistanud õigusvastasteks repressioonideks ning nende ohvrid õigusvastaselt represseeritud isikuteks ehk represseerituteks; seadusega on sätestatud represseeritu tunnused ja ette nähtud soodustused.³

Poliitilisi repressioone otseselt toime pannud Nõukogude riigiasutuste (riikliku julgeoleku, siseministeeriumi, prokuratuuri, kohtu ja kohtu funktsioone täitvate asutuste jne) kohta on selles kontekstis levinud üldistav termin **represseerivasutused** või nõukogudepärase väljend **represseerivorganid**.

Jossif Stalini surmale (1953) järgnenud aastail võttis NSV Liidu juhtkond suuna **destaliniseerimisele**, mille üks osa oli stalinlike repressioonide ajal vangistatud või küüditatud isikute ennetähtaegne vabastamine. Osa ohvreid **rehabiliteeriti**, mis Nõukogude käsitluses tähendas tunnistamist, et isik, kelle kohta oli esitatud kriminaalsüüdistus, ei ole selles kuriteos täielikult või osaliselt süüdi ning tema karistus tühistati täielikult või osaliselt. Rehabiliteerimisega pidi kaasnema rehabiliteeritu hea nime taastamine, konfiskeeritud vara tagastamine ja õiguste taastamine. Tuleb aga rõhutada, et tol ajal oli destaliniseerimine üksnes kattevari režiimi jätkumise moraalsele kindlustamisele ning rehabiliteerimine puudutas ainult väikest osa

³ Okupatsioonirežiimide poolt represseeritud isiku seadus; <http://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=13065197>, (kasutatud 10.02.2009).

represseeritustest. Tegelikult jäi neilegi märk külge kogu NSV Liidu eksisteerimise ajaks. Näiteks kasutasid repressiivorganid stalinismi perioodil koostatud represseeritavate nimekirju inimeste jälgimise alusena kuni 1980. aastateni.

Massiline rehabiliteerimine algas NSV Liidus uutmise ning avalikustamise perioodil 1980. aastate lõpus. 1991. aastal võeti Venemaal vastu poliitiliste repressioonide ohvrite rehabiliteerimise seadus. Selle järgi tunnistati poliitilisteks repressioonideks sunnimeetmed, mida riik oli poliitilistel motiividel kasutanud valitsenud kommunistliku režiimi vastu klassi-, sotsiaalse, rahvusliku, religioosse vm tunnuse alusel „sotsiaalselt ohtlikeks” tunnistatud isikute õiguste ja vabaduste äravõtmiseks või piiramiseks, nt elu või vabaduse võtmine (vangistused, sunnitööle saatmine), psühhiaatrilisse raviasutusse sundravile paigutamine, maalt väljasaatmine ja kodakondsuse äravõtmine, asumisele saatmine.

Eesti Vabariigis võeti seadus kohtuväliselt represseeritud ja alusetult süüdimõistatud isikute rehabiliteerimise kohta vastu 1992. aastal.⁴ **Kohtuväliselt represseeritud** on need isikud, kelle kohta tegi represseerimisotsuse kohtuväline asutus (Erinõupidamine, troikad jne), mitte Nõukogude kohtuasutus. Seadusega tunnistati õigustühiseks kõik Nõukogude represseerivorganite otsused, millega on kohtuväliselt represseeritud:

- 1) Eesti Vabariigi kodanikke otsuse langetamise kohast olenemata;
- 2) isikuid Eesti territooriumil toimepandud tegude eest;
- 3) isikuid Eestis väljaspool Eesti territooriumi toimepandud tegude eest.

Need isikud loetakse riikliku omavoli ohvriteks ja neil on kõik rehabiliteeritud isikutele ettenähtud õigused.

Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamisega arvatakse rehabiliteerituks isikud ja tunnustatakse nende tegevust, kes võitlesid Eesti Vabariigi iseseisvuse eest ja Eesti rahvale tehtud ülekohtu vastu ning olid Nõukogude **kohtu poolt süüdi mõistatud** poliitilise iseloomuga paragrahvides (nt Teise maailmasõja ajal Saksa relvajõududes teeninud isikud). Seejuures on Riigikohtul õigus jätta isikud, kes on süüdi genotsiidis, inimsusevastastes kuritegudes (vt allpool) ja sõjakuritegudes, rehabiliteerimata.

Nõukogude poliitiliste repressioonidega kaasnenud **terrorit** (tapmisi, vangistamisi jms) ei saa tänapäeval õiguslikult käsitleda muul viisil kui kuritegudena. 19. sajandist pärinevad mõisted **sõjakuritegu** ja *inimkonnavastane* ehk **inimsusevastane kuritegu** tõid tänapäeva jaoks uuendatud kujul kasutusele Nürnbergi rahvusvaheline sõjatribunal ning ÜRO. Seejuures **oli NSV Liit nii Nürnbergi tribunali põhikirja ehk harta seadustanud Londoni lepingu (1945) kui ka ÜRO liige. Nürnbergi harta artikkel 6(c) sätestas:**

„[---] Järgmised teod või ükskõik, milline neist, on tribunali pädevusse kuuluvad kuriteod, mille eest kehtib üksikisiku vastutus: [---]

(c) **Inimsusevastased kuriteod:** nimelt mõrv, hävitamine, orjastamine, deporteerimine ja muud tsiviilelanikkonna vastu sooritatud inimsusevastased teod enne sõda või selle jooksul, või tagakiusamine poliitilistel, rassilistel või usulistel alustel tribunali pädevusse kuuluva kuriteo toimepanemisel või sellega seoses, ükskõik kas sel moel rikutakse riigisisest õigust riigis, kus kuritegu toime pannakse. Juhid, organisatorid, kihutajad ja osalised üldise plaani või vandenõu kavandamises või täideviimises, sooritamaks mõni eelmainitud kuritegudest, vastutavad kõigi tegude eest, mida ükskõik kes nimetatud plaani täideviimisel sooritab.”

Kuigi Nürnbergi protsess uuris natsliku Saksamaa ja selle liitlaste poolt toimepandud kuritegusid, **tunnistati Nürnbergi tribunali põhimõtted** 1946. aastal vastu võetud ÜRO Peaassamblee resolutsiooniga nr 95(I) **üldkehtivaks kõigi inimsusevastaste kuritegude suhtes**. Samal päeval vastuvõetud resolutsioonis

⁴ Seadus kohtuväliselt represseeritud ja alusetult süüdimõistatud isikute rehabiliteerimise kohta; <http://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=22216>, (kasutatud 10.02.2009).

nr 96(I) deklareeriti, et genotsiid on rahvusvahelise õiguse seisukohalt kuritegu.⁵ Genotsiidi täpne definitsioon sätestati ÜRO genotsiidi vältimise ja karistamise konventsioonis (1948).⁶

Nürnbergi tribunali põhimõtted on võetud aluseks ka **rahvusvaheliste kuritegude** sätestamisel hilisemates rahvusvahelise õiguse aktides. 1968. aastal võttis ÜRO Peaassamblee vastu **konventsiooni aegumistähtaaja mittekohaldamisest sõjakuritegude ja inimsusevastaste kuritegude suhtes** (sh genotsiidi), millest on üldtunnustatult saanud rahvusvahelise tavaõiguse osa. Aegumatuskonventsiooniga oli ühinenud ka NSV Liit.

Kohe pärast taasiseseisvumist otsustas Eesti Vabariigi Riigikogu septembris 1991 aegumatuskonventsiooniga ühineda ning see jõustus Eestis 21. jaanuaril 1992.

Eesti Vabariigi kriminaalkoodeksis sisaldus inimsusevastaseid kuritegusid sätestav paragrahv (§ 61¹) alates 1995. aastast. Selle järgi mõisteti karistused siin 1949. a märtsiküüditamisest aktiivselt osa võtnud repressiivasutuste töötajatele. 2002. aastast kehtima hakanud karistusseadustikus on sätestatud inimsuse ja rahvusvahelise julgeoleku vastaste süütegude seas muuhulgas inimsusevastane kuritegu (§ 89) ning genotsiid (§ 90).

Inimsusevastase kuriteo, s.o süstemaatilisel viisil või massiliselt ja riigi, organisatsiooni või grupi õhutusel või juhtimisel toimepandud inimõigustest ja -vabadustest ilmajätmise või nende õiguste ja vabaduste piiramise eest, samuti tsiviilelanike tapmise, piinamise, vägistamise, neile tervisekahjustuse tekitamise, nende sunniviisilise ümberasustamise, väljasaatmise, prostitutsioonile sundimise, neilt alusetult vabaduse võtmise või muu väärkohtlemise eest karistatakse kaheksa- kuni kahekümneaastase või eluaegse vangistusega.

Genotsiidi, s.o rahvusliku, etnilise, rassilise, usulise, okupatsioonirežiimile vastupanu osutava või muu sotsiaalse grupi liikme tapmise, piinamise, talle tervisekahjustuse tekitamise, sellises grupis laste sündi takistavate sunnimeetmete rakendamise või sealt laste vägivaldse äravõtmise eest eesmärgiga hävitada grupp täielikult või osaliselt, samuti grupi liikmete asetamise eest elamistingimustesse, mis on põhjustanud grupi osalise või täieliku hävimise ohu, karistatakse kümne- kuni kahekümneaastase või eluaegse vangistusega. **Sõjasüütegudena** on rahvusvahelistest konventsioonidest tulenevalt sätestatud tsiviilelanikkonna vastu suunatud sõjategevus (§ 95), sõjapidamisvahendite ebaseaduslik kasutamine tsiviilelanike vastu (§ 96), tsiviilelaniku vastane rünne (§ 97), sõjavangi ja interneeritud tsiviilelaniku õigusvastane kohtlemine (§ 98), sõjavangi ja interneeritud tsiviilelaniku vastane rünne (§ 99), haige, haavatu ja merehätta sattunu abita jätmine (§ 100) jne.⁷

1998. aastal võeti Roomas peetud diplomaatilisel konverentsil vastu **Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma Statuut**. Selle alusel moodustati sõltumatu rahvusvaheline organisatsioon – **Rahvusvaheline Kriminaalkohus**, mille jurisdiktsiooni (kohtualluvuse) alla kuuluvad pärast statuudi jõustumist toime pandavad rahvusvahelised kuriteod, st genotsiid, inimsusevastased kuriteod, sõjakuriteod ja agressioon. Rooma statuut defineerib detailsemalt nende kuritegude mõisted. Eesti Vabariik kirjutas statuudile alla 1999. aastal, Riigikogu ratifitseeris selle 5. detsembril 2001.⁸

2. Poliitiliste repressioonide algatamine ja „vaenlaste” määratlemine. Massirepressioonide lained NSV Liidus. Suur terror

Nõukogude poliitilistel repressioonidel oli selleks ajaks, kui need tabasid Eestit, selja taga pikk kujunemislugu. Allpool näidatakse, kuidas repressioonid algatati ning kuidas kujundati vaenlasteks peetavad inimrühmad ja nende nimetused, mida vähemal või rohkemal määral kasutati hiljem ka Eestis.

⁵ Affirmation of the principles of international law recognized by the Charter of the Nurnberg Tribunal, 95(I) 11. December 1946; The Crime of Genocide, 96(I) 11. December 1946; <http://www.un.org/documents/ga/res/1/ares1.htm>, (kasutatud 10.02.2009).

⁶ Genotsiidi vältimise ja karistamise konventsioon. Alla kirjutatud 9. detsembril 1948. a., jõustunud 12. jaanuaril 1951. a.; <http://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=23973>, (kasutatud 10.02.2009).

⁷ Karistusseadustik; <http://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=13094249>, (kasutatud 10.02.2009).

⁸ Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma Statuudi ratifitseerimise seadus; <http://www.riigiteataja.ee/ert/act.jsp?id=27547>, (kasutatud 10.02.2009).

Venemaa oli kuni 1917. aastani seisuslik ühiskond, enamik talupoegi ei olnud maaomanikud ja elasid kogukondadena. Seisuslikust süsteemist tulenes erinevate ühiskonnakihtide kergesti õhutatav vastasseis ning väikemaaomanike vähesus võimaldas leida laia toetuspinna „omandi eksproprieerimise” poliitikale. Enne 1905. a revolutsiooni oli Venemaal poliitiline tegevus keelatud ning eeskätt pahempoolsed, kuid ka rahvuslikud poliitilised liikumised olid surutud põranda alla. Alates 19. sajandi viimasest veerandist radikaliseerus osa vene pahempoolsetest võitluses keiserliku salapolitseiga, valis võitlusvahendiks individuaalse terrori ning sulgus salaühingutesse. Noorsoo, eriti üliõpilaste ja isegi aadlipäritolu noorte seas olid üleilmse õigluse ideaalide nimel võitlevad põrandaalused organisatsioonid populaarsed. Individuaalselt terrorit ei mõistatud hukka, see sai vene poliitilise kultuuri osaks.

1917. a oktoobris (Euroopas ja suuremas osas maailmas kehtiva gregooriuse kalendri järgi novembris) tulid Venemaal võimule **bolševikud** (enamlased) Vladimir Lenini (Uljanovi) juhtimisel. Bolševikud käsitlesid end lihtsustatud marksistliku klassiteooria vaimus ekspluateeritavate klasside, eeskätt proletariaadi poliitilise avangardina, kelle liitlased olid ilma maata kehviktalupojad ning vastased klassivõitluses „ekspluataatorlikud klassid”. Bolševike eesmärk oli haarata võim revolutsioonilisel teel. Kehtestati bolševike partei – Venemaa Kommunistliku (bolševike) Partei (VK(b)P) – jagamatu ülemvõim, mis ideoloogilis-propagandistlikult tugines Karl Marxi klassivõitluse teooriale ning sai seetõttu nimetuse **proletariaadi diktatuur** (tööraha ülemvõim), kuid tegelikkuses oli see **bolševike diktatuur**. Diktatuuri eesmärk oli maha suruda bolševike vastased ning eksproprieerida (omandist ilma jätta) rõhujate (ekspluataatorlikud) klassid. Bolševike revolutsiooniga võimuhaaramise ideest tuleneb ka väljend bolševike diktatuuri vastaste kohta – **kontrrevolutsioon** ehk revolutsioonivastatus.

Leppimatuse poliitiliste vastastega võtsid bolševikud üle tsaari isevalitsuselt. Sealt pärineb ka terror kui üks bolševike võimulpüsimise põhialus. Siiski oli tsaristlike repressioonide ulatus võrreldes bolševike terroriga üsna väike. „Kommunismi musta raamatu” ühe autori Stéphane Courtois’ hinnangul ulatub NSV Liidu terroriohvrite arv üksnes hukkunute poolest 20 miljoni inimeseni. Nõukogude ametiühingute juht Mihhail Tomski sõnastas bolševike diktatuuri 1927. aastal järgmiselt: „Ka meil võivad teised parteid eksisteerida. Kuid põhimõte, mis eristab meid Läänest, on see – meil valitseb üks partei, kõik teised on vanglas.”

Bolševike võimuhaaramisele järgnes verine kodusõda, mis nõudis miljoneid ohvreid mõlemalt poolt. Euroopa riikide ja Ameerika Ühendriikide sekkumine sõtta endise Venemaa taastamiseks vaid suurendas Nõukogude Venemaa endassesulgumist ja leppimatust kõige välismaise vastu. Kodusõda tähendas Leninile „klassivõitluse loomulikku pidevust, arengut ja tugevnemist”. Juba pärast esimesi kokkupõrkeid bolševike vastaste vabatahtlike rühmadega Lõuna-Venemaal 1917/1918. aastavahetuse paiku said teatavaks andmed bolševike metsikustest vangivõetud sõjaväelaste, aga ka tsiviilelanikkonna kohta. 1918. aasta kevadel järgnesid meelevaalduste mahasurumised paljudes linnades. Üheks bolševike terrorimeetodiks kujunes võtta pantvange, kes vastuhakkude korral mõrvati.

Kontrrevolutsioonivastane võitlus tehti 1917. aastal loodud Erakorralise Komisjoni (Tšekaa) ülesandeks. (Vt *ptk II 4. Nõukogude repressivorganid*). Tšekaa esimeseks laiahaardelisemaks operatsiooniks oli 1918. aasta märtsis toimunud aktsioon värskest pealinna staatuse saanud Moskvast, kus Tšekaa eriüksused vallutasid tormijooksuga paarkümmend anarhistide valduses olevat maja ja arreteerisid 520 anarhisti, kellest 25 hukati välikohtu otsusel kui „bandiidid”. Määratlus **bandiit** hakkas sealtpeale tähistama üsna laia kontingenti: streikivaid töölisi, mobilisatsioonist kõrvale hoidvaid sõjaväekohuslasi ning rekvireerimisele vastupanu osutavaid talupoegi.

Bolševike salapolitsei – Tšekaa – esimene juht Feliks Dzeržinski rääkis vaenlase lõõmisest „proletariaadi diktatuuri karistava mõõgaga”. Režiimi vaenlased märgistati klassivaenlase või **rahvavaenlase** nimetusega. Samas õhutasid bolševike juhid kõike, mis võis toetada kättemaksutaotlust nende sotsiaalsete rühmade seas, kes olid end tsaariajal rõhututena tundnud või keda oli repressseeritud. Kättemaksu vormideks said salakaebused, terror ja kodusõda. Sellised isikud, kes olid rahvavaenlaste hulka arvatud oma tegevuse tõttu tsaariajal, kaeti terminiga **endised inimesed** (*бывшие люди*).

Piirkondades, mis olid enam-vähem bolševike kontrolli all, puhkes 1918. aasta suvel üle 140 ülestõusu või mässu. Kõige sagedamini algatasid neid talupojad, kes hakkasid vastu jõhkra vägivallaga toiduaineid rekvireerivatele varustussalkadele, erakaubanduse piirangutele ja uutele mobilisatsioonidele Punaarmeele. Võimud nimetasid vastuhakkude algatajateks **kulakuid** ehk jõukamaid talupoegi, kes ei toetanud bolševikke. Nende seast võeti pantvange ja neid hukati. Lisaks katsetati alates 1918. aasta augustist Venemaal sõja ajal tekkinud repressioonivahendit: **koonduslaagreid**.

Bolševike juhtkonna repressiivpoliitikat on nimetatud **sotsiaalseks mehaanikaks** – mõned sotsiaalsed, majanduslikud jne ühiskonnakihid ja -grupid likvideeriti ning ühiskond struktureeriti ümber. See eeldas inimeste kategoriseerimist ühiskondlikesse gruppidesse ning vaenlaste, kas siis tegelike, potentsiaalsete või ka kujuteldavate, liigitamist ja grupeerimist. Sellest lähtub ka õigusvastaste massirepressioonide aluseks olevate õigusaktide sõnastus – inimese süü määras juba tema sotsiaalne kuuluvus ühte või teise proletariaadi diktatuuri seisukohalt vaenulikkude ühiskonnakihti. Põhilised vaenulikud rühmad olid teiste poliitiliste parteide ja liikumiste osalised: anarhistid, esseerid (sotsialistid-revolutsionäärid), menševikud, ent ka õigeusu vaimulikkond ning kulakud.

Grigori Zinovjev, üks bolševike juhtidest:

„Vaenlase hävitamiseks peab meil olema oma, sotsialistlik terror. Peame enda poole võitma ümmarguselt üheksakümmend miljonit Nõukogude Venemaa sajast miljonist elanikust. Mis puutub ülejäänutesse, siis neile pole meil midagi öelda. Nad tuleb olematuks muuta.”

Ametlikult alustati **punast terrorit** Nõukogude Venemaa valitsuse 1918. aasta 5. septembri otsusega. „Hetk on võitluseks ülimalt kohane. Tuleb ilmtingimata soodustada kontrrevolutsiooni vastu suunatud terrori massilist ja jõulist iseloomu, eriti Petrogradis, mille eeskuju on otsustava tähtsusega”, kirjutas Lenin. Eespool nimetatud kategooriate vastased **puhastusoperatsioonid** viidi läbi Tšekaa „raudse luuaga” (ühe bolševike juhi Lev Trotski väljend). „Teeme Venemaa alatiseks puhtaks,” kirjutas Lenin Stalinile 1922. aastal. Massiliste puhastuste esimene faas sai läbi 1922. aasta lõpuks.

Talupoegade mässud bolševike võimu vastu jätkusid ka kodusõja ajal, 1919. aasta suvel Kesk-Volga ja Ukraina aladel ning Siberis. Bolševike talupoegadevastase võitluse mitme episoodi seas on eriline koht kasakluse likvideerimisel – see tähendab Doni ja Kubani kasakate kui sotsiaalse rühma hävitamisel. Kasakate vastu kasutati ka elanike vägivaldset ümberasustamist: **küüditamist** ehk **deporteerimist**.

Lisaks punasele terrorile eksisteeris neil aegadel valge terror, mille massilisem episood oli kindral Anton Denikini ja ühe Ukraina iseseisvuslaste juhi Simon Petljura vägede poolt 1919. aasta sügisel Ukrainas toime pandud ligi 150 000 ohvriga vägivaldalaalne. Enamiku ajaloolaste käsitles algas aga protsess bolševike terroriga, mis oli süstemaatilisem ning suunatud tervete ühiskonnarühmade vastu. Punase terrori kodusõjaaegsed massimõrvid saavutasid ühe haripunkti Krimmis, kus 1920. aasta novembri keskpaigast kuni detsembri lõpuni lasti maha või poodi hinnanguliselt umbes 50 000 inimest, enamik neist Punaarmee eest evakueerunud tsiviilisikud.

Rahulolematuse bolševike terrorirežiimiga ei lõppenud kodusõjajaga (1918–1920). Nn **talurahvasõdade** kõrgpunkt saabus 1921. aastal, kui mõneks ajaks vabanesid bolševike võimu alt ulatuslikud piirkonnad. Kõige suurem oli talurahvaülestatõus Tambovi piirkonnas. 1921. aasta veebruaris tabas bolševikke uus šokk – Kroonlinna meremeeste mäss. Et selle juhtide seas olid esseerid, anarhistid ja menševikud, alustas Tšekaa Petrogradis (Peterburi) neile rühmitustele sümpatiseerivate tööliste massilist arreteerimist. Mässude mahasurumise ajal ja hiljem vangistatutena hukkunud inimeste arvu pole tänini suudetud usaldusväärselt kindlaks teha.

Sõja ajal kandusid repressioonid ka väljapoole Venemaa territooriumi, jätkudes eriti tagasivallutatud Aserbaidžanis, Armeenias, Gruusias, Dagestanis ning Turkestanis ja Buhhaaras. Gruusias sai represseerimise tuleristsed sealse Tšekaa 25-aastane juht Lavrenti Beria, kes koos kohaliku parteijuhi Sergo Ordžonikidzega lubas „menševikele ja Gruusia aristokraatidele alatiseks lõpu teha”. Augustist septembrini 1924 lasti nende juhtimisel maha 12 578 inimest. Massihukkamised jätkusid kuude kaupa. 1925. aastal rahustati maha Tšetšeenia, lämmatati sealset relvastatud vastupanuliikumist, mida tituleeriti kriminaliseeriva terminiga **banditism**. Pärast seda operatsiooni, mis korraldati NSV Liidu uue majanduspoliitika (NEP) kõrgajal, kirjutas üks salapolitsei juhtivtöötaja: „Nagu on näidanud [---] banditismivastase võitluse kogemused Ukrainas, Tambovi kubermangus ja mujal, on sõjaväelised repressioonid mõjusad vaid siis, kui neile järgneb kohe piirkonna põhjalik **sovetiseerimine**.” Sovetiseerimine tähendab siin endise ühiskonna korralduse hävitamist ja bolševistliku riigikorra kehtestamist.

Jaanuaris 1927 sai salapolitsei korralduse kiirendada maapiirkondades „sotsiaalselt ohtlike ja Nõukogude-vastaste elementide” arvelevõtmist. **Nõukogude-vastane element** (антисоветский элемент) kui termin oli kasutusel kogu NSV Liidu eksisteerimise ajal ning tähistas NSV Liidu vastu tegutsenud või tegutsevaid isikuid. Samas hoogustus opositsionääride otsimine bolševike parteist, keda nimetati nende juhtide järgi zinovjevlasteks või trotskistideks. Novembris 1927 arreteeriti kõik peamised opositsiooni juhid ning need, kes keeldusid avalikust enesekriitikast, saadeti asumisele. Lev Trotski saadeti 1929. aastal NSV Liidust

välja. Ühtlasi märkis see Stalini positsiooni tugevnemist bolševike juhtkonnas, mis järgnevatel aastatel viis tema diktatuuri kehtestamiseni. Järgnesid seniste juhtivate bolševike Zinovjevi, Kamenevi ja nende pooldajate näidisprotsessid (1935). Samuti algasid 1920. aastate lõpust protsessid nn spetsialistide – inseneride ja oskustöölise vastu.

1929. aasta lõpul tugevnes talupoegade sundkollektiviseerimise surve. Põhilise takistava tegurina nägi Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei (ÜK(b)P) juhtkond talupoegkonna jõukamat ja keskmist kihti, keda hakati märgistama **kulakutena**. Stalin kuulutas bolševike häälekandjas Pravda, et on aeg „**likvideerida kulaklus kui klass**”. Põhilise represseerimisvormina kasutati küüditamist Siberisse, Kaug-Põhja, Kasahstani ja teistesse kaugetesse piirkondadesse. Kollektiviseerimisele vastupanu osutanud kulakud lasti maha, ülejäänud küüditati koos naiste, laste ja vanuritega. Sunnitööl Siberi ja Kaug-Põhja polaarpiirkondades oli neil vähe võimalusi ellu jääda. Hukkusid sajad tuhanded, ohvrite täpne arv on teadmata.

Ettekatsetatud poliitika viljaks peetakse tänapäeval ka **suurt näljahäda** aastail 1932–1933 (**Golodomor**), millele eelnes teravilja mõõdutundetu riiklik varumiskampaania ning millega kaasnes nälja all kannatavate territooriumite ümberpiiramine sõjaväe poolt, et takistada inimeste lahkumist teistesse piirkondadesse. Näljahäda haaras kogu Ukraina, osa mustmullavööndist, Doni, Kubani ja Põhja-Kaukaasia viljakad tasandikud ning suure osa Kasashtanist. Ukraina talupoegkonna kaotusi suures näljahädas on hinnatud 4–7 miljonini.

Ennenägematu ulatuse said repressioonid 1936.–1938. aasta massioperatsioonide käigus, **Suure terrori** ehk (seda juhtinud NSV Liidu siseasjade rahvakomissari Nikolai Ježovi järgi) *ježovštšina* ajal. ÜK(b)P Keskkomitee nõudis 1937. aasta veebruaris ja märtsis, et siseasjade rahvakomissariaat (NKVD) viiks lõpule „trotskistide ja muude fašistlike elementide paljastamise ning hävitamise”. 1936.–1937. aastal korraldati näidisprotsessidena parteiorganite „puhastamine”. Veebruaris 1937 esitas rahvakomissar Ježov ÜK(b)P Keskkomitee Poliitbüroole nimekirja isikutest, kelle saatus anti otsustada NSV Liidu Ülemkohtu Sõjakolleeegiumile (kõrgem sõjakohus NSV Liidus). Kõik nimekirjas olnud 479 inimest mõisteti surma. Edaspidi hakkas sääraseid nimestikke saabuma regulaarselt. Esimeses järgus toimunud Punaarmee, sõjalaevastiku, NKVD ja Kominterni puhastamise vältel represseeriti teiste hulgas ka eestlastest ohvitseri ning ametnikke (nt armeekomandör August Kork, Kominterni tegelased Jaan Anvelt, Johannes Käspert, Rudolf Vakmann ja Jaan Langus).

Massilise iseloomu võttis terror alates 1937. aasta suvest, kui Poliitbüroo kohustas oblastite ja kraide parteiorganeid ning NKVDd moodustama **troikasid** (kolmikuid), kes võtsid arvele „kulakud, kriminaalkurjategijad ja kõik, keda sai liigitada nõukogudevastase elemendi alla”. Nende hulgast tuli välja selgitada kõige vaenulikumad, kelle pidi maha laskma, ning vähem vaenulikud, kes tuli areteerida ja saata 8–10 aastaks vangilaagrisse. Operatsioon tuli läbi viia nelja kuu jooksul. Represseeritavate arvude piirmäärad olid kinnitatud ning neid võis muuta üksnes NKVD juhtkonna loal. Hiljem pikendati operatsiooni läbiviimise tähtaega korduvalt kuni 1938. aasta novembrini ning suurendati ka piirmäärasid. Augustis 1937 alustati süüdimõistetud „kodumaa reeturite, paremtrotskistlike spioonlik-diversantlike organisatsioonide liikmete” perekonnaliikmete süstemaatilist represseerimist. Naised määrati 5–8 aastaks vangilaagrisse, lapsed saadeti lastekodudesse.

Repressioonide ajaks jagati NKVD territoriaalüksuste vastutusalad operatiivsektoriteks, mille sees moodustati **operatiivgrupid**. Operatiivgruppide ülemate ülesandeks jäi välja selgitada ja arvele võtta represseeritavad, juhtida süüasjade uurimist, kinnitada süüdistuskokkuvõtted ning viia täide troikade määratud surmaotsused. Uurimise järel saadeti uurimistoimikud otsuse langetamiseks troikadele – kas arvata areteeritu esimesse (aktiivsed nõukogudevastased, kes tuli maha lasta) või teise (vähem aktiivsed nõukogudevastased, kes saadeti vangilaagrisse) kategooriasse. Hukkamiste aeg ja täideviimise koht tuli hoida saladuses, otsusest ei lubatud teatada ka mahalastavatele endile. Suurimad hukkamiste lained olid 1937. aasta augustis, septembris ja novembris ning 1938. aasta mais ja juunis.

Suure terrori ajaks oli Nõukogude Liidus juurdunud käsitlus välismaalastest ja välispäritolu inimestest kui võõrluure potentsiaalsetest agentidest. Rahvusvahelise olukorra tõttu said nn **rahvuslike operatsioonide** ohvriteks esmajärjekorras sakslased ning poolakad (1937. aasta juulis ja augustis). Poola spioon võis olla ka näiteks eestlane ja vastupidi. Nii areteeriti hilisema Tomski oblasti alal, sh Tomski linnas ja eesti väljarändajate küldes 1937. aasta oktoobris ja novembris „Poola sõjaväestatud terroriorganisatsiooni” või Poola „natsionalistlikesse organisatsioonidesse” kuulumises süüdistatavaid ning nende hulgas mõisteti

surma vähemalt 12 eestlast. Süüdistatavate nimekirju koos lühikeste süüdistuskokkuvõtetega hakati nimetama albumiteks ning uurimist selle järgi „süüdistuste läbivaatamiseks albumi korras”.

Rahvuslike operatsioonide jätkuna käskis NKVD detsembris 1937 alustada võitlust „Läti spioonide” vastu. Kahe ööpäeva jooksul tuli „Läti luuretoõ ja lätlaste natsionalistliku, nõukogudevastase tegevuse likvideerimiseks NSV Liidus” arreteerida kõik lätlased, kes olid NKVD jälgimise all ning kelle kohta leidis kompromiteerivaid materjale, samuti kõik pärast 1920. aastat Lätist saabunud poliitemigrandid, ülejooksikud, NSV Liidus tegutsevate läti ühiskondlike organisatsioonide aktivistid ja aktsiaseltside juhid, Läti Vabariigi kodanikud (välja arvatud diplomaatiliste asutuste töötajad) ning Lätist turistina saabunud, aga NSV Liitu elama asunud isikud. Erilist tähelepanu tuli pöörata kõigi nende kõrvaldamisele kaitsetööstustevõtetest, transpordisektorist, rahvakomissariaatidest, armeest, NKVDst ja erirežiimiga piirkondade elanike seast.

Lisaks andis NSVL NKVD 14. detsembril 1937 direktiivi laiendada „lätlaste operatsiooni” eestlastele, soomlastele, leedulastele ja bulgaarlastele. Jaanuaris 1938 pikendas Poliitbüroo poolakatest, lätlastest, sakslastest, eestlastest, soomlastest, kreeklastest, iraanolastest, nn harbiinlastest (endised Ida-Hiina raudtee töötajad ja Mandžukuo reemigrandid), hiinlastest ja rumeenlastest „spioonlik-diversantliku kontingendi” likvideerimise operatsiooni 1938. aasta aprillini, kusjuures operatsioon haaras nii välisriikide kui ka NSV Liidu kodanikke.

Märtsis 1938 käskis Poliitbüroo puhastada kaitsetööstuse rahvakomissariaadi asutused välispäritolu inimestest, teiste seas eestlastest. Sama aasta juunist hakati vallandama kõiki välispäritolu sõjaväelasi; kui leidis kompromiteerivaid materjale, tuli nad arreteerida. Vallandatud, kuid mitte arreteeritud võeti operatiivse jälgimise alla, et selgitada välja nende kompromiteerivad sidemed.

Mahalaskmistele ja vangistamistele lisaks keelas Poliitbüroo (1937) NSV Liidus ära vähemusrühvuste (sh eesti) koolid ja need muudeti venekeelseteks koolideks. 1938. aastal kaotati ka rahvuslikud külanõukogud (seni oli Leningradi oblastis 15 eesti külanõukogu).

1938. aasta augustis määrati Ježovi uueks esimeseks asetäitjaks Lavrenti Beria, ilmnedid esimesed märgid Suure terrori lõpetamisest. Aasta lõpus anti seni veel läbivaatamata arreteeritud „kontrevolutsioonilise rahvusliku kontingendi” toimikud otsuse tegemiseks üle liiduvabariikides, kraides ja oblastites moodustatud **eritroikadele** kuhu kuulusid parteikomitee esimene sekretär, NKVD rahvakomissar (oblastites NKVD valitsuse ülem) ja prokurör. Pärast 1. augustit 1938 arreteeritud isikute süüasjad tuli läbivaatamiseks anda vastavatele kohtuorganitele või NSV Liidu NKVD juures asuvale Erinõupidamisele. Selle otsuse alusel väljaantud NKVD käskkiri nägi ette karistuspoliitika mõningat pehmenemist, lubades piisavate süütoendite puudumise korral saata asju tagasi lisa uurimisele või teha süüdistatava vabastamise otsus. Süüdimõistmine „albumi korras” oli sellega lõpetatud. Novembris 1938 lõpetati massioperatsioonid ja erakorraliste kohtuorganite tegevus ehk süüasjade läbivaatamine kohtuvälises korras ning Ježov asendati siseasjade rahvakomissari ametikohal Beriaga.

Kokku hinnatakse Suure terrori vältel hukkunute arvuks kuni 690 000. NKVD enda 10. septembri 1938 aruande järgi olid selleks ajaks rahvusliku tunnuse alusel läbi vaadatud 227 986 inimese süüasjad, kellest 172 830 (75%) mõisteti mahalaskmisele. Tartu ülikooli ajaloo professor Aadu Must on kogunud eestlastest ohvrite andmebaasi praeguseks ajaks 10 702 elulugu, rõhutades, et see arv ei ole täielik. NKVD kokkuvõttes õiendis on arreteeritud eestlaste koguarvuks (1. jaanuar 1936 – 1. juuli 1938) toodud 11 002 (lätlast 21 392), kusjuures arreteeritute koguarv oli neil andmeil 1 420 711. Arvestades, et arreteeritute lasti maha keskmiselt 75%, võib Suure terrori ajal tapetud eestlasi olla 8000–9000.

„Kommunismi mustas raamatus” on hinnatud Nõukogude poliitiliste repressioonide ulatust ja tähtsamaid faase kuni Suure terrorini järgmiselt:

1918–1922 – kümnete tuhandete pantvangide ja vangivõetud isikute kohtuotsuseta mahalaskmine, sadade tuhandete ülestõusnud tööliste ja talupoegade massimõrvad;

1918–1930 – kümnete tuhandete inimeste mõrvamine Nõukogude koonduslaagrites;

1920 – Doni kasakate likvideerimine ja küüditamine;

1922 – nälg Venemaal, mis põhjustas 5 miljoni inimese surma;

1930–1932 – 2 miljoni kulaku (või selleks tembeldatu) küüditamine;

1932–1933 – 6 miljoni ukrainlase hävitamine Moskva provotseeritud nälja tagajärjel;

1936–1938 – kuni 690 000 hukkunut Suure terrori ajal.

Pärast Suurt terrorit (1939. aasta 1. jaanuari seisuga) oli NSV Liidu töö-vangilaagrites kokku 2360 eestlast (sh 44 Eesti Vabariigi kodanikku). Samal ajal vanglates ja kolooniates kinnipeetud eestlaste arvu kohta andmeid pole (vanglates ja kolooniates hoiti sel perioodil 35% kinnipeetavate koguarvust). Suure terrori lõpetamise järelmina andis siseasjade rahvakomissar Beria veebruaris 1939 käskkirja, mis kohustas üle vaatama aastail 1937–1938 tehtud troikade otsused. Selle tulemusena vabastati vangilaagritest ja kolooniatest kokku 327 400 kinnipeetavat. 1939. aastal oli kinnipeetavate eestlaste koguarv nii väike, et seda ei peetud vajalikuks statistikas eraldi esile tuua.

Kasutatud kirjandus:

S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panné, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.-L. Margolin. Kommunismi must raamat : kuriteod, terror, repressioonid. Tallinn, 2000.

Aadu Must. Venemaa eestlased ja Suur Terror. Elektrooniliste allikapublikatsioonide andmete kriitiline analüüs. – *Ajalooline ajakiri*, 2002, nr 3, lk 47–48.

«Большой террор»: 1937–1938. Краткая хроника. Сост. Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский. – «30 октября» 2007, № 74.

В. Кудрявцев, А. Трусов. Политическая юстиция в СССР. Москва: Наука, 2000.

3. Repressioonide õiguslik raamistik ja liigid

Arvestades Nõukogude poliitiliste repressioonide salajast iseloomu, olid enamik repressioonide alusdokumentidest salajased ning on seetõttu tänapäevalgi ajaloolastele üksnes osaliselt kättesaadavad. Nõukogude riigi arenedes täiendati seadusi, et need looks repressioonide korraldamiseks n-ö õigusliku aluse. On selge, et õiguslikust alusest saame rääkida siin vaid tinglikult. Viis, kuidas neid õigusakte rakendati, oli omakorda määratud salajaste otsuste ja käskudega, mida ei saa pidada õiguspäraseks.

Õiguslikus mõttes tuleb repressioone hinnata kolmest küljest:

- 1) Nõukogude seaduste kõrvalekallet võrreldes tsiviliseeritud ühiskondade ja rahvusvahelise õiguse tolleaegsete normidega;
- 2) Nõukogude seaduste enda rikkumise seisukohalt;
- 3) rahvusvahelise õiguse tolleaegsetest põhimõtetest lähtudes.

Esimesest lähtekohast tulenevalt peab arvestama, et **Nõukogude õigus kandis klassivõitluse pitserit**, mis on mõned õigusajaloolased viinud isegi Nõukogude õiguse sisulise eitamiseni õigusena, sest **selles puudus üldtunnustatud printsiip: kõik on seaduse ees võrdsed**. Tõsiasi on, et Nõukogude õigusaktid olid bolševike partei ja Nõukogude riigi juhtkonna tahte väljendus ning teisesid olukorra muutumise järgi. Pärast revolutsiooni ja kodusõja õiguslikku nihilismi hakati esile tooma „sotsialistlikku seaduslikkust” kui õiguse ülimalt taset. Totalitaarses riigis ei olnud õigusel tähtsust iseeneses, vaid kuivõrd see aitas võimulolevat režiimi kehtestada oma tahet. Seadusandlus muutus maskeeringuks poliitilise tahte teostamise ees. Klassivaenlaste vastases vägivallas oli lubatud rikku- da üldtunnustatud õiguspõhimõtteid: loobuda õiglastest kohtuotsus- test, karistuse vastavusest süüle, süütuse presumptsioonist, süüdistatava õigusest kaitsjale jne.

Lenin: „Proletariaadi revolutsiooniline diktatuur on võim, saavutatud ja toetatud proletariaadi vägivallaga kodanluse üle, see ei ole seotud mingite seadustega”.

Nõukogude Venemaal ja hiljem Nõukogude Liidus täitis alalise seadusandliku organi funktsiooni Ülevenemaaline (hiljem Nõukogude Liidu) Kesktäitevkomitee. 1936. aasta konstitutsiooni järgi moodustati Nõukogude Liidus kõrgeima võimuorganina Ülemnõukogu (kvaasiparlament, millel puudus reaalne võim). Täidesaatev funktsioon oli valitsusel ehk Rahvakomissaride Nõukogul (RKN). Kõik tähtsamad poliitilised otsused langetati ÜK(b)P juhtkonnas (koosnes mittealalisest keskkomiteest ja alalisest aparaadist ning sekretariaadist, Orgbüroost ja Poliitbüroost). Jossif Stalini võimu kindlustumisel suurenes tema lähikond- lasi ühendava Poliitbüroo tähtsus. Olulised otsused langetati Poliitbüroo salajaste otsustena, mis avaliku

vormi said kas Ülemnõukogu seaduste või RKNi määrustena. 1930. aastail kujunes veel üks otsuse vorm – ÜK(b)P Keskkomitee ja RKNi ühismäärus.

Üks tähtsamaid seadusandluse elemente poliitiliste repressioonide toetamisel oli poliitiliste kuritegude määratlemine kriminaalseadusandluses. 1922. aastal jõustus Vene NFSV kriminaalkodeks, kus otseselt Lenini näpunäidete järgi olid sätestatud ka kontrrevolutsioonilised kuriteod. Tema arvates oli see terrori motiveerimise ja legaliseerimise vahend. Riiklikul Poliitilisel Valitsusel (GPU, *Государственное политическое управление*) ja revolutsioonilistel tribunalidel põhinevat poliitilise represseerimise süsteemi see peaaegu ei puudutanud.

Vene NFSV 1922. aasta kriminaalkodeksi järgi tunnistati „**kontrrevolutsiooniliseks**” igasugune tegevus, mis „on suunatud kukutama proletaarse revolutsiooni poolt kättevõidetud tööliste-talupoegade Nõukogude Liidu ja Vene NFSV Konstitutsiooni alusel tegutsevat Tööliste-Talupoegade Valitsust, aga samuti tegevused, mis on suunatud selle osa rahvusvahelise kodanluse abistamiseks, kes ei tunnusta kommunistliku süsteemi, mis on tulnud välja vahetama kapitalismi, ja võrdõiguslikkust ning püüdleb selle kukutamisele sissetungi või blokaadi, spionaaži, ajakirjanduse rahastamise või muude sarnaste vahenditega” (§ 57). Sellele lisati 16 täpsustatud revolutsioonivastaste kuritegude paragrahvi. Juba samal aastal täiendati „võimu kukutamist” veel „võimu õõnestamise või nõrgestamisega”. Nagu näeme, on tegemist väga laialdaselt tõlgendatava bolševistliku fraseoloogiaga, mis lähtub klassivõitluse ideoloogiast ning meenutab oma laia tõlgendatavuse poolest pigem Suure Prantsuse revolutsiooni aegset kui 20. sajandi karistusseadust.

1925. aastal täpsustati NSVLi Kesktaitevkomitee (KTK) ja RKNi otsusega vastutust spionaaži eest: **spionaaž** ehk andmete, mis oma sisult moodustasid eriliselt kaitstava riigisaladuse, edasiandmine, omastamine ja kogumine välisriikide, kontrrevolutsiooniliste organisatsioonide ning eraisikute jaoks, tõi raskendavatel asjaoludel kaasa mahalaskmise.

1926. aastal kehtestati uus Vene NFSV kriminaalkodeks, mis hakkas kehtima 1927. aastast ja kus kontrrevolutsioonilised kuriteod olid sätestatud sarnaselt 1922. aasta kriminaalkodeksiga. 1927. aastal võttis NSVLi KTK vastu „Riiklike kuritegude (kontrrevolutsiooniliste ja NSVLi valitsemiskorra vastaste eriti ohtlike kuritegude) põhialused”. Sellega sätestati poliitiliste kuritegude kuriteokosseisud ja karistused kogu NSV Liidu territooriumil ning need kehtisid hiljem ka Eesti NSVs koos täiendustega kuni 1961. aastani. Seetõttu vaadelgem lähemalt selle kontrrevolutsioonilisi kuritegusid käsitlevat alapeatükki.

Paragrahv 58-1 sätestas, et „kontrrevolutsiooniliseks loetakse iga tegu, mis on sihitud töölis-talupoegade nõukogude võimu ning nende poolt NSVL Konstitutsiooni ja liiduvabariikide konstitutsioonide alusel valitud NSVL ja liiduvabariikide ning autonoomsete vabariikide töölis-talupoegade valitsuste kukutamisele, õõnestamisele või nõrgendamisele või NSVL välise julgeoleku ja proletariaadi revolutsiooni põhiliste majanduslikkude, poliitiliste ja rahvuslikkude saavutuste õõnestamisele ja nõrgendamisele. Kogu töötava rahva huvide rahvusvahelise solidariteedi alusel loetakse niisugused teod kontrrevolutsiooniliseks ka siis, kui need on sihitud mingi teise riigi töötava rahva vastu, kuigi see ei kuulu NSVL koosseisu.” Sellisel kombel kriminaliseeriti „töötava rahva” ning „tööliste-talupoegade valitsuste” vastu suunatud teod kogu maailmas, mis oli õiguslik absurd.

Paragrahv 58-1 „a” määras, et „**Kodumaa reetmise**, s.o tegude eest, mis on toime pandud NSVL-i kodanike poolt NSVL-i sõjalise võimsuse, NSVL-i sõltumatuse või tema territooriumi puutumatus kahjustamiseks, nagu spionaaž (definitsiooni vt eespool), sõjalise või riikliku saladuse väljaandmine, üleminek vaenlase poolele, põgenemine või lendamine välismaale, karistatakse ülemmääraga – mahalaskmisega, ühes kogu vara konfiskeerimisega, kergendavalt asjaoludel vabadusekaotusega [---]”. See paragrahv kehtestati 1934. aastal ja oli üks levinuimaid poliitiliste repressioonide süüdistusi.

Paragrahv 58-1 „b” kehtis sama kuriteo kohta sõjaväelaste puhul ning siis oli ainus karistus mahalaskmine.

Ülejäänud kontrrevolutsioonilised kuriteod olid:

- § 58-1 „v” – sõjaväelase põgenemise korral täisealiste perekonnaliikmete karistamine;
- § 58-1 „g” – sõjaväelase poolt kodumaa reetmisest mitteteatamine;
- § 58-2 – vägivaldne võimu haaramine relvastatud ülestõusuga;
- § 58-3 – kontrrevolutsioonilisel sihil ühenduse pidamine välisriigiga, selle aitamine;
- § 58-4 – kommunistliku süsteemi kukutada püüdmine rahvusvahelise kodanluse poolt;
- § 58-5 – välisriigi kallutamine sõjakuulutamisele NSV Liidule, blokaadile jne;

- § 58-6 – spionaaž;
- § 58-7 – riikliku majanduse, transpordi jne õõnestamine (kahjurlus) kontrrevolutsioonilistel sihtidel;
- § 58-8 – terroristlike aktide toimepanemine Nõukogude võimu esindajate vastu;
- § 58-9 – transpordivahendite, ladude jm riigi vara purustamine plahvatuse, süütamisega vms kontrrevolutsioonilisel sihil;
- § 58-10 – propaganda või agitatsioon, mis sisaldab üleskutset Nõukogude võimu kukutamisele, õõnestamisele või nõrgendamisele (nn Nõukogude-vastane agitatsioon ja propaganda);
- § 58-11 – igasugune organiseerimistegevus, mis on sihitud kontrrevolutsiooniliste kuritegude toimepanemisele, osavõtt vastavatest organisatsioonidest;
- § 58-12 – kontrrevolutsioonilisest kuriteost mitteteatamine;
- § 58-13 – aktiivsed teod töölisklassi või revolutsioonilise liikumise vastu tsaristliku korra ajal või kodusõja ajal vastutavatel või salajase tööga seotud ametikohtadel;
- § 58-14 – kontrrevolutsiooniline sabotaaž, st kellegi poolt kohustuste täitmata jätmine riigi nõrgendamise eesmärgil.

Nõukogude kriminaalkodeks nägi kontrrevolutsiooniliste kuritegude eest karistustena (nõukogulikus fraseoloogias „sotsiaalse kaitse vahendina”) ette mahalaskmise (kõrgeim karistumäär, vene keeles *высшая мера наказания*, lühendina VMN) ja vabadusekaotuse (kohaldati eelkõige kinnipidamisena töö-vangilaagrites, ametlik nimetus „parandusliku töö laager”), ent ka vanglates. Lisakaristustena kohaldati kogu vara konfiskeerimist (äravõtmist riigi omandisse) ning poliitiliste ja kodanikuõiguste tähtsajalist kaotust kuni viie aastani.

Eraldi represseerimisliik oli **väljasaatmine** (*высылка*) oma elukohast, mis tähendab tänapäevases mõistes deporteerimist, mille kohta Eestis on käibel mõiste **küüditamine**. 1922. aastal seadustati Riikliku Poliitilise Valitsuse (GPU) õigus teha küüditamisotsuseid „kontrrevolutsiooniliste väljaastumistega” seotud isikute isoleerimiseks. Väljasaatmine jäi deporteerimise kohta käivaks peamiseks terminiks kogu Nõukogude perioodi vältel. Administratiivne väljasaatmine oli kohtuväline repressioon – otsuse langetas NKVD juures asuv eriline komisjon ning sihtkohas olid väljaasadetud kohaliku GPU järelevalve all.

Vene ajaloolane Pavel Poljan jaotab küüditamised Nõukogude Liidus aastail 1919–1939 neljaks perioodiks:

- 1) 1919–1929 – esimesed Nõukogude küüditamised ja ümberasustamised. VK(b)P Keskkomitee (KK) direktiivi alusel küüditati Tereki kasakad („kasakluse likvideerimine”), järgnesid Dagestani mägijuudid, Tbilisi armeenlased jne. Paralleelselt küüditamisega tehti edutuid katseid asustada elanikke vabatahtlikult ümber tühjadele või väheasustatud aladele Siberis ja mujal;
- 2) 1930–1931 – „kulakluse likvideerimine” ja kulakute väljasaatmine. Selle aluseks oli ÜK(b)P KK 1930. a määrus „Abinõudest kulaklike majapidamiste likvideerimiseks lauskollektiviseerimise piirkondades”. Kulakluse likvideerimise käigus küüditati 1,5–2 miljonit inimest;
- 3) 1932–1934 – ümberasustamised seoses näljahädaga Lõuna-Venemaal ja Ukrainas;
- 4) 1934–1939 – piirialade „puhastamine” ja teised sundümberasustamised. 1935. aastal järgnes soomlaste, ingerlaste ja isurite küüditamine piiriäärsest rajoonist Leningradi oblastis (umbes 30 000 inimest). Samal kevadel küüditati Kiievi ja Vinnitsa oblasti piiriäärsetelt aladelt üle 40 000 inimese (neist 60% poolakad ja sakslased). Küüditamine Ukraina piiriäärsetelt aladelt jätkus ka edaspidi. 1937. aastal rajati Nõukogude Liidu piiridel piiritsoonid, millele järgnes 1325 kurdi küüditamine Armeenias ja Aserbaidžaanis ning korealaste küüditamine Kaug-Idast. Peamiselt Kasahstani

Nõukogude kriminaalseadusandlus lõi laialdased võimalused poliitilistele repressioonidele seadusliku kattevarju andmiseks.

1920. aastate lõpus ja 1930. aastate alguses domineerisid süüdistuste hulgas kahjurlus, sabotaaž, nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda.

1930. aastate teisel poolel, parteiopositsiooni mahasurumise ajal, tõusid esile süüdistused terroristliku akti ettevalmistamises, kontrrevolutsioonilises organisatsioonis osalemises ja nõukogudevastases agitatsioonis ning propagandas.

Teise maailmasõja ajal olid päevakorral jällegi kodumaa reetmine, spionaaž ning nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda.

Pärast Stalini ajastu lõppu jäi valdavaks süüdistuseks nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda.

küüditati ligi 200 000 inimest, enamik neist korealased, kuid ka 7000 hiinlast ning mõnisada sakslast, poolakat, eestlast, lätlast ja leedulast ning umbes 1000 Harbiinist repatrieerunud inimest. 1938. aastal küüditati umbes 6000 iraanlast. Oli ka väiksemaid küüditamisi.

Kodusõja ajal langesid repressioonide ohvriks paljud, kes soovisid tõepoolest vägivaldselt kukutada võimu haaranud bolševikke. Kuid üleüldise punase terrori kehtestamine muutis ohvriteks üha enam masse, kes reaalset võimude vastu välja ei astunud.

Inimesi represseeriti, sest neid peeti nende varasema tegevuse, ühiskondliku positsiooni või ametikoha tõttu bolševike ainuvõimule ohtlikuks, selle võimu vastasteks. Sääraseid tsaariaegseid ametnikke, ohvitseri, mõisnikke, kirikutegelasi, ärimehi jne, st ühiskondliku eliidi liikmeid, tähistati terminiga **endised inimesed** (бывшие люди). Repressioonid endiste inimeste vastu ei lõppenud kodusõjaga, vaid jätkusid ka pärast, kui need inimesed bolševikele enam ohtu ei kujutanud. 1935. aasta veebruarist kuni aprillini saadeti Leningradist välja üle 5000 perekonna, sh 11 000 isikut nn endisi inimesi. Repressioonid ja hirm terrori ees tekitas uusi bolševike diktatuuri vastaseid ka inimeste seas, kes olid varem olnud neutraalsed või ise partei ridades. Järgmine suurem kampaania oli jõukamate ja/või kollektiviseerimise vastu olevate talunike märgistamine **kulaku** nimetusega ning nende represseerimine.

Ajakirjas Krasnõi Terror (Punane Terror) kirjutas Tšekaa esimehe asetäitja M. Lācis:

„Me ei pea võitlust üksikute isikutega, me hävitame kodanlust kui klassi. Ärge otsige uurimisel materjale, et isik tegutses sõna või teoga Nõukogude vastu. Esimene küsimus, mille te talle peate esitama, on: mis klassi ta kuulub, millise päritolu, kasvatus, hariduse või elukutsega ta on? Need küsimused peavad määrama süüdistatava saatuse [---]. Selles mõttes on ka punase terrori olemus.”

Teisitimõtlemine (инакомыслие) oli juba revolutsiooni algusest saadik vaenulik nähtus, kuid pärast kriminaalkodeksisse nõukogudevastase agitatsiooni ja propaganda paragrahvi lisamist sai sellest kuritegu. Teise maailmasõja ajal võis selle paragrahvi alusel surma mõista näiteks sõjaväelase, kes rääkis kaaslasele, et Saksamaa sõjajõud on NSV Liidu omadest tugevamad. Samuti võis selle alusel vangilaagrisse määrata isiku, kes luges „vale” kirjandust, keelatud luuletusi vms. Pärast Stalini surma moodustasid **teisitimõtledjad** ehk **dissidendid** Nõukogude poliitvangide enamuse. Üheks esimeseks dissidentlikuks organisatsiooniks peetakse 1948. aastal Moskva ja Voroneži üliõpilaste moodustatud Demokraatlikku Liitu (Демократический союз), mis sai enne arreteerimisi tegutseda vaid paar kuud. Pärast Stalini surma paljundasid dissidendid ametlike seisukohtadega vastuolus olevat kirjandust või andsid välja isetrükitud perioodikat – samizdat (самиздат). Üks tuntumaid väljaandeid oli kirjutusmasinal paljundatud ajakiri Süntaks (Синтаксис, 1959–1960).

Kasutatud kirjandus:

S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panné, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.-L. Margolin. Kommunismi must raamat : kuriteod, terror, repressioonid.

В. Кудрявцев, А. Трусов. Политическая юстиция в СССР.

Павел Полян. Не по своей воле ... : история и география принудительных миграций в СССР. Москва : О.Г.И - Мемориал, 2001.

Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессии. Ответственный за выпуск и составитель Е. А. Зайцев. Москва : Республка : Верховный Совет Российской Федерации, 1993.

4. Nõukogude repressiivorganid

Repressiivorganite all mõistetakse NSV Liidus poliitilisi repressioone korraldanud asutusi: riikliku julgeoleku, siseministeeriumi, kohtu ja prokuratuuri asutusi ehk nõukogude kõnepruugi järgi organeid, ning kinnipidamisasutusi: vanglaid, töö-vangilaagreid jne.

4.1. Riikliku julgeoleku organid

NSV Liidu ajaloos oli keskseks repressiivorganiks bolševike salateenistus ehk nn riikliku julgeoleku organid, mille põhiülesanne, võitlus „nõukogudevastastega”, jäi sildivahetusele vaatamata kogu oma eksisteerimise vältel samaks. Peale selle kuulus julgeolekuorganite kompetentsi luure välisriikides (välisluure), võitlus välisriikide luuretegevusega (vastuluure) ning partei- ja riigijuhtide kaitse.

Riikliku julgeoleku organite tegevus algas 20. detsembril 1917, kui RKNi määrusega moodustati Ülevenemaaline Erakorraline Komisjon võitluseks kontrrevolutsiooni ja sabotaažiga, lühendatult **Vetšekaa** ehk **Tšekaa**. See oli suurte volitustega salapolitseiasutus, millele anti 1918. aasta alguses õigus langetada surmaotsuseid ning viia neid täide ilma kohtumenetluseta. Tšekaa pädevust suurendasid bolševistliku valitsuse dekreedid „Sotsialistlik isamaa on hädaohus” (21. veebruar 1918) ja „Punastest terrorist” (4. september 1918). Dekreediga „Sotsialistlik isamaa on hädaohus” seadustati Tšekaa õigus kohaldada surmanuhtlust, kuriteopaigal võis maha lasta võõragendid, lisaks „spekulandid, huligaanid, kontrrevolutsioonilised agitaatorid ja saksa spioonid”. 1920. aastal anti Tšekaale taas revolutsiooniliste tribunalide õigused kohaldada mahalaskmist kõigi kuritegude korral, mis on suunatud riigi „sõjalise julgeoleku” vastu.

Tšekaa ühendas endas peagi mitu funktsiooni: kahtlustatavate jälitamine, süüasjade eeluurimine, nende kohtulik või kvaasikohtulik (kohtu funktsioone täitev, kuid kohtule esitatavatele üldtunnustatud normidele mittevastav – vastab tänapäeva õiguskeeles kohtuvälisele) läbivaatamine ning karistuste täideviimine. See ei võimaldanud tagada seaduslikkust, kaitsta isiku õigusi ega teistel õiguskaitseasutustel parandada süüasja uurimisel tekkinud vigu.

(Võrdluseks Eesti süsteem – politsei juhib kahtlustatavate jälitamist ning viib prokuratuuri juhtimisel läbi eeluurimise, seejärel toimub kohtulik uurimine ning karistuste määramine (kolmeastmelises kohtusüsteemis). Vabaduskaotusliku karistuse täitmise korraldab justiitsministeerium.)

Tšekaa moodustati ja töötas kui parteile alluv asutus partei direktiivide järgi ja kontrolli all. Parteiline juhtimine kehtis ka vast moodustatud kohtuorganite – revolutsiooniliste tribunalide ja sõjatribunalide kohta. Juhiti peamiselt kahel viisil: kõik olulisemad töösuunised saadi parteilt ja otsused tehti parteiorganite nõusolekul ning juhtivtöötajaid kinnitasid ametisse parteiorganid. Endastmõistetavalt pidid nii ülema kui ka alama astme juhtivtöötajad olema partei liikmed. Stalini ainuvõimu tugevnedes on jälgitav tendents, et repressiivpoliitika ja repressiivorganite asjus andis korraldusi järjest kitsam osa partei juhtkonnast, kusjuures tähtsamad küsimused otsustas ainuisikuliselt Stalin.

Pärast kodusõja lõppu 1922. aastal Tšekaa likvideeriti ning selle asemele moodustati Vene NFSV Siseasjade Rahvakomissariaadi (NKVD) juures asuv **Riiklik Poliitiline Valitsus (GPU)**. Aastail 1926–1927 laiendati GPU (millest oli vahepeal saanud ministeeriumi õigustes **Ühendatud Riiklik Poliitiline Valitsus (OGPU)**) juures tegutsema pandud Erinõupidamise kui kohtuvälise repressiivorgani pädevust. OGPU Erinõupidamine võis karistada isikuid (sh surmanuhtlusega), keda süüdistati salakaubaveos, piirivalvurite ründamises, diversioonides, süütamistes, tulekahjude või plahvatuste korraldamises, samuti valgekaartlasi, spioone ja bandiite.

1934. aastal OGPU likvideeriti ning moodustati suurte volitustega **NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaat (NKVD)**, mille pädevusse koondati poliitilise ja kriminaalpolitsei funktsioonid, vangilaagrite ja vanglate valitsemine (laagrite peavalitsus ehk Gulag), välisluure, sisevägede ja konvoivägede ülemjuhatus, passi-, piiri- ja tollikontroll jms. 1941. aasta veebruaris eraldati NKVDst riikliku julgeoleku ala eraldi **riikliku julgeoleku rahvakomissariaadiks (NKGB)**, kuid see liideti sõja alguse tõttu juba sama aasta juulis uuesti NKVDga.

Riikliku julgeoleku organite nimetused

1917 – Vetšeka (*Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем при Совете Народных Комиссаров РСФСР*) – Ülevenemaaline Erakorraline Komisjon Võitluseks Kонтрреволutsiooni ja Sabotaažiga, esimees Feliks Dzeržinski

1922 – GPU *pri* NKVD SSSR (*Государственное политическое управление*) – Riiklik Poliitiline Valitsus (NSVLi Siseasjade Rahvakomissariaadi juures), esimees Feliks Dzeržinski

1923 – OGPU *pri* SNK SSSR (*Объединенное государственное политическое управление*) – Ühendatud Riiklik Poliitiline Valitsus (NSVLi Rahvakomissaride Nõ kogu juures), esimees Feliks Dzeržinski, alates 1926 Vjatšeslav Menžinski, alates 1934 Genrihh Jagoda

1934 – NKVD SSSR (*Народный комиссариат внутренних дел*) – NSV Liidu Siseasjade Rahvakomissariaat, 1946 nimetati ümber Siseministeeriumiks (MVD), rahvakomissar Genrihh Jagoda, alates 1936 Nikolai Ježov, alates 1938 Lavrenti Beria

1941 – NKGB SSSR (*Народный комиссариат государственной безопасности*) – NSVL Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat, rahvakomissar Vsevolod Merkulov

Juuli 1941 – NKVD SSSR (julgeolekuorganid taasühendati NKVD-ga), rahvakomissar Lavrenti Beria

1943 – NKGB SSSR (julgeolekuorganid eraldati taas iseseisvaks rahvakomissariaadiks), rahvakomissar Vsevolod Merkulov

1946 – MGB SSSR (*Министерство государственной безопасности*) – Riikliku Julgeoleku Ministeerium, minister Viktor Abakumov, alates 1951 Semjon Ignatjev

1953 – MVD SSSR (*Министерство внутренних дел*) – Siseministeerium (julgeolekuorganid ühendati Siseministeeriumiga), minister Sergei Kruglov

1954 – KGB *pri* SM SSSR (*Комитет государственной безопасности*) – NSVLi Ministrite Nõukogu juures asuv Riikliku Julgeoleku Komitee, esimees Ivan Serov, alates 1958 Aleksandr Šelepin, alates 1961 Vladimir Semitšasnõi, alates 1967 Juri Andropov;

1978–1991 – KGB SSSR – NSV Liidu Riikliku Julgeoleku Komitee, esimees Juri Andropov, alates 1982 Viktor Tšebrikov, alates 1988 Vladimir Krjutškov, pärast 1991. aasta augustiputši Vadim Bakatin

Kasutatud kirjandus:

Leonid Mletšin. KGB: riiklike julgeoleku organite esimehed: paljastatud saladused. Tallinn: Varrak, 2007.

4.2. Kohtud ja erikohtud

Esimesed bolševike diktatuuri kohtufunktsioone täitvad institutsioonid olid 1917. aasta novembris moodustatud **revolutsioonilised tribunalid**, mille kohtualluvusse kuulusid bolševike valitsusele vastu-töötavad või mittealluvad isikud või sellele õhutajad; isikud, kes kasutasid oma ametikohta asutuste töö takistamiseks, kes takistasid tootmistegevust või tekitasid laiatarbekaupade kunstlikku defitsiiti, ning trüvisõna kasutades toime pandud kuriteod. Määrati karistuste valik, mille hulgas olid ka vabadusekaotus ja elukohast väljasaatmine. Karistus tuli määrata, lähtudes teo asjaoludest ning revolutsioonilisest südametun-nistusest. Veebruarist 1919 saadeti revolutsioonilistele tribunalidele otsuse tegemiseks Tšeka uuritud kriminaalasjad. Määrati kindlaks, et revolutsioonilised tribunalid koosnevad kolmest liikmest, kelle valivad tähtajaliselt kubermangu- (oblastile eelnenud haldusüksus) või linnanõukogud. Määrati, et tribunalid ei ole oma otsuseid tehes millegagi piiratud ja et neid otsuseid edasi ei kaevata. Mais 1920 loodi **revolutsioonilised sõjatribunalid**, kes hakkasid läbi vaatama sõjaväelaste süüasju. Revolutsioonilised tribunalid kaotati 1922. aastal, kui loodi uus kohtusüsteem rahvakohtute, kubermangukohtute (hiljem oblastikohtute) ja ülemkohtutega.

1936. aastal kehtima hakanud NSV Liidu konstitutsiooni põhjal mõistsid NSV Liidus õigust Nõukogude Liidu Ülemkohus, liiduvabariikide ülemkohtud, kraide ja oblastite kohtud, autonoomsete vabariikide ja autonoomsete oblastite kohtud, ringkonnakohtud ning rahvakohtud. Lisaks sellele olid NSV Liidus erikohtud: sõjatribunalid ning raudtee ja veeteede liinikohtud. Erikohtud ei allunud liiduvabariigi ülemkohtule, vaid otse NSV Liidu Ülemkohtule.

Sõjatribunalid (*военный трибунал*) moodustati väekoondiste, s.o sõjaväeringkondade (sõja ajal rinnete), sõjamerelaevastiku, armeede, korpuste, muude sõjaväeosade ja sõjaväestatud asutuste juurde. Esialgu ei olnud sõjatribunalidel poliitiliste süüdistuste arutamisel olulist rolli. Kontrrevolutsiooniliste kuritegudena kvalifitseeritud süüdistusi arutasid kubermangukohtud (1926), kuid hiljem hakati neid kohtuasju läbi vaatama sõjatribunalides. Nii kujunes sõjatribunalide tegelik pädevus avaraks: relvastatud ülestõusud, relvastatud bandede tungimine Nõukogude territooriumile, võimu haaramine keskuses ja kohtadel, suhtlemine välisriigiga kontrrevolutsioonilisel eesmärgil, abi osutamine rahvusvahelisele kodanlusele, välisriigi mõjutamine sõja kuulutamiseks, terroriaktide toimepanemine, diversioon, kontrrevolutsiooniline agitatsioon ja propaganda, sabotaaž, banditism, kõrvalehoidmine mobilisatsioonist Punaarmeesse, rahvusliku ja religioosse vaenu propageerimine, salakaubavedu ning ebaseaduslikule piiriületamisele kaasaaitamine. **Nii muutusid NSV Liidu Ülemkohtu sõjakolleegium, sõjatribunalid ja 1934. aastal moodustatud NKVD vägede sõjatribunalid poliitilise kohtumõistmise peamiseks subjektiks.**

Teise maailmasõja ajal anti sõjatribunalidele kiirmenetluse õigus. Sõjatribunalid võisid süüasja läbi vaatama hakata 24 tunni möödumisel süüdistuskokkuvõtte esitamisest ning otsust edasi kaevata ei saanud. Otsust sai protestida järelevalvemenetluse korras. Aainult surmaotsust ei täidetud kohe. Sõjaväeringkonna, rinde, armee, laevastiku ja flotilli sõjanõukogul või juhatajal oli surmaotsuse täidesaatmise peatamise õigus. Igast surmaotsusest ja peatatud surmaotsusest koos põhjendusega tuli teatada telegraafi teel NSV Liidu Ülemkohtu Sõjakolleegiumi esimehele ning Punaarmee või sõjamerelaevastiku peaprokurörile.

Raud- ja veeteede **liinikohtute** pädevuses olid kuriteod, „mis olid sihitud töödistsipliini õhnestamisele transpordi alal, ja muud kuriteod, mis rikuvad normaalset tööd transpordi alal”. Sõja ajal said liinikohtud sõjatribunalide õigused.

Sõjaaegseks uueks kohtutüübiks olid **sõjavälikohtud**. Need moodustati diviiside juurde. Kolmeliikmelise sõjavälikohtu esimees oli diviisi sõjatribunali esimees ning liikmed diviisi NKVD eriosakonna ülem ja diviisiülema asetäitja poliitalal. Samuti pidi istungil viibima diviisi prokurör. Välikohtu otsuse kinnitas diviisiülem ning see viidi kohe täide. Välikohtute alluvusse kuulusid „fašistlike kurjategijate kuriteod, kes olid süüdi arvesteõhendustes ja vägivaldas rahulike nõukogude elanike ja vangilangenud punaarmeeelaste vastu, aga samuti spioneerimise, nõukogude kodanike kodumaa reetmise ning kohaliku elanikkonna seast reetmisele kaasaaitajate kuriteod”. Seadluse sõnastusest järeldub, et seda sai rakendada ka Nõukogude Liidu kodakondsusesse mittekuulujate suhtes, kui nad leiti süüdi olevat spioneerimises või kodumaa reetmisele kaasaaitamises. Võrreldes sõjatribunalide sõjaaegse lihtsustatud menetlusega oli sõjavälikohtute menetlus veelgi lihtsustatum ning uurimisorgani esindaja (diviisi eriosakonna ülem) kaasamisega kohtu koosseisu ühendati kohtulik ja kohtueelne uurimine.

1944. aasta lõpul seadustati **laagrikohtute** moodustamine. Laagrikohtutele allusid kõik NKVD paranduslikes töölaagrites ja kolooniates toimepandud kuriteod, välja arvatud sõjaväeliste või riikliku julgeoleku auastmetega NKVD personali kuriteod, mida arutasid sõjatribunalid. Nõukogude Liidu Ülemkohtus moodustati sellega seoses kuues, laagrikohtute kolleegium.

Pärast Stalini surma mõned erikohtud kaotati: 1953. aastal MVD vägede sõjatribunalid ning 1957 raudtee- ja veetranspordi liinikohtud. Sõjatribunalid Nõukogude armees jäid alles, kuid neil ei olnud enam pädevust tsiviilisikute suhtes.

Kasutatud kirjandus:

Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессии. Ответственный за выпуск и составитель Е. А. Зайцев. Москва : Республика : Верховный Совет Российской Федерации, 1993.

4.3. Kohtuvälised karistusasutused

Põhilised kohtuvälised, enamasti riikliku julgeoleku või siseministeeriumi alluvuses tegutsenud karistusastutused NSV Liidus olid erinõupidamised, kolleegiumid jm, mis olid moodustatud riikliku julgeoleku või siseministeeriumi juhtkonna juures. Peale selle olid mitmesugused julgeolekuorganite juhtivametnikest moodustatud komisjonid, nn troikad ja dvoikad. Kohtuvälise repressiooni õigus anti juba 1918. aastal Tšekaale, edaspidi GPUle. GPU (hiljem OGPU) juures tegutsesid kohtutroikad, kellel oli õigus teha karistusotsuseid kuni mahalaskmiseni, samasugused õigused olid ka OGPU kolleegiumil (juhtkonnal).

Alates bolševike võimuletulekust kuni 1938. aastani eksisteerisid julgeolekuorganite juures kohtuväliseid karistusotsuseid langetanud kolmeliikmelised komisjonid – **troikad** (kolmeliikmeline kogu). Neid moodustati nii erinevate kuriteoliikide süüasjade läbivaatamiseks kui ka „vaenulike klasside” karistamiseks. 1929. aastal tegutses ainuüksi OGPU keskaparaadi juures kaheksa troikat. Näiteks moodustati 1930. aastal troikasid „kulakluse likvideerimiseks”, süüasju vaatasid nad läbi koos parteikomitee ja prokuratuuri esindajatega. Troikad olid ka kesksed karistusorganid Suure terrori ajal. 1937. aasta augustis ja septembris antud NKVD käskkirjadega moodustati neile lisaks nn **dvoikad** (kaheliikmeline kogu), mille koosseisu kuulusid NKVD rahvakomissar või oblasti või krai NKVD valitsuse ülem ja prokurör. Kõrgeima dvoika ametlik nimetus oli NSVL NKVD rahvakomissari ja prokuröri komisjon ning selle otsuseid võis muuta üksnes Nõukogude Liidu Ülemkohtu plenum.

1924. aastal moodustati OGPU Kolleegiumi juures **Erinõupidamine** (*Особое совещание*, OSO), millele anti õigus peamiselt „kontrevolutsioonilise tegevusega” seotud isikuid deporteerida või koonduslaagrisse saata kuni kolmeks aastaks. Erinõupidamise nimetus oli pärit Vene keisririigi ajast, mil tegutses sarnaste funktsioonidega asutus. Erinõupidamise koosseisu kuulus kolm OGPU juhtkonna liiget ning istung peeti prokuratuuri esindaja osavõtul. Erinõupidamised moodustati ka liiduvabariikide OGPU organite juures. Paari aastaga kujunes praktika, kus OGPUd uuritud süüasju ei antud arutada tavakohtutele, vaid otsuse langetas reeglina kohtutroika või Erinõupidamine. 1934. aastal jäi seoses NSVLi NKVD moodustamisega kohtuvälise represseerimise õigus ajutiselt ainult Erinõupidamisele, mis nüüd hakkas tegutsema NSVL NKVD rahvakomissari juures. Selle pädevuses oli „sotsiaalselt ohtlike” isikute saatmine paranduslikku töölaagrisse või asumisele kuni viieks aastaks ning ohtlike välismaalaste väljasaatmine NSV Liidust. 1937. aastal sai Erinõupidamine õiguse spionaažis, kahjurluses, diversiooni- või terroristlikus tegevuses kahtlustatavaid 5 kuni 8 aastaks vangi mõista. Erinõupidamise koosseisu kuulusid NSVLi siseasjade rahvakomissar, tema asetäitjad, NSVL NKVD Vene NFSV volinik, NSVL NKVD miilitsa peavalitsuse ülem ning selle liiduvabariigi NKVD rahvakomissar, mille territooriumilt konkreetne süüasi pärines. Istungil pidi osalema NSVL prokurör või tema asetäitja, kellel oli õigus otsus protestida.

Troikad ja dvoikad kaotati 1938. aastal. Erinõupidamisele jäi kohtuvälise repressiooni õigus alles. Sõja ajal Erinõupidamise volitused suurenesid, novembris 1941 sai Erinõupidamine õiguse määrata karistusi kuni kõrgeima karistumäärani, sealjuures ei saanud otsust edasi kaevata. Pärast Teise maailmasõja lõppu 1945. aasta sügisel piirati Erinõupidamisele läbivaatamiseks saadetavate süüasjade massilisust ja need saadeti enamasti NKVD vägede sõjatribunalidele. 1946. aastal moodustati Erinõupidamine NSVL riikliku julgeoleku (MGB) ministri juurde, mis pidi läbi vaatama MGB uuritud süüasju. Kuna Erinõupidamisele otsustamiseks saabusid materjalid kogu NSV Liidust, siis oli karistusotsuste tegemine ikkagi massiline. Näiteks vaadati 10. veebruari 1950. aasta istungil läbi 1592 isiku süüasjad. Erinõupidamine kaotati pärast Stalini surma ümberkorralduste käigus 1. septembril 1953. See tähistas kohtuvälise karistusastutuste lõppu NSV Liidus.

Kohtuvälised repressiivorganid langetasid otsused ilma süüdistatava ja tunnistajate osaluseta istungil, ilma kohtumenetluseta. Sestap saadeti kohtuvälise organi otsustada sageli asjad, kus tõendusmaterjal oli (isegi nõukoguliku poliitilise kohtupidamise kontekstis) napivõitu või pärines agentuurilt, mida ei soovitud paljastada, saadud andmetele, mis oli samuti märk tõendusmaterjali puudulikkusest. Erinõupidamise tegevuse formaalseks aluseks olid seadused ja valitsuse määrused, kuid nende tegevus oli vastuolus elementaarsete õiguspõhimõtetega: igaühe õigus saada kohtu poolt ära kuulatud, õigus end kaitsta esitatud süüdistuse vastu, õigus kohtuotsus edasi kaevata.

Kasutatud kirjandus:

Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессии. Ответственный за выпуск и составитель Е. А. Зайцев. Москва : Республка : Верховный Совет Российской Федерации, 1993.

Олег Мозохин. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918-1953). Ассоциация "Военная книга", Общество изучения истории отечественных спецслужб. Москва ; Жуковский : Кучково поле, 2006.

4.4. Prokuratuur

Prokuratuuri ülesanne NSV Liidus oli järelevalve seaduste täitmise üle. Sealjuures pidi prokuratuur valvama ka seaduslikkuse järele „kontrevolutsiooniliste kuritegude” uurimisel riikliku julgeoleku organites. Samaaegu oli aga prokuratuur ise üks stalinliku repressiivpoliitika kujundajaid, samuti riiklik süüdistaja, osaline Erinõupidamise istungitel, poliitiliste kurjategijate üle peetud protsessidel jne, st mitte ainult õiguslik kattevari poliitiliste repressioonide korral, vaid ka nende aktiivne teostaja, repressiivorgan. Kuri-kuulsaim NSV Liidu prokurör oli aastail 1935–1939 ametis olnud Andrei Võšinski, kes oli üks poliitiliste repressioonide ideolooge, „rahvavaenlaste” protsesside peasüüdistaja ning „sotsialistliku seadusandluse” peateoreetik. 1938. aastal nõudis Võšinski proletariaadi diktatuuri tugevdamist, õhutades spionomaaniat ja viha. Aastail 1940–1943 oli NSV Liidu prokurör Viktor Botškov, julgeolekutöötaja alates 1922. aastast, kes oli 1939. aastal võtnud tšekistina osa sõjast Poolaga, hilisem Gulagi ülema asetäitja, kindralleitnant.

1933. aasta prokuratuuri põhimäärusega moodustati NSV Liidu Prokuratuur eesotsas NSV Liidu prokuröriga, kelle alluvuses olid ka sõjaväeprokuratuuri organid. Moodustati sõjaväeprokuratuuri valitsus, mida hakkas juhtima sõjaväe peaprokurör, kellele allusid väekoondiste sõjaväeprokurörid (*военный прокурор*) ja nende ametkonnad – sõjaväeprokuratuurid. Samuti moodustati NSV Liidu Prokuratuuri koosseisus transpordiprokuratuur. NSV Liidu prokurör andis liiduvabariikide prokuröridele juhiseid, kontrollis nende täitmist ja sai liiduvabariikide prokuröride tegevusaruanded. 1946. aastast hakkas NSVL prokuratuuri juht kandma ametinimetust *NSV Liidu peaprokurör* (*Генеральный прокурор СССР*).

Sõjaväeprokuratuurid tegutsesid käsikäes sõjatribunalidega. Keskseteks poliitilistes repressioonides osalenud prokuratuuriorganiteks kujunesid eriti sõjajärgsel stalinismiperioodil NKVD/MVD/MGB vägede sõjaväeprokurörid, kes koos vastavate sõjaväeprokuratuuridega tegutsesid territoriaalsel printsiibil liiduvabariikide, oblastite vm tasandil (nt NKVD vägede Eesti NSV sõjaväeprokurör). On teada juhtumeid, kus need sõjaväeprokurörid tegid julgeolekuorganitele ettekirjutusi vägivalda tarvitamise jm protsessinormide rikkumise pärast ning esitasid osal juhtudel süüdistuse ka julgeolekutöötajale.

4.5. Töö-vangilaagrid

Massilisim poliitiliste repressioonide vorm – vabaduse võtmine – lõi vajaduse uut tüüpi kinnipidamiskohtade järele. Põhiliseks kinnipidamisvormiks stalinismiperioodil said **töö-vangilaagrid**. Töö-vangilaagrite esialgseks vormiks olid 1918–1920 moodustatud **koonduslaagrid** (*концентрационный лагерь*, pärast sõda kasutati nende kohta poliitilistel põhjustel nimetust *eriotstarbeline лагерь – лагерь особого назначения*). 1918. aastal nõudis Lev Trotski ühe tšehhi mässuliste salga maharahustamist, relvituks-tegemist ja kontsentratsioonilaagrisse paigutamist. Augustis 1918 kasutas **kontsentratsioonilaagri** mõistet Lenin, kes nõudis, et sinna tuleb paigutada „kulakud, preestrid, valgekaartlased ja teised kahtlased elemendid”. 1920. aastal organiseeriti Dzeržinski initsiatiivil endises kloostri Solovetsi saarel koonduslaager (*Соловецкий лагерь особого назначения*). On väidetud, et kuni 1926. aastani koonduslaagrites vangide tööjõudu ei kasutatud, vaid nende eesmärk oli isikud isoleerida.

1929. aastal nimetati koonduslaagrid ümber **paranduslikeks töölaagriteks** – **ITL** (*Исправительно-трудовой лагерь*) ning OGPU asus nende abil täitma riiklikku ülesannet koloniseerida NSV Liidu väheasustatud ja majanduslikult nõrgalt arenenud piirkondi. Nendesse töö-vangilaagritesse saadeti kõik kinnipeetavad, kellele oli määratud vabadusekaotus üle 3 aasta või kelle oli süüdi mõistnud OGPU. 1930. aastal organiseeriti OGPU alluvuses kurikuulus **Laagrite Peavalitsus** – **GULAG** (*Главное управление*

лагерей), mis 1934. aastal viidi vast moodustatud NSV Liidu NKVD alluvusse, kuhu anti justiitsministeeriumi alluvusest ka leebema režiimiga **paranduslikud töökolooniad – ИТК** (*Исправительно-трудовая колония*). Gulagi ülem aastail 1932–1937 oli Matvei Berman. Sellest ajast on Gulagi nimetusest saanud riikliku omavoli ja orjatöö sümbol. Kõrghetkel 2,5miljonilist vangide armeed kasutati peaaegu tasuta tööjõuna uusehitustel, kanalite rajamisel, maavarade hankimisel, Kaug-Põhja piirkondade hõlvamisel jne. Vene dissident Aleksandr Solženitsõn nimetas töö-vangilaagrite võrgustikku tabavalt **Gulagi arhipelaagiks** (saarestik). 1940. aastal hakkasid Gulagi jõudma esimesed asukad äsja annekteeritud Leedust, Lätist, Eestist ja mujalt.

Kõige raskemad olid töö-vangilaagrites kinnipeetavatele Teise maailmasõja aastad. Juba 22. juunil 1941 anti korraldus, millega keelati laagrist välja lasta (ka siis, kui karistusaeg oli kantud) neid, kes olid süüdi mõistetud „kodumaa reetmises, spionaaži, terrori, kahjurluse, trotskismi, parempoolsete kalduvuste ja banditismi eest”, st enamikku „kontrrevolutsiooniliste kuritegude” eest süüdimõistetuid. Need vangid pidid laagrisse jääma kuni sõja lõppemiseni. Samas vabastati enne tähtaega kergemate kuritegude eest kinnipeetavaid, vabanejad anti üle Punaarmeele – sõja ajal 975 000 inimest. Hinnanguliselt suri sõja aastatel Gulagi süsteemi laagrites ja kolooniates (suures osas alatoitluse tõttu) umbes 2 miljonit inimest.

Tšekistid tajusid ohtu, et eriti Balti riikidest pärit vangid võivad kasutada Saksa vägede edasitungi ja korraldada laagris ülestõusu. Suurimaks avastatud „mässuorganisatsiooniks” pidas NKVD 1942. aastal Usollagis (Permi oblast, Solikamsk) eestlaste gruppi eesotsas kindral Jaan Sootsi, Nikolai Reegi ja teistega. Selle süüasja raames mõisteti süüdi 149 isikut. Sõja lõpp tõi mõnele vangide kategooriale vabanemise (v.a „kontrrevolutsiooniliste kuritegude” eest süüdimõistetud), kuid see kontingent oli siiski üsna tühine. Sõda tõi kaasa ka mõningad uuendused: näiteks viidi 1943. aastal Saksa okupatsioonivõimudega aktiivse koostöö ja karistusaktsioonides osalemise eest sisse karistusvorm **sunnitöö** (*каторжные работы*) ja loodi mõne töö-vangilaagri juurde vastav jaoskond, kus oli rangem režiim, raskem töö, riietel isikliku numbrilise kandmise kohustus jne. Sunnitööliste kategooriasse kuulus 1947. aastal kokku üle 60 000 vangi.

1944. aasta suveks oli Gulagi alluvuses 56 paranduslikku töölaagrit. Pärast sõda hakkas laagrisüsteem jõudsalt laienema, saavutades oma lae 1950. aastate alguses. 1948. aastal hakati uuesti arreteerima endisi vange, kes olid oma karistusaaja ära kandnud ning vabanenud. Enamikku siiski laagrisse tagasi ei saadetud, vaid paigutati kaugetesse hõreda asustusega piirkondadesse – Kolõmale, Krasnojarski krais, Kasahstani jm. Sõjajärgsed aastad tõi kaasa „kontrrevolutsiooniliste kuritegude” eest ehk „poliitiliste” kinnipeetavate üldarvu märgatava suurenemise. 1946. aasta suve seisuga oli neid vangide üldarvust umbes 35%, mõnes laagris tunduvalt rohkem. „Poliitilisi” hoiti töö-vangilaagrites kõrvuti kriminaalkurjategijatega – mõrtsukate, varaste ja teistega. 1948. aastal organiseeriti **erilaagrid** (*особый лагерь*) ning erivanglad „eriti ohtlike riiklike kurjategijate” kinnipidamiseks. Nende hulka arvati kinnipeetavad, kes olid süüdi mõistetud spionaaži, terrori, opositsioonilistes jt nõukogudevastastes liikumistes osalemise eest. Siia sobisid hästi ka Balti riikidest arreteeritud iseseisvuslased. Muude kuritegude eest ei lubatud erilaagrisse paigutada. Nendes laagrites kehtestati eriti karm režiim ning oli füüsiliselt raske töö. Kokku moodustati 12 erilaagrit.

Veel aastail 1949–1950 suurenes töö-vangilaagrite arv rohkem kui kaks korda. Laagritööjõuga rajati Volga-Doni kanal, Volga-Baltimore kanal, Suur Turkmenistani kanal. Valmis ehitati Stalingradi ja Kuibõševi elektrijaamad, asuti rajama raudteeliini läbi arktilise tundra Salehardist Igarkasse („Surnud tee”), 1950. aastal alustati tunneli ja raudteeliini rajamist Sahhalini saarele jne. Kokku kontrollis MVD vahetult enne Stalini surma 9% kogu NSV Liidu kapitalimahutustest ning viisaastakuplaan aastateks 1951–1955 nägi ette selle kahekordistamist.

Samal ajal olid vangide massilised tööst keeldumised saavutanud kriitilise piiri. 1953. aastal ilmnes NLKP KK inspeksioonist, et laagrite ülalpidamiskulu ületas kaugelt vangide tööst saadud tulu. 1952. aastal subsideeriti Gulagi 2,3 miljardi rublaga.

Pärast Stalini surma toimusid kiired muudatused. Siseministriks saanud Beria katkestas siseministeeriumi rohkem kui 20 eriprojekti töö, sh kanalite ja „Surnud tee”, Doni alamjooksu tammi, Donetsk sadama, Sahhalini tunneli jm ehitused. Mitu töö-vangilaagrit anti nende ministeeriumide haldusalasse, mille objektid ehitati. Beria teatas NLKP KK presiidiumile oma memorandumis, et laagrites on 2 526 402 inimest, kellest ainult 221 435 on ohtlikud kurjategijad (st erilaagrites asuvad vangid). 1953. aasta aprillis anti Gulagi süsteem üle justiitsministeeriumi alluvusse (üle ei viidud üksnes erilaagreid), kus see sai olla siiski ainult jaanuarini 1954, naastes seejärel siseministeeriumi alluvusse. Lisaks organisatsioonilistele muutustele vabastati pärast Stalini surma amnestiaga (mis ei laienenud „eriti ohtlikele riiklikele kurjategijatele”)

kohe üle miljoni vangi, vabastamised jätkusid ka järgnevatel aastatel. 1954. aastal algas „poliitiliste” kinnipeetavate süüasjade uus läbivaatus, misjärel hakkas nende hulk laagrites vähenema. Oktoobrist 1956 algas töö-vangilaagrite ümberformeerimine paranduslikeks töökolooniateks.

Kinnipeetavate arv ja suremus töö-vangilaagrites ning kolooniates

Aasta	Kinnipeetavate arv 1. jaanuari seisuga	Surnud aasta jooksul
1935	990 554	31 636
1936	1 296 494	24 993
1937	1 196 369	31 056
1938	1 881 570	108 654
1939	1 672 438	44 750
1940	1 659 992	41 343
1941	1 929 729	117 068
1942	1 777 043	352 560
1943	1 484 182	267 826
1944	1 179 819	114 481
1945	1 460 677	81 917
1946	1 110 593	30 715
1947	1 703 506	66 830
1948	2 169 252	50 659
1949	2 356 685	29 350
1950	2 561 351	24 511
1951	2 540 760	22 496
1952	2 509 788	18 762
1953	2 472 247	9628 (ilma erilaagriteta)
1954	1 325 003	8 358
1955	1 075 280	4 842
1956	781 630	3 164

Vt ka graafik Gulagi vangide statistika aastail 1935-1956, lk 94.

NSV Liidus tegutses aastail 1929–1953 kokku 476 töö-vangilaagrikompleksi koos kümnete tuhandete laagrijaoskondade ja -punktidega. Kui palju laagrisüsteemist vange läbi käis, pole teada. Hinnanguliselt käis Gulagi vangilaagritest läbi kokku kuni 20 miljonit inimest. Tabel esitab vangilaagrites kinnipeetavate isikute arvud aastate kaupa, mis ei arvesta märkimisväärset voolavust. Näiteks tuli 1947. aastal laagritesse juurde 1 490 959 vangi, samal ajal lahkus 1 012 967. Statistikas ei kajastu ka sõja ajal Punaarmeele saadetud vangid ning see, et aastail 1942–1943 suri vangidest ligi veerand.

Kasutatud kirjandus:

История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950 – х годов. Собрание документов в семи томах, Том 4, Население Гулага: численность и условия содержания. Отв. ред. А. Б. Безбородов, В. М. Хрусталеv. “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2004, lk 55, 130.

4.6. Vanglad

1917. aastast alates olid kõik vanglad (*тюрьма*) kohtu rahvakomissariaadi (*Народный комиссариат юстиции*) alluvuses. Ühendatud Riikliku Poliitilise Valitsuse (OGPU) alluvuses olid peamiselt „poliitisolaatorid”, kus peeti kinni uurimisaluseid. 1934. aastal anti vanglad ja poliitisolaatorid üle NSV Liidu NKVD haldusalasse, kus moodustati vanglate osakond, mis 1938. aastal ülendati vanglate peavalitsuseks (*Главное тюремное управление*), millele allusid ka NSV Liidu NKVD riikliku julgeoleku peavalitsuse (GUGB) keskvanglad (sisevangla, Butõrka, Lefortovo, Suhhanovo, eriotstarbeline vangla (*Тюрьма специального назначения*) ja Kaasani eripsühhiaatriaigla (*психиатрическая тюремная больница*), kaks GUGB vanglat, milles hoiti kinni süüdimõistetuid (Vladimiris ja Orjolis), liiduvabariikide, kraide, oblastite, autonoomsete vabariikide NKVD üld- ja sisevanglad ning NKVD transpordiosakondade vanglad. 1939. aastal anti peavalitsuse käsutusse ka tapivanglad (vangide transpordi ajal vahepeatusteks ettenähtud vanglad) ja -punktid. Riikliku julgeoleku organitel olid oma sisevanglad (eeluurimisvanglad).

1948. aastal organiseeriti koos erilaagritega ka **erivanglad** (*особая тюрьма*), kuhu pidi koondatama „eriti ohtlikud riiklikud kurjategijad” (kes olid süüdi mõistetud raskemate „kontrevolutsiooniliste kuritegude” eest). Moodustati kolm erivanglat: Vladimiris, Aleksandrovskis ja Verhne-Uralskis. Vladimiri erivanglas peeti kuni surmani kinni Johan Laidoneri.

Vangide arv NKVD/MVD vanglates (1. jaanuari seisuga)

Aasta	Vangide arv	Aasta	Vangide arv
1939	352 508	1950	198 744
1940	186 278	1951	164 679
1941	470 693	1952	152 614
1942	268 532	1953	152 290
1943	237 534	1954	149 082
1944	151 296	1955	98 574
1945	275 510	1956	143 509
1946	245 146	1957	141 703
1947	293 135	1958	123 098
1948	280 374	1959	160 893
1949	231 047	1960	71 084

Kasutatud kirjandus:

Справка о численности заключенных в тюрьмах НКВД/МВД за период 1939-1960 гг. – Гулаг (Главное управление лагерей), 1917-1960. Составители: А. И. Кокурин и Н. В. Петров; научный редактор В. Н. Шостаковский. Москва : Демократия : Материк, 2000, lk 447.

5. Nõukogude poliitilised repressioonid aastail 1939–1940 annekteeritud läänepiirkondades

1938. aasta lõpuks olid massirepressioonide eesmärgid selleks korraks täidetud. Parteipositsiooni kõrvaldamisega oli kindlustatud vormiliselt parteijuhil ametikohal oleva Stalini diktatuur kogu riigis. Riigiaparaadis, Punaarmees, NKVDs jm oli läbi viidud „põlvkonn vahetus” – senise kõrgema ja kesktaseme juhtkonna kõrvaldamine ja asendamine, millega kaasnes välisriikide rahvuste (sh lätlaste, eestlaste jt) väljatõrjumine. Uue kaadri moodustasid parteist või komsomolist mobiliseeritud või madalamatelt ametikohtadelt edutatud isikud, kellel tavaliselt puudus töö- või juhtimiskogemus. Nende plussiks oli piiratud usuvastavus, piiratud maailmavaade, sidemete puudumine välismaailmaga jm.

Rahvusvahelise pinge suurenemine ja **Molotovi-Ribbentropi pakti (MRP) sõlmimine** 23. augustil 1939 lõi NSV Liidule eeldused ekspansionistlikuks poliitikaks ning selle teostamiseks läänepoolsete naaberriikide Soome, Eesti, Läti, Poola ja Rumeenia suhtes. MRP salaprotokolliga määrati Saksamaa ja NSV Liidu **mõjusfäärid** Ida-Euroopas – piirkonnad, kus üks lepingupartner lubas teisel segamatult tegutseda. Traditsiooniliselt pidas NSV Liit oma kõige suuremaks vastaseks Poolat. NSV Liidus elanud poolakad ja nende toetajad olid Suure terrori ajal Nõukogude repressioone juba tunda saanud. Poola oli ka esimene riik, mille territooriumi idapoolse osa NSV Liit 1939. aasta septembris okupeeris ning omandas kogemused, mida hiljem kasutati teistel hõivatud lääneterritooriumidel, sh Eestis. Ida-Poola hõivamisele järgneski NSV Liidu sõjaväebaaside rajamine Eestis, Lätis ja ka (lisakokkuleppe kohaselt Saksamaaga) Leedus, sõda Soomega ning Eesti, Läti ja Leedu ning Rumeenia osade – Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina – okupeerimine ja annekteerimine 1940. aastal. Nõukogude Liidus nimetati neid alasid nüüdsest Ukraina ja Valgevene lääneoblastiteks (Poola alad ühendati Ukraina ja Valgevene NSVga), Balti liiduvabariikideks (Eesti, Läti ja Leedu NSV) ja Moldaavia NSVks (mis moodustati varem Ukraina NSV koosseisu kuulunud Moldaavia ANSV moldaavlastega asustatud osadest ning annekteeritud Bessaraabiast).

Läänealade puhul saab mõistet *poliitilised repressioonid* kasutada üksnes tinglikult, sest tegemist oli iseseisvate riikide hävitamise, nende territooriumi annekteerimise ja nende iseseisvuse eest seisva või muul viisil Nõukogude ühiskonda mittesobiva elanikkonna likvideerimisega. Nende riikide suhtes kasutas NSV Liit juba 1920. aastail kujundatud põhimõtet, et territooriumi sõjalise hõivamisega peab kaasnema kohene sovetiseerimine, st senise riigiaparaadi ja ühiskonnamudeli hävitamine ning nõukoguliku juurutamine. Siin oli põhimõttelise tähtsusega **marionettvalitsuste** ehk **nukuvalitsuste** loomine ja territooriumide ühendamise NSV Liiduga, et käsitleda sealset elanikkonda NSV Liidu kodanikena, põlistada okupatsioon, võimaldada NKVD-l „seaduslikult” tegutseda jne. Okupeeritud aladel valitsenud rahvuslik-demokraatlik riigikord seadis küll takistusi, kuid seda olid 1930. aastail enamasti nõrgestanud autoritaarne valitsemiskord. Takistused ületati NSV Liidu salaoperatsioonidega, arvestati ka mõjukate demokraatlike riikide sõjalise mittekummisega. Suur panus tehti bolševike töörahva ühtsust rõhutavale ideoloogiale, mille järgi pidi allutatud riikide töörahvas olema solidaarne NSV Liidu proletariaadiga. See nn **proletaarne internatsionalism** vastandus **kodanlikule natsionalismile**.

Vähem kindlustatud elanikkond on kõikjal rahulolematu valitsuse, ametnike ja isegi keskklassiga, kuid siin ei tähendanud tööliste „solidaarsus” lojaalsust nõuet mitte oma riigile, vaid NSV Liidu pealesurutud poliitikale. Sellistele kriteeriumidele vastavate isikute leidmist Nõukogude Liidus raskendasid Suure terrori ajal rahvuslikes kommunistlikes parteides läbiviidud repressioonid. Seetõttu värvati käsilased rahulolematute kohalike elanike seast, kes ei olnud kokku puutunud NSV Liidu tegelike oludega. Sääraste isikute leidmisel oli keskne roll NKVD-l, mille koosseisu kuulus ka välisluure. Viimane oli nüüdseks okupeeritud riikides varem sellised isikud välja otsinud, nendega kontaktid loonud ja mõne ka otseselt oma salajasse teenistusse värvanud.

5.1. Ida-Poola annekteerimine

8. septembril 1939 andis NSV Liidu siseasjade rahvakomissar Beria käsu moodustada Poola alade hõivamiseks „operatiiv-tšekistlikud grupid” ehk **operatiivgrupid**, mis tegutseksid koostöös edasitungiva Punaarmeeaga.

Ukrainasse saatis Beria NKVD tööd organiseerima ja juhendama oma asetäitja Vsevolod Merkulovi, Valgevenes NKVD eriosakondade ülema Viktor Botškovi.

Operatiivgruppide moodustamist juhtisid liiduvabariikide NKVD rahvakomissarid – Ukrainas Ivan Serov⁹ ja Valgevenes Lavrenti Tšanova.¹⁰ Serov ja Tšanova pidid tegutsema kontaktis partei ja Punaarmee juhtidega. 1939. aasta 16. septembriks Punaarmeele antud lahingukäsk kubises bolševike retoorikast, mis pidi õhutama viha Poola riigi vastu:

„Poola mõisnikud ja kapitalistid orjastasid Lääne-Valgevene ja Lääne-Ukraina tööraha [---] teostavad rahvuslikku ikestamist ja ekspluateerimist [---] panid meie ukraina ja valgevene vennad teise imperialistliku maailmasõja hakklihamasinasse. Tööraha rahvuslik ikestamine ja orjastamine on viinud Poola sõjalise purustamiseni. Poola ikestatud rahvaste ette on tõusnud täieliku hävitamise ja purustamise oht vaenlaste poolt. Lääne-Ukrainas ja Lääne-Valgevenes laieneb revolutsiooniline liikumine. On alanud valgevene ja ukraina talurahva väljaastumised ja ülestõusud. Poola töölisklass ja talupojad ühendavad oma jõud, et murda kael oma veristel ikestajatel [---]. Käsin: 1. Valgevene rinde üksustel asuda otsustavalt abistama Lääne-Ukraina ja Lääne-Valgevene töörahvast, minnes kogu rindel otsustavale pealetungile; 2. Välkkiire, hävitava löögiga purustada panlik¹¹-kodaanlikud Poola väed ja vabastada töölised ja talupojad.”

Oktoobri alguses andis ÜK(b)P korralduse luua annekteeritud Poola aladel parteiorganisatsioonid. Valgevene NSV Bresti oblasti parteijuht kirjutas: „Septembrikuus (1939) tulid koos Punaarmee eelsalkadega kõikidesse linnadesse väikesed kommunistide grupid 15–20 inimesega, kes olid suunatud Keskkomitee poolt tööks elanikkonna seas. Nende gruppide esimene ülesanne oli kehtestada linnades bolševistlik kord, murda vana Poola riigiaparaat, luua uued valitsusorganid, mobiliseerida linna- ja maaelanikkond Punaarmee abistamiseks võitluseks valgepoola jäänukite bandedega, mis koosnesid ohvitseridest, sandarmitest, politseinikest ja teistest rahvavaenlastest.”

Nagu näeme, kuulutas bolševike propaganda anastatud territooriumile jäänud välisriigi ametnikud **rahvavaenlasteks**. See oli fraseoloogia, mis kaasnes tööliste ja talupoegade **rahvavalitsuste**, tegelikult NSV Liidu juhitud nukuvalitsuste väljakuulutamisega. Annekteeritud oblastitesse saadeti ÜK(b)P volinikud – kõrgeimad parteitöö järelevalveametnikud. Ka madalamatele juhtivatele kohtadele majanduses määrati parteiliikmed, kes olid toodud NSV Liidust. Parteiorganite osaks jäi eelkõige propaganda ja

Operatiivgruppide ülesanded olid:

- 1) moodustada hõivatud linnades ajutised valitsused;
- 2) moodustada linnades NKVD aparaat korra kindlustamiseks, „vaenuliku tegevuse tõkestamiseks ja kontrrevolutsioonilise tegevuse mahasurumiseks”;
- 3) hõivata kommunikatsioonid (telefon, telegraaf, raadio, post), pangad ja väärtesemetehoiukohad, trükikojad ning arhiivid;
- 4) kinni võtta „reaktsioonilised” riigiametnikud, „kontrrevolutsiooniliste parteide” juhid, „valgekaartlaste” organisatsioonide aktiivsed liikmed;
- 5) vabastada „poliitilised kinnipeetavad” propagandistlikel eesmärkidel;
- 6) korraldada arreteeritud isikute uurimine;
- 7) arreteerida tähtsamad aadlikud ja kapitalistid ning kuulutada pantvangideks;
- 8) koguda elanikkonnalt relvi, laskemoona ja lõhkeaineid.

Mõistet „kontrrevolutsiooniline” kasutatakse siin selgelt tähenduses „NSV Liidu vastane” ja kooskõlas plaanidega nimetatud maa-alade anastamiseks.

⁹ I. Serov oli ÜK(b)P KK otsusega NKVDsse tööle võetud alles 1939. aastal, M. Frunze nimelise Punaarmee Sõjaväeakadeemia äsja lõpetanuna, ja teinud mõne kuuga ülikiiret karjääri kuni NKVD Riikliku Julgeoleku Peavalitsuse (GUGB) ülema asetäitja ametikohani, majorist kuni kindralmajorile vastava auastmeni. Serov määrati 2. septembril 1939 Ukraina NSV NKVD rahvakomissariks ning kahe päeva pärast ka kindralleitnandile vastavasse 3. järgu riikliku julgeoleku komissari auastmesse. Sellise ennekuulmatu ametialase tõusu tegi võimalikuks Suure terrori ajal tekitatud kaadripuudus.

¹⁰ Lavrenti Tšanova oli L. Beria mõjualune, tennis Tšekaas/GPU-s 1921–1933, oli seejärel parteitööl Gruusias. 1938. aasta lõpus võttis Beria ta NKVDsse tagasi ning kohe määrati Tšanova Valgevene NSV NKVD rahvakomissariks.

¹¹ Pan – poola keeles härra.

kaadrivalik, mis tähendas ebausaldusväärse Poola-meelse ehk Nõukogude pruugis „klassivõõra” elemendi väljatõrjumist erinevatelt elualadelt. Parteiaktivistid osalesid reeglina täies koosseisus ka NKVD korraldusel läbi viidud küüditamisoperatsioonides. Tavaliselt ei teatatud neile küüditamise kuupäeva ette, et tagada operatsiooni saladuses püsimine.

22. septembril 1939 peeti Brest-Litovskis Punaarmee ja Saksa sõjaväe ühisparaad, et tähistada Poola-vastase sõja võidukat lõppu. 28. septembril 1939 sõlmisid Saksamaa ja NSV Liit sõpruse- ja piirilepingu, kus pandi lõplikult paika piir. Salaprotokoll sätestas, et Leedu läks NSV Liidu mõjusfääri ning mõningad Poola alad (Lublin jt) Saksamaale. (Samal päeval kirjutas Eesti alla NSV Liidu poolt pealesurutud baasidelepingule.)

Poola aladelt kinnivõetud ja repressioonide ohvriks langenud isikud võib jagada kolmeks:

- 1) sõjavangid (NKVD organiseeris Ukrainas ja Valgevenes vastuvõtupunktid, kust vangid saadeti edasi sõjavangilaagritesse);
- 2) arreteeritud (neid uuriti ja hoiti Lääne-Ukraina ning Lääne-Valgevene vanglates);
- 3) küüditatud.

Arreteerisid esialgu NKVD operatiivgrupid ja hiljem, pärast Nõukogude haldusjaotuse kehtestamist 1939. aasta novembris-detsembris moodustatud oblastite NKVD valitsused, mis olid oma ülesehituselt NSV Liidu NKVD vähendatud mudelid ja allusid liiduvabariikide NKVD rahvakomissariaatidele. Lisaks arreteerisid ka NSV Liidu NKVD keskaparaadi otsealluvuses olnud teede-transpordi osakonnad ja Punaarmee väekoondiste eriosakonnad.

Ühingu „Memoriaal” hinnangul arreteeris NKVD endistel Poola aladel aastail 1939–1941 umbes 108 000 inimest, s.o umbes 52% kogu Nõukogude Liidus sel perioodil arreteeritustest. Arreteeritute arv okupeeritud Poola aladel oli 1939. ja 1940. aastal oluliselt suurem kui kogu NSV Liidus kokku. 1941. aastal nende arv vähenes, sest sel aastal olid tähelepanu keskmes juba „puhastused” Balti riikides. Arreteerimiste intensiivsust võib vast okupeeritud aladel seletada sellega, et taheti kiiremas korras läbi viia puhastused, mis NSV Liidus olid toimunud eelneva 20 aasta jooksul. Nõukogude ajalookirjutuses on käibel ka seletus, et „puhastused” olid seotud sõjaohuga ja pidid elimineerima saksameelselt häälestatud „viienda kolonni” – riigivaenulikult meelestatud isikud, kes ootasid võimu vahetumist. Poola puhul on see väide absurdne, sest saksameelsust ei saanud äsja Saksa armee käest lüüa saanud poolakatel kuidagi olla. Pigem oleks NSV Liit saanud Ida-Poolast teha liitlas-puhvertsooni. See ei kuulunud aga NSV Liidu plaanidesse ning olnuks vastuolus Saksamaaga sõlmitud sõpruslepinguga. Nõukogude valitsusjuhi ja esidiplomaadi Vjatšeslav Molotovi sõnul oli Poola „Versailles’ rahu tulemusena tekkinud veider vördjas”.

Neil aastail Ida-Poolas kõige rohkem arreteerimistes kannatanud rahvused olid poolakad (umbes 44%), juudid (umbes 25%), ukrainlased (umbes 23%) ja valgevenelased (umbes 8%). Enamiku neist mõistis süüdi kohtuväliselt NSV Liidu NKVD Erinõupidamine. Sel ajal võis Erinõupidamine mõista isiku asumisele kuni 5 aastaks või vangilaagrisse kuni 8 aastaks (erandjuhul kuni 10 aastaks). Kohapeal moodustati ka ülejäänud nõukogulikud repressiivorganid: oblastikohtud, NKVD vägede ja Punaarmee väekoondiste sõjatribunalid jm. Vangivõetud Poola sõjaväelaste koguarvuks on Vene uurijad pakkunud maksimaalselt üle 452 000, tõenäoliselt oli sõjavangilaagrites hoitavate Poola sõjavangide arv siiski umbes 220 000–250 000.

Kasutatud kirjandus:

Sõja ja rahu vahel I: Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Tallinn, 2004.

Радянські органи державної безпеки у 1939-45 рр.: документи ГДА СБУ (1939 - червень 1941р.) Київ.-Мог. акад., ВД, 2009.

Ühingu „Memoriaal” Poola programm. <http://www.memo.ru/history/POLAcy/vved/Index.htm>, (kasutatud 19.03.2009).

5.1.1. Katõni massimõrv

Poola ala vallutamisele on seotud üks rahvusvaheliselt enim kõneainet pakkunud Nõukogude Liidu kuritegusid teiste riikide kodanike vastu: nn **Katõni asi** (*Катынское дело*), poolakate massiline mahalaskmine, mis on saanud oma nime 1943. aastal Saksa okupatsioonivõimude poolt Valgevenes Smolenski linna lähedal leitud esimese mahalastute massihaua järgi. 5. märtsil 1940 tegi ÜK(b)P KK Poliitbüroo Stalini juhtimisel otsuse suur osa Poola okupeerimise käigus vahistatuist maha lasta. Beria ettekande kohaselt oli NKVD sõjavangilaagrites 14 736 endist Poola ohvitseri, ametnikku, politseinikku, luurajat jt¹² ning vanglates 18 632 erinevate arreteeritud „kontrevolutsiooniliste spioonlike, diversioonlike organisatsioonide” liiget, sh endised ohvitserid, politseinikud, mõisnikud, vabrikomanikud, ametnikud jt. Beria ettekande järgi olid nad kõik Nõukogude Liidu lepitamatud vaenlased ning ta tegi ettepaneku nad maha lasta. Nende toimikud pidi läbi vaatama erikorras NKVD juhtidest Vsevolod Merkulovist, Bogdan Kobulovist ja Leonid Baštakovist koosnev troika ning tegema otsuse 14 700 sõjavangilaagrites ja 11 000 vanglates kinnipeetava mahalaskmise kohta. Erikord tähendas toimikute läbivaatamist ilma süüalusteta, ilma süüdistuse esitamise, uurimise lõpuleviimise määruse ja süüdistuskokkuvõtte koostamiseta. Poliitbüroo otsuse langetasid Jossif Stalin, Kliment Vorosilov, Vjatšeslav Molotov, Anastass Mikojan, Mihhail Kalinin ja Lazar Kaganovitš.

Sõjavangid transporditi hukkamisteks Kozelski laagrist Katõni, Starobelskist Harkovisse, Ostaškovist Kalininisse, arreteeritud Kiievisse, Harkovisse ja Hersoni ning Valgevenes Minskisse. Vangide tapmise eest vastutas Ukrainas rahvakomissar Ivan Serov. Vangistatute „süüasjade” uurimiseks saadeti Moskvast NKVD lisajõude, kes töötasid Ukrainas ja Valgevenes 2 kuud, vormistades toimikuid. NKVD andmetel lasti ülalnimetatud troika otsusel 1940. aasta aprillis ja mais Katõni metsas maha 4421 inimest, Starobelski laagris 3820, Ostaškovski laagris Kalinini oblastis 6311 ning teistes laagrites ja vanglates 7305 vahistatut, kokku 21 857 inimest. Juba enne seda, 7. märtsil 1940, oli Beria andnud korralduse koostada sõjavangide täpsed nimekirjad, kus olid andmed nende perekonnaliikmete ja elukoha kohta. Need nimekirjad saadeti Ukraina ja Valgevene NSV NKVDsse Serovile ja Tšanavale ning olid aluseks järgnevale vangide perekondade küüditamisele.

Nõukogude riik üritas seda kuritegu aastaid varjata ning ajas poolakate mahalaskmised Saksa natside süüks. 1944. aastal moodustas NSV Liidu valitsus kohtuarstliku uurimiskomisjoni, kes seda väidet n-ö kinnitas. Alles 1990. aasta aprillis teatas NSV Liidu riiklik teadeteagentuur TASS, et Poola kodanike mõrvad oli toime pannud Stalini käsul NKVD. Koopia Beria 5. märtsi 1940. aasta ettekandest anti Poolale üle alles 1992. aastal. Viimane selle otsuse langetajatest – Lazar Kaganovitš – oli surnud veidi üle aasta varem. Kui massimõrvast oli möödunud 60 aastat, valmisid Poola initsiatiivil endistes hukkamiskohtades memoriaalid.

Levinud repressioonivorm oli küüditamine. Kokku küüditati Poola operatsiooni vältel annekteeritud aladelt u 320 000 inimest. Sarnaselt Suure terrori ajastuga nimetati neid aktsioone massioperatsioonideks ja väljasaatmiseks. Esimesena küüditati 1940. aasta veebruaris poola asunikud, nn *ossadnikud*¹³ ja nende perekonnad, kokku üle 139 000 inimese. See oli poolakate vastu suunatud etniline puhastus (kuigi väike osa oli ka teistest rahvustest inimesi). Küüditamist juhtisid NKVD troikad, kellele allusid inimesi kodudest kinni võtvad operatiivgrupid. Troikade kasutamine oli tingitud represseeritavate suurest hulgast – sõjatribunalide või Erinõupidamise otsuste ettevalmistamine ja langetamine nõudnuks liiga palju aega.

Järgnes „kontrevolutsiooniliste kuritegude” eest arreteeritute ning sõjavangis hoitavate ohvitseride jt isikute (Katõni asjaga seoses hukatute) perekonnaliikmete deporteerimine Kasahstani 1940. aasta aprillis (üle 60 000 inimese). Perekonnaliikmeteks loeti abikaasat ja lapsi, ent ka vanemaid, õdesid ja vendi juhul, kui nad olid elanud vangistatuga koos. Küüditatute eluasemed anti kasutada eelkõige NSV Liidust komandeeritud punaarmeeleastele ning partei ja valitsuse töötajatele. Küüditamisplaanid tuli esitada ka Ukraina ja Valgevene K(b)P Keskkomiteele.

¹² Ainult ohvitserid, siia ei ole arvestatud sõdureid ega allohvitseri. Tegelikult moodustasid enamiku teenistuses võetuid reservohvitserid, ametnikud, politseitöötajad, st inimesed erinevatelt elualadelt, Poola rahvuslik eliit.

¹³ Endised sõjaväelased, kes olid saanud Poola riigilt piiriäärsetes rajoonides maad osalemise eest Poola-Nõukogude sõjas 1920. aastal, vähemal määral ka metsnikud ja raudteeametnikud.

Kolmas küüditamine toimus juunis ja juulis 1940, kui küüditati põgenikke Kesk-Poolast (peamiselt maaomanikke perekondadega ning ametnike perekondi), erinevail andmeil 76 000–78 000 inimest. Neljas küüditamine oli 1941. aasta juunis, peaaegu samal ajal küüditamistega Balti riikidest. Siis küüditati umbes 40 000 inimest. Arreteerimiste ja deporteerimiste (v.a sõjavangid) ohvriks langes sõjaeelisel perioodil kokku üle 400 000 inimese, mis moodustas üle 3% annekteeritud Ida-Poola tolleaegsest elanikkonnast.

Kasutatud kirjandus:

Ühingu „Memoriaal” Poola programm; <http://www.memo.ru/history/POLAcy/vved/Index.htm>, (kasutatud 19.03.2009).

Günther Häufele. Zwangsumsiedlung in Polen 1939-1941. Zum Verleich sowetischer un deutscher Besatzungspolitik. - Lager, Zwangsarbeit Vertreibung und Deportation: Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945. Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte - Neue Folge, Band 10. Herausgegeben von Dittmar Dahlmann und Gerhard Hirschfeld. Klartext Verlag, Essen, 1999.

Bogdan Musial. Kontrrevolutionäre Elemente sind zu erschossen. Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941. Berlin : Propyläen, 2000.

Леонид Млечин. Председатели КГБ : рассекреченные судьбы. Москва : Центрполиграф, 1999.

Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сборник документов. Том I, Накануне. Книга первая, (ноябрь 1938 г. - декабрь 1940 г.) / Федеральная служба контрразведки Российской Федерации, Академия федеральной службы контрразведки Российской Федерации. Москва : Книга и бизнес, 1995.

5.2. Nõukogude mõjusfääri laiendamine

Pärast Poola alistamist alustas NSV Liit oma sõjalise mõjuvõimu tugevdamist sõjaväebaaside rajamisega MRP salaprotokolli alusel tema mõjusfääri läinud aladel. Vastastikuse abistamise pakt, laiemalt tuntud kui baasideleping, sõlmiti esimesena Eestiga juba 28. septembril 1939. Punaarmee ja -laevastiku baaside rajamine Eestisse võimaldas NKVD-lastest komplekteeritud Punaarmee ja -laevastiku väekoondiste eriosakondade näol suurendada siin seni eelkõige spionaažiga tegelenud NKVD tegevushaaret. Samal ajal hakati avaldama survet baaside lepingute sõlmimiseks ka Soomele, Lätile ja Leedule. Lätiga kirjutati leping alla 5. oktoobril ja Leeduga 10. oktoobril 1939, Soome keeldus.

5.2.1. Rünnak Soome vastu

Soome esindajad olid samuti 5. oktoobriks Moskvasse kutsutud, et arutada „konkreetsed poliitilisi küsimusi”, kuid Soome puikles vastu. Soome vastus oli mobilisatsioon ja tagavaraväelaste teenistusse kutsumine. Läbirääkimistel, mis kestsid terve oktoobri ja pool novembrit, lükkas Soome Stalini nõudmised otsustavalt tagasi. Soomlased arvasid, et Moskva avaldab ainult survet ega ole tegelikkuses valmis sõda alustama. Pärast valesüüdistusi Soome aadressil alustasid NSV Liidu relvajõud 30. novembril 1939 sissetungi Soome territooriumile. Algas sõda, kus jõudude vaherkord oli selgelt Soome kahjuks ja mis kujunes Soomele kurnavaks. NSV Liidu juhtkonna korraldusel moodustati nn Soome Demokraatliku Vabariigi nukuvalitsus (tuntud tegutsemiskoha järgi kui Terijoe valitsus) eesotsas Kominterni ühe juhtfiguuri, soomlasest kommunisti Otto Ville Kuusisega. Valitsuse ministrid olid soomlased, kuid pärit NSV Liidust. Kasutati bolševike retoorikat rahvalitsusest, rahvarindest jne. Rahvalitsusele lisaks organiseeris Moskva „rahvaarmee”. Need marionett-institutsioonid täitsid mitut eesmärki:

- 1) lõhestada Soome ühiskonda ja nõrgendada vastupanuvõimet, tõmmata valitsusega rahulolematud NSV Liidu mõju alla;
- 2) korraldada bolševistlikku propagandat;
- 3) abistada ja toita Punaarmeed;
- 4) olla soomlaste ja välismaa jaoks NSV Liidu okupatsioonivõimu soome kattevarjuks, mille nimel korraldatakse sovetiseerimine;
- 5) vallutatud territooriumi valitsedes loodeti kasutada „rahvaarmeed”.

Terijoe valitsus oma ülesannet ei täitnud, vaid kutsus soomlastes esile pahameele ja pigem tugevdas üksmeelt. Nukuvalitsust ei tunnustanud peale NSV Liidu ükski riik. Pärast Talvesõda Terijoe valitsus lihtsalt unustati. Rahvusvaheline üldsus asus üsna üksmeelselt Soome vabadusvõitlust tunnustama, kuigi sõjalist abi ei antud (v.a vabatahtlikud ja Rootsi relvaabi). NSV Liit kasutas Soome pommitamiseks ka oma Eestis asuvaid lennuväebaase. 14. detsembril 1939 tunnistas Rahvasteliit NSV Liidu agressoriks ning tühistas tema liikmesuse. Soome jõudis Punaarmee vallutatavatelt aladelt enamiku elanikkonnast evakueerida, mistõttu NKVD haaranguid ega repressioone palju ei toimunud. Kuigi NKVD oli Poola kogemustest lähtuvalt valmis vastu võtma 20 000 sõjavangi, võeti tegelikkuses vangi ainult 1100 soomlast. Seevastu soomlaste kätte vangi langenud Nõukogude sõjavangidest saadeti enamik pärast nende rahulepingu alusel NSV Liitu tagasi vahetamist 5–8 aastaks NKVD töö-vangilaagritesse karistust kandma. Sõja lõpetas 12. märtsil 1940 sõlmitud rahuleping, mille tingimused olid Soomele rängad. Kuid Soome säilitas iseseisvuse ning pääses sovetiseerimisest ja poliitilistest repressioonidest: NKVD terrorist, hukkamistest, aresteerimisest ja küüditamisest. See oli Soome rahvale suur võit.

Kasutatud kirjandus:

Heino Arumäe. Võrdlevalt Eesti - Nõukogude ja Soome - Nõukogude läbirääkimistest sügisel 1939. – *Tuna*, 2006, nr 1, lk 52-71.

Max Jakobson. Talvesõja diplomaatia. Tallinn : Tänapäev, 2004.

Boriss Sokolov. Soome sõja saladused. Tallinn : Olion, 2006.

Владимир Галицкий. Финские военнопленные в лагерях НКВД (1939-1953 гг.). Москва : Грааль : Церепа, 1997.

5.2.2. NSV Liidu 1939. aasta ultimaatumid vastuvõtnud riikide saatus

NSV Liidu pealesurutud baaside lepingu vastu võtnud Eesti, Läti ja Leedu saatus kujunes märksa traagilisemaks kui Soomel. Juunis 1940, pärast jõudude kogumist ja arvestades rahvusvahelist peataolekut Pariisi langemise tõttu Saksa vägede kätte, tõi NSV Liit Eestisse, Lätti ja Leetu lisaokupatsiooniväed ning lavastas mõne päeva pärast riigipöörded, asendades seaduslikud valitsused nn rahvavalitsustega. Nende nukuvalitsuste olulisemad liikmed olid välja valinud siin tegutsenud NKVD spioonid. Mõni päev hiljem esitas NSV Liit ultimaatumid ka Rumeeniale (olles juba veebruaris pakkunud vastastikuse abistamise pakti sõlmimist), nõudes Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina viivitamatut tagastamist (Bessaraabia oli kuulunud Vene tsaaririigile). Rumeenia alistus ning Bukoviina ja osa Bessaraabiast lülitati Ukraina NSV koosseisu, ülejäänud Bessaraabiast ja osast Ukraina koosseisu kuulunud Moldaavia ANSVst moodustati Moldaavia NSV. Kohe pärast juulis lavastatud valimisi kuulutasid Moskva kontrolli all olevad parlamendid Eesti, Läti ja Leedu nõukogude sotsialistlikeks vabariikideks, mis lülitati augustis 1940 NSV Liidu koosseisu. Nende riikide rahvaste järel oli sulgunud „rahvaste vangla” uks.

Puhastused algatati Balti riikides ja Bessaraabias sarnaselt Poolas toimunuga. Kuna okupeerimine oli sõjalise vastupanuta, oli siin NKVD roll veelgi suurem. Kuni NSV Liiduga liitmiseni tuli NKVD-l siin tegutseda kui okupeeritud võõrriigi territooriumil poolillegaalselt (operatiivgrupi, esindaja, voliniku vms kujul). Aresteerimised korraldati Eesti, Läti või Leedu siseministeeriumi, julgeolekuasutuste, politsei või teiste riigiorganite nimel, mis olid võetud NKVD kontrolli alla. Nende juhtideks määrati NSV Liidu

emissaride korraldusel varem Eestis, Lätis ja Leedus kommunistliku õõnestustegevuse eest karistatud isikud, kellest paljud võeti hiljem tööle NKVDsse. Arreteeritud isikuid süüdistas NKVD juba Vene NFSV kriminaalkodeksi järgi, kuigi formaalselt kehtisid veel iseseisvate riikide karistusseadustikud. Esimeste arreteeritute hulgas olid neis riikides viibinud endised Poola ohvitserid, trotskistid, valgeemigrandid, poliitilise politsei juhid, kõrgemad riigiametnikud jt.

Pärast Eesti, Läti ja Leedu NSV konstitutsioonide kehtestamist 1940. aasta augusti lõpus legaliseeriti NKVD ja määrati kindlaks selle kohalike harude – Eesti, Läti ja Leedu NSV siseasjade (NKVD) rahvakomissarid, kelleks said bolševike partei liikmed: Eestis Boris Kumm, Lätis Alfons Noviks ja Leedus Aleksandras Gudaitis-Guzevičius. Tegelik juhtimine oli NSV Liidust saadetud julgeolekuohvitseride käes, kes nimetati rahvakomissaride asetäitjateks. Kohalike asutuste struktuur järgis NSV Liidu NKVD mudelit vähendatud kujul. Põhilised osakonnad olid riikliku julgeoleku valitsuse 2. osakond (poliitiline salapolitsei) ja 3. osakond (vastuluure).¹⁴ NKVD struktuur kajastas erinevaid eluvaldkondi, kust salaagentide abil tuli välja selgitada „kontrevolutsiooniliselt” meeletatud isikuid.

Ametkonna töökeel oli ka okupeeritud aladel vene keel. Lisaks keskusest komandeeritud NKVD-lastele üritati leida kaadrit kohalike tööliste seast (eelistatud olid bolševikele sümpatiseerivad isikud, keda otsiti ka parteiorganisatsioonide kaudu). Nende puhul oli probleemiks vene keele oskamatus ja vähiklikkus NKVD töös. Samuti otsiti baltlasi kogu NSV Liidust, eriti NKVD töötajate või endiste töötajate seast, kes sellal olid tegevad rahvamajanduses. Hädä oli selles, et Suure terrori rahvuslike puhastusoperatsioonidega oli suurem osa sobivaist isikuist hävitatud.

Peale liiduvabariikide NKVDde jätkasid tegevust ka otse NSVLi NKVD-le alluvad eriosakonnad, mille ülesanne oli täita NKVD funktsioone Punaarmee väekoondistes ja nende ümber. Nende olulisemaks tegevusvaldkonnaks sai nõukogudevastaste isikute ja organisatsioonide kindlakstegemine, jälitamine ja arreteerimine Punaarmee ja liidetud senistes Eesti, Läti ja Leedu armee üksustes. Eriosakondadel oli oma agentuur (võidi värvata ka tsiviilisikute seast) ja uurijad. Augusti keskel liideti Eestis paiknevad Punaarmee üksused Balti Erisõjaväeringkonnaga, mille staap asus Riias. Septembris määrati sõjaväeringkonna NKVD eriosakonna ülemaks Issai Babitš.

1940. aasta septembris andis Beria käskkirja „Operatiivmeetmetest Leedu, Läti ja Eesti NSVs”, kus täpsustati abinõusid Leedu, Läti ja Eesti NSV „kiiremaks puhastamiseks vaenulikest elemendist”. Sellega lükati käima ulatuslikud poliitilised repressioonid Nõukogude režiimi tegelike ja oletatavate vastaste suhtes. Esialgu oli sääraseid isikuid leida üsna kerge, nende nimed ja elulood olid avalikult kättesaadavad raamatutes ja ajakirjanduses, ent ka NKVD-le allutatud riiklikes arhiivides. Nende andmete alusel tuli NKVD-l „vaenulik element” kõigepealt arvele võtta. Nn kontrevolutsiooniliste kuritegudega tegelemiseks moodustati 1940. aastal erikohtud – **NKVD vägede sõjatribunalid** ja sõjaväeprokuraatuurid. 1940. aasta lõpus kehtestati Balti riikides Vene NFSV kriminaalkodeks ning kriminaalprotsessi kodeks.

1941. aastal lahutati riikliku julgeoleku (GUGB) organid NKVDst ja moodustati **riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (NKGB)**, kelle ülesandeks sai riikliku julgeoleku tagamine, sealhulgas välisluure, vastuluure, võitlus „nõukogudevastaste elementidega” ning partei- ja valitsusjuhtide kaitse. Muud senised ülesanded jäid NKVD kompetentsi. Liiduvabariikides organiseeriti kuu jooksul kohalikud NKVD ja NKGB rahvakomissariaadid.

Suurim repressiooniakt esimesel Nõukogude aastal Balti riikides oli küüditamine 1941. aasta juunis. See viidi läbi ühel ajal Leedus, Lätis ja Eestis ning on ajalukku läinud **juuniküüditamisena**. Selle algatas Beria ja Merkulovi ettepanek Stalinile esialgu Leedu NSV kohta ning oli kooskõlastatud Leedu parteijuhiga, kuid NSV Liidu juhtkond laiendas küüditamisotsuse ka Eestile ja Lätile. Loetleti arreteeritavate ning sundasumisele saadetavate isikute kategooriad. 4. juuniks 1941 koostas küüditamise instruksiooni (mis on sageli ekslikult dateeritud 1939. aastasse) ja NKVD maakonnaosakonna ülemate tegevuse meelepea ei keegi muu kui Poola „puhastaja” Ivan Serov, kes oli määratud NSVLi NKGB rahvakomissari asetäitjaks.

¹⁴ 2. osakonna „vaatlusalused” olid opositsionäärid kommunistlikus parteis (trotskistid, zinovjevlast, paremopositsionäärid, ÜK(b)Pst ja komsomolist väljaarvatud isikud) ja väljaspool seda (menševikud, anarhistid, esseerid), monarhistid (tsaariiriigi pooldajad), nn endised inimesed (vabrikandid, riigiametnikud, politseinikud ja luurajad, nende agendid jt), rahvuslikud organisatsioonid ja parteid, loominguline intelligents, teadusasutused (v.a sõjaväelised), noorsooühendused ja haridusasutused, rahvakomissariaadid jm valitsusasutused, vaimulikud, spordiasutused jne.

Nõukogude Liidu ja Saksamaa sõja puhkedes ühendati mõlemad rahvakomissariaadid taas NKVDks Beria juhtimise all. 1943. aastal eraldati julgeolekuorganid uuesti NKVDst ning taastati NKGB. Samuti reorganiseeriti julgeolekuorganid sõjaväes. 1943. aastal moodustati seniste eriosakondade baasil Vastuluure Peavalitsus **Smerš** (lühend vene k *смерть шпионам!* – surm spioonidele!).

Smerši ülesanded olid:

- 1) võidelda välisluurete spiooni-, diversiooni-, terroristliku jm õõnestustegevusega Punaarmee üksuste ja asutustes;
- 2) võidelda nõukogudevastaste elementidega Punaarmees;
- 3) luua operatiivsete jm vahenditega olukord, mis muudaks võimatuks rindejoone ületamise spioonidele ja nõukogudevastastele elementidele;
- 4) võidelda reeturlusega Punaarmees (üleminek vaenlase poolele, spioonide abistamine);
- 5) võidelda desertöörluse ja enesevigastamisega rinnetel;
- 6) kontrollida vaenlase sõjavangis või piiramisrõngas olnud sõjaväelasi jt isikuid;
- 7) täita kaitse rahvakomissari (selles ametis oli sõja ajal Stalin) eriülesandeid.

Eesti, Läti ja Leedu kontekstis tuleb nimetada ka 1941. aastal moodustatud NKVD **banditismivastase võitluse osakonda** (OBB – *Отдел по борьбе с бандитизмом*), mille ülesanne oli võitlus „**poliitilise ja kriminaalse banditismiga**”. Banditism oli Vene NFSV kriminaalkodeksis defineeritud eriti ohtliku valitsemiskorra vastase kuriteona, mis seisnes relvastatud jõukude organiseerimises ning neist osavõtus, nende organiseeritud kallaletungides riigiasutustele jm.

Julgeolekuorganite ülesandeks Saksa armee käest territooriumi tagasivallutamisel sai partei- ja nõukogude organite (riigiasutuste) abistamine Nõukogude võimu taastamisel, territooriumi puhastamine vaenlase agentidest, Saksa võimu abistajatest ning teistest nõukogudevastastest isikutest ja organisatsioonidest, Saksa organite arhiivide hõivamine jne. NSV Liidu lääneterritooriumide, sh Eesti puhastamine oli julgeolekuorganite jaoks pärast Punaarmee sissetungi 1944. aastal (mida käsitleti liiduvabariikide vabastamisena) üks olulisemaid tegevusvaldkondi. Lisaks Saksa käsilastele kerkis siin päevakorda rahvusliku iseseisvusliikumise, Nõukogude pruugis **kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse** (*буржуазно-националистическое подполье*) ehk lühidalt **natsionalistide** likvideerimine.

Tagasivallutatavatele territooriumidele sisenedes tegutsesid NKVD ja NKGB jälle operatiivgruppidega, mis korraldasid arreteerimist ja uurimist ning taastasid 1941. aastal maha jäetud kohalikud osakonnad, vanglad jne. Siiski ei rahuldanud Eesti, Läti ja Leedu hõivamise kulg NSV Liidu juhtkonda ning järgnenud meetmete seas oli tähtsaim ametlikult abistavat ja jälgivat, kuid sisuliselt juhtivat ja kontrollivat osa etendanud võimukeskuste – ÜK(b)P KK Eesti, Leedu ja Läti büroode organiseerimine novembris ja detsembris 1944. Arreteerimised vaid hoogustusid.

Kogu sõjajärgse stalinismiperioodi vältel oli julgeolekuorganite jaoks olulisel kohal võitlus natsionalistide ja poliitilise banditismiga NSV Liidu läänepiirkondades. Julgeolekuorganite ajalookäsitluse järgi „kujutas tõsist ohtu nõukogudevastase kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse vaenulik tegevus Ukraina ja Valgevene lääneoblastites ning Läti, Eesti ja Leedu territooriumidel. Natsionalistlik põrandaalune püüdis vastu seista sotsialistlikele muudatustele Nõukogudemaa nendes rajoonides. Imperialistlikud luureteenistused kasutasid seda kui baasi õõnestustegevuse aktiveerimiseks NSVL vastu.” Kõige hullemaks peeti olukorda Ukrainas, kus põhiliseks „nõukogudevastaseks natsionalistlikuks organisatsiooniks” oli Ukraina Natsionalistide Organisatsioon (*Организация Украинских Националистов*, OUN), mille relvastatud tiiva moodustas rohkearvuline Ukraina Ülestõusuarmee (*Українська Повстанська Армія*, UPA). Rahvusliku relvastatud vastupanuliikumise vastases võitluses eristati kolme etappi:

- 1) „relvastatud natsionalistlike bandiitlike formeeringute” avalike väljaastumiste mahasurumine (1944–1947);
- 2) „natsionalistliku põrandaaluse” liikumise purustamine (1947–1951/1953);
- 3) põrandaaluse jäänuste hävitamine, üksikute „bandiitide” ja väikeste gruppide kinnivõtmine (1951/1953–1950 teine pool).

Riikliku julgeoleku ministeeriumi (MGB) põhiliseks võitlusvahendiks olid agendid, kes olid viidud põrandaalustesse organisatsioonidesse või värvatud nende liikmete seast. Eriti Lääne-Ukrainas ja Lääne-

Valgevenes, ent ka Leedus oli levinud valemetsavendade (sh mõrvaragentide) kasutamine ja partisani-gruppide liikmete tapmine. Nendes piirkondades arreteeriti mitu korda rohkem inimesi kui Eestis.

Massilised küüditamised jätkusid lääneterriitoriumidel kuni 1950. aastate alguseni. Pärast Stalini surma need lõpetati. Suurim küüditamisoperatsioon „Priboi” („Murdlane”) viidi 1949. aasta märtsis üheaegselt läbi Eestis, Lätis ja Leedus. Kokku küüditati (koos järelväljasaatmistega) umbes 95 000 inimest. Leedu suurim küüditamine oli 1948. aasta mais (operatsioon „Vesna” („Kevad”)), mil leedulaste andmeil küüditati üle 42 000 inimese.

MGB andmeil küüditati Balti riikidest pärast sõda üle 143 000 inimese, sh Leedust üle 81 000, Lätist ligi 42 000 ja Eestist üle 20 500 inimese. Kõiki Balti riike hõlmasid ka saksa rahvustest isikute (1945) ja Jehoova tunnistajate usuvoolu liikmete küüditamine (1951) koos perekonnaliikmetega.

Kasutatud kirjandus:

Romuald J. Misiunas, Rein Taagepera. Balti riigid: sõlteaastad 1940-1990. Tallinn : Koolibri, 1997.

Sõja ja rahu vahel. I köide. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. Tallinn : S-Keskus, 2004.

Sõja ja rahu vahel. II köide. Punane aasta. Tallinn : S-Keskus, ilmumisel.

Вадим Абрамов. Смерш. Советская военная контразведка против разведки Третьего Рейха. Москва : “Яуза” “ЭКМО”, 2005.

Елена Зубкова. Прибалтика и Кремль 1940-1953 / Российская академия наук, Институт российской истории. Москва : РОССПЭН : Фонд первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008.

Михаил Мельтюхов. Освободительный поход Сталина. Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях 1917 - 1940 гг. Москва, 2006.

Михаил Мельтюхов. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. Москва : Вече, 2000.

Павел Полян. Не по своей воле ... : история и география принудительных миграций в СССР. Москва : О.Г.И - Мемориал, 2001.

СССР и Литва в годы Второй мировой войны: сборник документов Том 1: СССР и Литовская Республика (март 1939 – август 1940 гг.) Vilnius, 2006.

III. NSV LIIDU POLIITILISED REPRESSIOONID EESTIS

1. Eellugu: okupatsioon ja anneksioon

1.1. Okupatsioon

16. juunil 1940 esitas NSV Liidu välisasjade rahvakomissar Vjatšeslav Molotov Eesti saadikule Moskvast August Reile ultimaatumi, mis nõudis, „et Eestis loodaks selline valitsus, mis suudaks ja tahaks Nõukogude-Eesti pakti ausalt ellu viia” ning „et viivitamatult oleks kindlustatud Nõukogude sõjavägedele vaba läbipääs Eesti territooriumile nende paigutamiseks Eesti tähtsamatesse keskustesse”. Molotov ähvardas Eesti keeldumise korral anda piirile koondatud Punaarmee üksustele käsk Eestisse sisse marssida ning relvastatud vastupanu jõuga maha suruda. Esimene nõue tähendas sekkumist Eesti siseasjadesse, teine Eesti sõjalist okupeerimist. Nende nõuetega rikuti nii 28. septembri 1939. aasta vastastikuse abistamise pakti kui ka NSV Liidu ja Eesti Vabariigi mittekallaletungi pakti; samuti teisi rahvusvahelisi lepinguid, näiteks 1928. aastal alla kirjutatud Briand'i-Kelloggi pakti, mis keelustas sõja kui rahvusvaheliste vastuolude lahendamise ja riikliku poliitika tegemise abinõu. Selle paktiga oli ühinenud ka NSV Liit. 1907. aastal vastuvõetud Haagi IV konventsioon määratles okupatsiooni kui sõjategevuse tagajärjel tekkinud ajutist olukorda, mis pidi lõppema sõjategevust lõpetava rahulepingu sõlmimisega.

Küsimus on selles, kas Eesti, Läti ja Leedu sõjalise jõuga ähvardamine NSV Liidu poolt on samaväärselt õigusvastane sõjalise sissetungiga. Kuidas on hinnatud samasuguseid ajaloosündmusi samas ajalisel ja õiguslikul ruumis? Samme, mis Saksamaa astus Austria (1938) ja Tšehhoslovakkia (1939) vastu, loeti Nürnbergi protsessil okupatsioonideks. Balti riikide küsimuses on NSV Liidu õigusjärgne riik Venemaa aga analoogselt olukorras hoopis vastupidisel seisukohal, mitte tunnistades toimunud okupatsiooni ja agressiooni, kuigi Nõukogude Liidu enda algatusel oli 1933. aastal sõlmitud agressiooni defineerimise konventsioon. Selles on agressiooniaktina sätestatud mitte ainult teise riigi territooriumi hõivamine relvajõududega, vaid ka teise riigi territooriumi, laevade või lennukite ründamine ning teise riigi ranniku või sadamate mereblokaad. Need olid Eesti puhul kõik olemas.

NSV Liidu kaitse rahvakomissari 3. juuni 1940. aasta käskkirja järgi eraldati Eestis, Lätis ja Leedus asuvates Nõukogude baasides paiknevad väed Leningradi ja Kalinini sõjaväeringkonna ning Valgevene erisõjaväeringkonna koosseisust ning need läksid läksid kaitse rahvakomissari otsealluvusse. 4. juunil alustasid nimetatud sõjaväeringkondade väed, kokku umbes 435 000 punaväelast, õppuste varjus koondumist Balti riikide piiridele. Samal ajal viidi lahinguvalmidusse ka Eestis, Lätis ja Leedus paiknevad Nõukogude garnisonid.

Kui eelnevat võib vaadelda jõuga ähvardamisena, siis 14. juunil alustatud Balti riikide õhu- ja mereblokaadi tuleb käsitleda otsese sõjalise agressiooni aktina. Veel enne, kui Eesti sõjavägede ülemjuhataja kindral Johan Laidoner ja NSV Liidu kaitse rahvakomissari asetäitja Kirill Meretskov olid Narvas alla kirjutanud „täiendavate vägede sissetoomise” lepingu (17. juuni 1940. aasta nn **Narva diktaadi**), olid baasiväed hõivanud Naissaare merekindluse ja Tallinna ning täiendavad Punaarmee üksused olid ületanud Eesti riigipiiri.

NSV Liit ei välistanud Balti riikide võimalikku sõjalist vastupanu – NKVD valmistas ette sõjavangilaagrid 50 000 – 70 000 vangile.

1.2. Anneksioon

Anneksioon ehk anastus on teise riigi territooriumi vägivaldne liitmine oma riigiga. See tähendab, et liitmisele ei eelnenud liidetava territooriumi rahvusvahelis-õiguslikku teise riigi koosseisust eraldumise akti (nagu riikidevaheline kokkulepe või rahvahääletus või valitseja otsus). Sõjaline **okupatsioon** oli 1907. aasta IV Haagi konventsiooni järgi ajutine ning rahuläbirääkimised pärast sõjaolukorra lõppu pidid olukorra lahendama. Kui okupatsioon on ajutine olukord, siis anneksioon on püsiv liitmine, põlistatud okupatsioon.

Teise maailmasõja tingimustes oli agressorriikide (Saksamaa, NSV Liidu, Itaalia, Jaapani) eesmärk liita okupeeritud territooriumid ja riigid alatiseks oma riigi koosseisu. Selleks kasutati pettemanöövreid, mis

imiteerisid okupeeritud territooriumide liitmise legitiimsust. Sõjalise okupatsiooni korral ei olnuks okupeeritud riigi või territooriumi riikliku korralduse muutmine kehtinud rahvusvahelise õiguse järgi seaduslik.

21. juunil 1940 nimetas Eesti Vabariigi president Konstantin Päts NSV Liidu juhtkonna emissari Andrei Ždanovi juhtnööride järgi ametisse okupantide käsilastest koosneva nukuvalitsuse eesotsas Johannes Vares-Barbarusega. Järgnevalt lammutati järk-järgult kogu senine riigi- ja haldusaparaat. 14. ja 15. juulil 1940 korraldati näilikud valimised Riigivolikokku. Uus, tulevase Eesti NSV Riigivolikogu tuli kokku 21. juulil. Samal päeval oma esimesel istungil langetas see otsuse kuulutada Eesti nõukogude sotsialistlikuks vabariigiks ning teise otsuse paluda NSV Liidu Ülemnõukogu võtta Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu koosseisu. 6. augustil NSV Liidu Ülemnõukogu rahuldaski selle „palve”.

Seitse nädalat kestnud farss, mis viis riigi suveräänsuse täieliku kaotamiseni, sisaldas arvukalt kehtiva rahvusvahelise õiguse ja Eesti Vabariigi seaduste otseseid rikkumisi. Kõigepealt tähendas see Eesti ja Venemaa vahel sõlmitud Tartu rahulepingu rikkumist.

Mis puutub nukuvalitsuse ametisse nimetamisse, siis oli Nõukogude okupatsioonivõim dikteerinud selle valitsuse koosseisu ning see oli puhtakujuline okupatsioonivõimu organ. Varese nukuvalitsus ning valimiste peakomitee rikkusid süstemaatiliselt Eesti põhiseadust ja valimiseseadust (lühendati valimiste väljakuulutamise tähtaega, kehtestati valimiste peakomitee otsuste lõplikkus, võeti okupatsioonivõimu moodustatud valimisblokki mittekuuluvatelt kandidaatidelt ära kandideerimisõigus, jäeti moodustamata riiginõukogu, valimised viidi läbi sundkorras ja okupeeriva riigi sõjaväega hirmutamise olukorras, võltsiti valimistulemusi jm). Lavastatud valimisfarsi tulemusel moodustatud riigivolikogu polnud mingil juhul valitud rahvaesindus, vaid organ, mille okupatsioonivõim oli moodustanud oma võimu teostamiseks. Selle organi põhiseadusevastastel otsustel muuta riigikorda ja loobuda riigi suveräniteedist polnud vähimatki õigusjõudu. Isegi seaduslikus korras valitud riigikogul ei olnud seda õigust ning veel vähem õigust lubada riik inkorporeerida välisriigi koosseisu. Tollal kehtinud Eesti Vabariigi põhiseadus nõudis, et põhiseaduse muudatused pidi enne nende väljakuulutamist kinnitama valitud riigikogu kaks koosseisu.

Kasutatud kirjandus:

Baasidelepingust anneksioonini: dokumente ja materjale. Koostanud Jüri Ant jt. Eesti Teaduste Akadeemia, Ajaloo Instituut. Tallinn: Perioodika, 1991.

Faatum: Eesti tee hävingule 1939–1940: riigikontrolör Karl Soonpää päevik Eesti Vabariigi saatuse-aastatest 1939–1940: Molotovi-Ribbentropi pakti tagamaad: dokumendid ja materjalid. Riigikontroll. Koostanud ja kommenteerinud Küllo Arjakas. Tallinn: SE & JS, 2009.

Molotovi-Ribbentropi paktist baaside lepinguni: dokumente ja materjale. Koostanud Küllo Arjakas jt, toimetanud H. Arumäe. Tallinn: Perioodika, 1989.

Lauri Mälksoo. Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940. a. – 1991. a. ja pärast 1991. a.: uurimus pingest normatiivsuse ja võimu vahel rahvusvahelises õiguses. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005.

Enn Sarv. Õiguse vastu ei saa ükski: Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riikliku Komisjoni väljaanne nr. 11. Tartu, 1997.

2. Nõukogude repressioonid – kuriteod Eestis 1940–1941

Erineva taustaga uurijad on käsitlenud Eestis alanud repressioone genotsiidist kuni põhjendatud Nõukogude vaenuliku kontingendi ehk nn viienda kolonni mahasurumiseni. Sealjuures ei ole adekvaatse informatsiooni puudumise tõttu välistatud, et ühed uurijad on ohvrite arvu suurendanud ning teised vähendanud. Võib-olla ei saa me kunagi teada, mida mõtles NSV Liidu juhtkonda kuulunud Andrei Ždanov 1940. aastal, kui kirjutas oma märkmikku „*estontsev v Sibir!*” (eestlased Siberisse!). Poola analoogia põhjal võib oletada, et piirialade (mille hulka kuulus nüüd ka Eesti) täielik puhastamine kohalikust rahvast võis olla üks stalinliku juhtkonna strateegilisi eesmärgi. Selleks ajaks oli, nagu eespool nägime, välja kujundatud süsteem, kus töö-vangilaagrites ja asumisel Siberis hääbusid terved rahvagrupid. Oli selge, et seda ei saanud teha korraga, vaid tuli seada taktikalised prioriteedid, mis väljenduvad muu hulgas vangistamisele jakäüditamisele määratud isikurühmade järjekorras.

2.1. Arreteerimised ja hukkamised

1940. aasta juunis toimunud riigipöörde järel sai üheks uue võimu esimeseks eesmärgiks juurutada Nõukogude repressiivaparaadi mudel võimalikult kiiresti, et kõrvaldada uue võimu vastu olijad. Praktikas tähendas see senise Eesti Vabariigi siseministeeriumi esmalt oma kontrolli alla võtmist ja seejärel likvideerimist. NKVD juhtnõuade järgi sai siseministriks nende salaagent Maksim Unt. Esimeses järjekorras viidi kinnipidamisasutused kiirkorras (NKVD eeskujul) üle siseministeeriumi alluvusse, võeti oma kontrolli alla Eestis poliitilise politsei ja Kaitseliidu materjalid, *de facto* kaotati siseministeeriumi alluvuses olnud kohalikud omavalitsused jne.

Arreteerimised algasid juba juunis 1940. Esimeste arreteeritute seas olid endised Vene valgekaartlased ja Eestis elanud Poola kodanikud, kelle võttis kinni uue võimu kontrolli alla läinud poliitiline politsei. Alates 1938. aastast töötasid tööjõupuuduses Eesti taludes Poola põllutöölised, kelle seas oli ka endisi Poola ohvitseri jt isikuid, kes otsisid võimalust NSV Liidu ning Saksamaa haardest pääseda. Pärast Eesti okupeerimist olid esimestena NKVD tähelepanu all siia pagenud Poola sõjaväelased. 18. juunil 1940, päeval pärast Punaarmee sissetungi Eestisse, saatis NKVD kontrolli alla läinud siseministeeriumi politseitalitus ringkirjalise korralduse kõigile prefektidele teatada Leedust 1940. aasta kevadel tulnud isikute andmed, sealhulgas teenistus sõjaväes ja auaste. Sama päeva õhtul hakati Tallinnas poolakaid kinni võtma. 1940. aasta suvel koostatud dateerimata nimekirjade järgi oli Eestis põllutöölisena vähemalt 150 endise Poola armee ohvitseri ja allohvitseri.

1940. aasta juunis alustati Eesti riigiametnike kinnivõtmist. Esimeste seas langesid löögi alla poliitilise politsei ametnikud. **Poliitiline politsei** (enne 1925. aastat kandis nimetust kaitsepolitsei) oli Eestis võidelnud NSV Liidu mahitusel tegutsevate põrandaaluste kommunistide jt riigikorra õhnestajate vastu. Poliitilise politsei ametnikud valdasid informatsiooni ka oma agentuuri kohta põrandaaluste kommunistide seas, mistõttu mõne aja pärast järgneski poliitilise politsei salajaseks kaastööliseks olemise süüdistusega isikute vahistamine. Juunis ja juulis vahistati kümneid poliitilise politsei ametnikke.

1940. aasta juulis vangistati esimesed Eesti poliitikud, esmajärjekorras endised siseministrid Vladimir Roopere, August Peet, Ado Anderkopp, Kaarel Eenpalu ja Richard Veermäe. Theodor Rõuk, siseminister 1924. aastal, tegi 21. juulil 1940 enne

Arreteerimiskäsu koostas reeglina NKVD riikliku julgeoleku operatiivtöötaja, kinnitas rahvakomissar või tema asetäitja ning sanktsioneeris prokurör.

Poliitilised süüdistused sanktsioneerisid ENSV prokurör Kaarel Paas, tema asetäitja või Eesti NSV prokuratuuri eriosakonna prokurörid. Prokuratuuri eriosakond oligi ette nähtud poliitiliste süüdistuste menetlemiseks.

Süüdistuskokkuvõtte sisaldas üldjuhul lühikokkuvõtte väidetavast kuriteost, selle kvalifitseerimise Vene NFSV kriminaalkodeksi järgi ning ettepaneku karistumäära kohta.

Otsuse langetamiseks saadeti asjad enamjaolt sõjatribunalidesse või Erinõupidamisele NSV Liidu NKVD juures, üksikutel puhkudel ka Eesti NSV Ülemkohtusse.

NKVD vägede Balti ringkonna sõjatribunal ja teised sõjatribunalid alustasid Eestis tegevust 1940. aasta lõpus. Enamikul juhtudel korraldati kinnine istung ilma süüdistaja ja kaitse juuresolekuta. Sõjatribunali eesistuja oli sõjaväejurist, liikmed aga julgeoleku- ja poliitohvitserid.

vangistamist enesetapu. Seda tegi ka siseministri abi, kauaaegne poliitilise politsei ja bolševikevastase võitluse juht August Tuulse (end Tenson). 17. juulil võeti kinni endine riigivanem ja välisminister Friedrich Akel ning 24. juulil neljakordne riigivanem Jaan Teemant.

Aastatel 1920–1940 oli Eestis riigipea ametis kokku 11 meest. Nõukogude võimu haardest pääses neist ainsana August Rei, kellel õnnestus juunis 1940 Rootsi põgeneda. Otto Strandman laskis end 16. veebruaril 1941 pärast kutset ilmuda NKVDsse oma isakodus maha. Ülejäänud 9 endist riigipead arreteeriti aastail 1940–1941.

Samal ajal vangistasid Nõukogude julgeolekuasutused 47 endist Eesti Vabariigi ministrit, sh kõik ministrid viimasest valitsusest, v.a peaminister Jüri Uluots, kel õnnestus end peita. 30. juulil 1940 viidi president Konstantin Päts koos perekonnaliikmetega ning 19. juulil sõjavägede ülemjuhataja Johan Laidoner koos abikaasaga Nõukogude Liitu. Konstantin Päts perega pandi koduaresti Ufaas ja Johan Laidoner Penzas, mõlemad vangistati pärast Nõukogude-Saksa sõja algust (1941). Konstantin Päts suri 1956. aastal Buraševo vaimuhaiglas Kalinini (Tveri) lähedal, Johan Laidoner Vladimiri erivanglas 1953. aastal.

Eesti sõjavägi nimetati kõigepealt rahvaväeks (analoogia rahvavalitsusega) ja inkorporeeriti **22. territoriaalse laskurkorpuse**na Punaarmee koosseisu. Eesti, Läti ja Leedu sõjavägede reorganiseerimist korraldava NSVLi kaitse rahvakomissari Semjon Timošenko 17. augusti 1940. aasta käskkiris sätestas: „*Eesti, Läti ja Leedu olemasolevad armeed säilitada tähtajaga üks aasta, puhastada need mitteusaldusväärsetest elementidest ja korraldada iga armee ümber territoriaalseks laskurkorpuseks.*” 22. territoriaalkorpus puhastati järk-järgult, paljud ohvitserid lihtsalt demobiliseeriti, osa aga arreteeriti.

Repressioonide ohvriks langes ka Eesti riiklik ja kohalik eliit: Riigikogu erinevate koosseisude liikmed, ministrid, politseiametnikud, ohvitserid, kohtunikud, advokaadid, majandustegelased, jõukamad põllumehed, haritlased, kohaliku omavalitsuse tegelased jt. Üks sagedamini kasutatud süüdistusi oli kuulumine Kaitseliitu või osalemine Vabadussõjas Punaarmee vastu, mis kvalifitseeriti „kontrevolutsiooniliste kuritegudena”. Kinni võeti Vabadussõja-aegsete sõjavälikohtute liikmed, 1919. aasta Saaremaa ülestõusu ja 1924. aasta kommunistliku mässukatse mahasurujad, jätkus Vene valgekaartlaste, poliitilise politsei kaastööliste, agentide ja provokaatorite jälitamine, samuti võeti kinni endise vabadussõjalaste liikumise ja Isamaaliidu tegelasi. Arreteeriti kümneid inimesi, keda süüdistati vastupanuliikumises. NKVD ülekuulamisprotokollidest ja kohtuotsuste tekstidest võib leida tagasiulatuvat kohtumõistmise küünilise põhjenduse: Eesti Vabariiki käsitleti kui „kontrevolutsioonilist episoodi” territooriumil, kus 1917.–1918. aastal kehtestati „nõukogude võim”, 1940. aasta juunis toimus vaid „nõukogude võimu” taaskehtestamine.

Esimene teadaolev surmaotsus Eestis langetati 1. novembril 1940, kui Balti Erisõjaväeringkonna sõjatribunal mõistis surma kaks Punaarmee Eesti territoriaalkorpuse ajateenijat, kes deserteerusid ja üritasid Soome põgeneda. Alates aprillist 1941 kuni Nõukogude-Saksa sõja alguseni on teada vähemalt neli juhtu, mil poliitiliste repressioonide käigus hukati Tallinnas surmamõistetud (korraga kümnekond inimest). Tõenäoliselt oli sarnaseid grupihukkamisi veelgi. Osa Pirita-Kosel nn Scheeli krundil leitud 78 laibast tuvastati Saksa okupatsiooni ajal. Salajased mahalaskmised toimusid erinevatel andmetel kas NKVD/NKGB peamajas Tallinnas Pagari tänaval nn Sisevangla õuel ja keldris, Scheeli krundil või Keskvanglas ehk Patareis (sel ajal kandis nimetust ENSV NKVD Türm nr 1).

1940.–1941. aastal Nõukogude poliitiliste repressioonide raames arreteeritud ja Nõukogude repressiivorganite poolt alusetult süüdimõistetud, sh hukatud või vangistuses hukkunud inimeste täpset arvu ei ole võimalik kindlaks teha. Adekvaatset Nõukogude julgeolekuorganite statistikat ei ole selle kohta tänapäevani avaldatud (v.a juuniküüditamise ajal arreteeritud isikute arv). Sestap saame arreteeritute tõestatava arvu kindlaks teha üksnes isikulisele teabele tuginedes. Praeguseks on Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutusel on olemas andmed 1328 isiku kohta, kes arreteeriti 1940. aastal, 1696 isiku kohta, kes arreteeriti 1941. aastal enne juuniküüditamist, 3077 isiku kohta, kes arreteeriti juuniküüditamisest kuni sõja alguseni ja 3342 inimese kohta, kes arreteeriti sõja algusest kuni septembrini, kui kogu Eesti territoorium sai okupeeritud Saksa vägede poolt. On selge, et enamikku neist isikutest ei jõutud Eestis süüdi mõista, isegi arvestades asjaolu, et sõja alguses mõisteti surmaotsuseid siin kiirkorras ja osal juhtudel hukati inimesi ka ilma kohtuotsust vormistamata või seda eirates. (Vt *ptk III 2.3. Repressioonide ägenemine Saksa ja NSV Liidu sõja alguse tõttu ning Suvesõda*) Seetõttu määrati enamikule karistused alles pärast NSV Liitu viimist. Massilise suremuse tõttu oli enamik NSV Liitu viidud vangidest surnud juba 1942. aasta lõpuks ning tagasi Eestisse pääses neist elusana vaid väike osa.

Kasutatud kirjandus:

Peeter Kaasik, Toomas Hiio. Political Repression from June to August 1940;

Meelis Maripuu, Argo Kuusik. Political Arrests and Court Cases from August 1940 to September 1941. – Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Tallinn, 2006, lk 309-318, 319-362.

2.2. Kūūditamised 1941

1941. aasta kūūditamised olid elanike väljasaatmised ja sunniviisilised ümberasustamised ehk deporteerimised, seega inimsusevastased kuriteod, mis tabasid ka annekteeritud Eestit. Siingi saab „ümberasustamisest” ja „väljasaatmisest” rääkida üksnes tinglikult, sest üle 37% kūūditatavatest paigutati kohe töö-vangilaagritesse, st vangistati, mitte ei asustatud ümber.

1941. aasta kūūditamistest on Eesti kontekstis keskne **juunikūūditamine** ehk 1941. aasta maikuus algatuse saanud ning 13.–14. juunil korraldatud sõjalis-salapolitseiiline massioperatsioon Eestis, Lätis ja Leedus, millele lisandus nn järelkūūditamine juulikuu alguses Lääne-Eesti saartelt. Juunikūūditamine oli esimene massirepressioon, mis Eestit tabas. Ühe ööga võeti kinni ja saadeti välja umbes **10 000 inimest** (ligi 1% elanikest) kogu Eestist ja kõigist elanikkonnakihtidest. See oli suur šokk kogu rahvale, sh isegi mõnele võõrvõimu kaasajooksikule. Kūūditatavad lahutati kaheks: arreteeritavad (perekonnapead) ja väljasaadetavad (asumisele saadetavad perekonnaliikmed). Juunikūūditamise eesmärk oli „vaenulike” inimkategooriate kõrvaldamise teel kindlustada NSV Liidu võim Eestis jt annekteeritud territooriumidel, et need tasalülitada Nõukogude Liiduga. Samas külvas see terroriõhkonda, lõhestas ühiskonda ja häälestas elanikkonna täielikult okupatsioonivõimude vastu. Kuigi kūūditatavate hulk ei olnud absoluut-ega suhtarvu poolest väga suur, saadeti välja see osa Eesti kodanikest, kes olid oluliselt takistamas Eesti Vabariigi iseseisvuse hävitamist ja selle sovetiseerimist.

Kuigi otsuse kūūditamise ehk nõukogude pruugis väljasaatmise (*высылка*) kohta tegi NSV Liidu juhtkond 1941. aastal, saab NSV Liidu ja Poola praktikale toetudes väita, et juba varasemad käsud võtta arvele „kontrrrevolutsiooniline element” olid antud eesmärgiga need inimrühmad lähemas või kaugemas tulevikus „likvideerida”. Oktoobris 1940 andis NSV Liidu NKVD rahvakomissar Beria direktiivi arhiivimaterjalide kasutamisest „kontrrrevolutsiooniliste elementide” väljaselgitamiseks, novembris 1940 aga instruksiooni nende arvelevõtmiseks Ukrainas, Valgevenes, Moldaavias, Karjalas, Leedus, Lätis ja Eestis.

Dokumente kõrnutades võib väita, et kūūditamisoperatsiooni käsu Leedus, Lätis ja Eestis andis NSV Liidu juhtkond ajavahemikus 16. maist kuni 3. juunini 1941. Kuna konkreetset dokumenti ei ole uurijate käsutuses tänapäevani, kasutavad ajaloolased ÜK(b)P KK ja NSV Liidu RKNi salajase määruse „Meetmetest Leedu, Läti ja Eesti NSV puhastamiseks nõukogudevastastest, kriminaalsest ja sotsiaalselt ohtlikust elemendist” 1941. aasta 16. mai kuupäevaga dateeritud projekti ning teisi kaudseid allikaid. Selles dokumendis loetleti kūūditatavate kategooriad, kavandati nende laialipaigutamise sihtkohad ning täpsustati korraldusküsimusi. Arreteeritute ja väljasaadetute toimikute läbivaatamine tehti ülesandeks Erinõupidamisele. Kūūditamise ajal arreteeritavad tuli saata spetsiaalsetesse laagritesse, kus valmistati ette Erinõupidamise otsused. Väljasaadetavad tuli saata sihtkohtadesse ning Erinõupidamise otsused nende kohta tuli vormistada hiljem.

Kūūditatavate kategooriate määratlemisel kasutati bolševike fraseoloogiat, allpool on toodud kategooriad nende sisust lähtudes. Kūūditatavate isikute/perekondade kategooriad olid järgmised.

Arreteerida koos vara konfiskeerimisega ja 5–8 aastaks töö-vangilaagrisse ning pärast sealt vabanemist 20 aastaks asumisele saata tuli:

- 1) rahvuslike, riiklike, ühiskondlike ja poliitiliste organisatsioonide aktiivsed liikmed (Nõukogude pruugis „*aktiivsed kontrrrevolutsiooniliste natsionalistlike organisatsioonide liikmed*”). Siia kuulusid Isamaaliidu (enne anneksiooni ainus legaalne poliitiline organisatsioon Eesti Vabariigis) ja Kaitseliidu, ent ka endiste vabadussõjalaste organisatsioonide liikmed jt;

- 2) endised õiguskaitsestruktuuride juhtivametnikud (sh politseiametnikud (*ohrannikud*)¹⁵, sandarmid¹⁶ ja vanglaametnikud). Vanglaametnikest ja reapolitseinikest küüditati vaid need, kelle kohta oli „kompromiteerivaid materjale”, st teavet nende nõukogudevastasuse kohta. Samas oli enamik endisi poliitilise politsei ametnikke arreteeritud juba 1940. aastal, osa neist oli maha lastud;
- 3) majanduseliit (*suurmõisnikud ja vabrikandid*) ning kõrgemad riigiametnikud;
- 4) endised Poola, Leedu, Läti ja Eesti armee (*valgete armeede*) ohvitserid, kelle kohta oli „kompromiteerivaid materjale”;
- 5) „kriminaalne element, kes jätkab kuritegelikku tegevust”.

Asumisele saata 20 aastaks koos vara konfiskeerimisega tuli:

- 1) eespool toodud kategooriate perekonnaliikmed (kriminaalkurjategijate perekondi välja ei saadetud);
- 2) surmanuhtlusega karistatud rahvuslike, riiklike ja poliitiliste organisatsioonide liikmete perekonnad;
- 3) isikud, kes olid ümber asunud Saksamaalt; sakslased, kes olid end kirja pannud ümberasumiseks Saksamaale, kuid ei olnud ära läinud ja kelle kohta oli „kompromiteerivat informatsiooni”;
- 4) põgenikud Poolast, kes keeldusid võtmast Nõukogude kodakondsust;
- 5) politseis arvel olnud prostituudid, kes jätkasid tegutsemist.

Eestis andsid küüditamise korraldamiseks 4. juunil 1941 ühiskäskkirja välja Eesti NSV NKGB rahvakomissar Boris Kumm ja Eesti NSV NKVD rahvakomissar Andres (Andrei) Murro. Selle käskkirjaga määrati kohalike küüditamisstaapide – **maakondlike troikade** (*уездная тройка*) – koosseisud (troikat juhtis NKGB maakonnaosakonna ülem) ja nende ülesanded ning maakondadesse abiks komandeeritavad Eesti NSV NKGB keskaparaadi töötajad. Vabariiklikul tasandil juhtis operatsiooni **operatiivstaap**, mille eesotsas oli rahvakomissar Boris Kumm, liikmed olid rahvakomissar Andres Murro, Kummi asetäitjad Aleksei Škurin ja Venjamin Gulst, ENSV NKGB 2. osakonna ülem Rudolf James ning staabi sekretär oli ENSV NKGB sekretariaadi ülem Gavrilovitš.

Maakondlike troikade ülesanne oli küüditamisoperatsioon ette valmistada ja seda juhtida, sealhulgas:

- 1) vormistada küüditatavate isikute arvestustoimikud. Iga küüditatava perekonna kohta koostati arvestustoimik;
- 2) koostada operatsiooni plaan;
- 3) töötada välja arreteeritavate ja küüditatavate transpordikava;

Serovi instruksiooni sisu

Operatsioon tuli läbi viia ühekorraga, ilma kära ja paanikata, „et mitte lubada väljaastumisi ja teisi ekstsesse mitte ainult väljasaadetavate, vaid ka olulise osa ümbritseva elanikkonna poolt, kes on Nõukogude võimu suhtes vaenulikult meelestatud”. Operatsiooni korraldamiseks moodustati kohtadel operatiivgrupid, keda eelnevalt instrueeriti ja kellele jaotati dokumendid küüditatavate kohta.

Väljasaadetatavatel lubati endaga kaasa võtta majapidamistarbeid mitte üle 100 kilogrammi isiku kohta. Maaelanikkonna puhul nimetati ka põllumajanduslik väikeinventar, kirved, saed jne. Samal ajal, kui operatiivgruppide liikmed paigutasid küüditatavaid transpordivahenditele, pidid kohalviibivad partei- ja nõukogude organisatsioonide esindajad koostama mahajäetava inventari nimekirjad. Iga perekonna küüditamisel oli asjade kokkupakkimise ja küüditatavate transpordivahenditele paigutamise ajaks määratud kuni kaks tundi. Tegelikuses ei täidetud korraldusi inventari kaasavõtmise kohta ega peetud kinni ka kahest tunnist – paljud küüditatavad viidi kodust ära kiirustades ja suveriietes koos kaasa võetud juhuslike asjadega.

Arreteeritavad perekonnapead tuli küüditatavatest perekonnaliikmetest eraldada ette teatamata. Konkreetse perekonna küüditamist juhtiv operatiivtöötaja pidi koostama kaks toimikut: ühe perekonnapea ja teise perekonnaliikmete kohta. Perekonnad viidi raudteejaama ühisel transpordivahendil, perekonnapead eraldati eraldi vagunitesse alles raudteejaamas. Kaasavõetavate asjade pakkimisel tuli perekonnapea asjad pakkida eraldi kohvrissi ja põhjendada seda meeste asjade eraldi desinfitseerimisega. Igasse vagunisse tuli paigutada 25 inimest koos inventariga, välja arvatud põllumajanduslik väikeinventar, mis tuli paigutada eraldi vagunisse. Vältida tuli perekonnaliikmete lahutamist, välja arvatud arreteeritavad perekonnapead. Tegelikuses ei suudetud ka seda tagada ning paljud vagunid olid üle koormatud.

¹⁵ Nimetus tuleb sõnast *ohranka* (*охранка*), millega nimetati Vene keisririigi aegset salapolitseid; bolševikud kasutasid seda nimetust halvustavalt ka teiste riikide poliitilise politsei kohta.

¹⁶ Poliitilise ja raudteepolitsei politseiametnike nimetus Venemaal.

- 4) töötada välja meetmed, et kaasata vajalik arv autosid ning majutada ja toitlustada küüditavaid NKVD/NKGB ohvitseride;
- 5) komplekteerida kohalikud, NSVLi võimudele lojaalsed isikud („nõukogude ja parteiaktiiv”), et kasutada neid küüditamisoperatsioonil.

Küüditamisoperatsiooni detaile reguleeris NSV Liidu NKGB rahvakomissari asetäitja **Ivan Serovi instruksioon** Leedu, Läti ja Eesti NSVst antisovetliku elemendi väljasaatmise operatsiooni läbiviimise korra. Kuigi Serovi instruksiooni on peetud ka Saksa propaganda võltsinguks (seda on ekslikult dateeritud 1939. aastaga), ei ole selles sisulisi vastuolusid küüditamisel toimunuga.

Pärast kinnivõtmist paigutati küüditatavad ešelonidele, kusjuures arreteeritavad perekonnapead eraldati perekonnaliikmetest. Eestis komplekteeriti kokku 9 ešeloni. Neist 2 saadeti arreteeritute Ukraina NSVsse Starobelski laagrisse¹⁷ (hiljem saadeti arreteeritud töö-vangilaagrisse Sverdlovski oblastis, nn Sevurallagi), 1 ešelon arreteeritute saadeti Tuula oblastisse Juhnovi laagrisse, 4 ešeloni asumisele saadetavatega Novosibirski oblastisse ja 2 Kirovi oblastisse.

Balti Erisõjaväeringkonna NKVD Eriosakond koostas arreteeritavate ohvitseride nimekirjad, mille NSVL NKGB rahvakomissar Vsevolod Merkulov kinnitas 3.–4. juunil 1941.

7. juunil 1941 vahetati välja 22. territoriaalse laskurkorpuse ülem Gustav Jonson ning diviisiülemad Richard Tomberg ja Jaan Kruus ning ka teised kõrgemad ja vanemohvitserid. 13. juunil saadeti 15 suurtükiväe ohvitseri Dzeržinski-nimelisse Suurtükiväeakadeemiasse. Sama rongiga viidi Moskvasse Vorošilovi-nimelisse Kindralstaabiakadeemiasse ning Frunze-nimelisse Sõjaväeakadeemiasse korpuse ja diviiside juhid. Need formaalselt täienduskursustele saadetud ohvitserid arreteeriti pärast Nõukogude-Saksa sõja algust (22. juuni 1941) ja saadeti töö-vangilaagritesse, välja arvatud 5 ohvitseri, kes jäeti Puna-armeesse. Juuniküüditamise ajal arreteeriti Eesti ohvitseri Värska ja Petseri õppelaagris. Kokku oli arreteeritute seas 224 Punaarmees teenivat endist Eesti ohvitseri (teistel andmetel 124, mis ei vasta aga tegelikkusele, kui arvestada nimeliselt kindlaks-tehtute hulka).

1.–3. juulini 1941 toimus Eesti saartel järelküüditamine – Lääne-Eesti saartelt küüditati umbes 1000 inimest. Tallinna toodud naised ja lapsed viidi Harku laagrisse, kus enamik neist augusti keskel vabastati, sest Saksa vägede edasitung oli katkestanud Loode-Eesti maismaaühenduse Nõukogude Liidu tagalaga. Mehed viidi alguses Kopli kaubajaama ja sealt Tallinna keskvanglasse, kust nad pärast ülekuulamisi ajavahemikul 7.–17. juulini rongiga Leningradi kaudu Kirovi oblastisse või Uuralitesse saadeti. Osa mehi viidi tagasi Haapsallu ja vabastati 17. augustil.

Kasutatud kirjandus:

Jüri Ant. Eesti 1939–1941. Rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn, 1999.

Eesti sõjaväe häving aastal 1941. Koostanud Jaak Pihlau. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon. Tartu, 2003.

Meelis Maripuu, Peeter Kaasik. The Deportations of 14 June 1941. – Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Tallinn, 2006, 363–390.

Juuniküüditamise ohvrite täpne arv pole teada, olemasolevad arvutused põhinevad erinevatel allikatel ja metoodikal.

Tõestatav miinimum on NSV Liidu NKGB rahvakomissari Merkulovi aruandes 17. juunil 1941 esitatud andmed, mille järgi võeti küüditamisoperatsiooni käigus Eestis kinni 9156 inimest, kelle hulgas oli 3178 arreteeritavat ja 5978 väljasaadetavat.

Viimane ešelon küüditatutega lahkus Eestist alles 20. juunil ja koos vahepeal sinna lisatud isikutega on Aleksander Gurjanovi andmeil neil päevil küüditamiseešelonidega ära viidute hulk kokku 10 016 inimest, sh 6328 asumisele saadetavat ja 3688 arreteeritut.

Eesti Represseeritute Registri Büroo andmetel küüditati 1941. aastal kokku (sh Siberis sündinud lapsed ja 1941. aasta juuliküüditamise käigus Lääne-Eesti saartel kinnivõetud, kuid hiljem vabastatud jt) 10 861 Eesti elanikku.

¹⁷ Starobelski laagris olid 1940. aastal enne mõrvamist hoitud Poola ohvitserid.

Publitseeritud EK(b)P linna- ja maakonnakomiteede aruanded EK(b)P KKle – Kultuur ja Elu, 1998, nr 3., lk 17-47.

14. juuni 1941. a. Mälestusi ja dokumente. Koostanud Mart Laar. Tallinn: Valgus, 1990.

ZEV kokkuvõtted inimkaotustest esimesel Nõukogude aastal. Materjalid asuvad Toronto Ülikooli Tartu College arhiivis. Koopia IKUESi valduses.

Ülo Uluots. Nad täitsid käsku. Eesti ohvitseride saatus. Tallinn, 1999.

Juta Vessik, Peep Varju. Saaremaa inimkaotused esimese nõukogude okupatsiooni tagajärel. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon 6A. Tartu 1997.

A. Э. Гурьянов. Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае-июне 1941 г. - <http://www.memo.ru/history/POLAcy/Index.htm>.

2.3. Repressioonide ägenemine Saksa ja NSV Liidu sõja alguse tõttu ning Suvesõda

22. juunil 1941 alustas Saksamaa sõda NSV Liiduga. NSV Liidu läänepoolsetes piirkondades, sh okupeeritud Eestis, kuulutati välja sõjaseisukord. Sõjaseisukorra piirkonnas kuulusid kõik riigivõimu-organite funktsioonid kaitse, avaliku korra ja riikliku julgeoleku kindlustamise alal sõjaväevõimudele. Sõjaväevõimude korraldustele ja käskudele mitteallumise eest, samuti kuritegude eest, mis saadeti korda paikades, kus oli välja kuulutatud sõjaseisukord, võeti süüdlased kriminaalkohtulikule vastutusele „sõjaaja seaduste kohaselt”. Sõjaseisukorra piirkonnas arutasid kuritegusid sõjatribunalid, juhul kui see tunnistati vajalikuks sõjaseisukorra olude tõttu.

Sõja algus tõi kaasa repressioonide karmistamise. NSV Liidu NKGB rahvakomissari Merkulovi direktiivi kohaselt tuli kinni võtta kogu jälitatav „kontrevolutsiooniline ja spioonlik element”. Algas massiline arreteerimiste laine. 23. juunil toimus Tallinnas järjekordne grupiviisiline süüdimõistetute mahalaskmine. Hukatavad toodi Keskvanglast NKGB sisevanglasse, mille õuel nad maha lasti. Hukkamise juures viibisid ENSV NKGB osakonnaülemad Nikita Kazakov, Rudolf James ja Sergei Kingissepp. Mahalaskmiskomandot kamandasid sisevangla komandant Arnold Brenner ja Sergei Kingissepp.

Rahvakomissar Merkulovi 26. juuni 1941 direktiivi järgi tuli rindelähedastes piirkondades arreteerida kõik „paanikatekitajad ja tagala desorganiseerijad”. 28. juunil täpsustati NKVD, NKGB ja NSV Liidu prokuratuuri ühiskäskkirjas „kodumaa reeturite” ja nende perekonnaliikmete arreteerimise ja karistamise korda.

Repressiivorganid pidasid kohe pärast sõja puhkemist oluliseks **evakueerida vangid** rindelähedasest piirkonnast NSV Liidu siseterritooriumile. Juba 22. juunil 1941 andsid NSV Liidu prokurör ja siseasjade rahvakomissar ühisdirektiivi, mille järgi tuli lõpetada „kontrevolutsionääride, bandiitide, retsidivistide ja muude ohtlike kurjategijate” vabastamine vanglatest. 23. juunil edastati korraldus sõjaseisukorra piirkonnast kinnipidamisasutuste ja nende asukate evakueerimise kohta, samal päeval andis NSV Liidu NKGB rahvakomissar Merkulov läänepoolsete liiduvabariikide NKGB juhtidele juhtnöörid, kuidas lahendada kinnipeetavatega seotud küsimusi. Ette tuli kanda oma vastutusalal olevate kinnipeetavate arvud ning enamik neist saadeti NSV Liidu kesk- ja idapiirkondadesse. NKGB rahvakomissarid pidid üle vaatama NKGB järgi kinnipeetavate isikute nimekirjad ja koostama hiljemalt 23. juuliks **nimekirjad isikutest, kes on otstarbekas maha lasta**. Seejärel teatasid rahvakomissarid Beria ja Merkulov 1. juulil Stalinile, et NKGB kohalikes organites (sh Eesti NSVs) „väärivad kõrgema karistumäära kohaldamist” kokku 1282 inimest. Suure tõenäosusega paigutuvad ajaliselt siia juuli alguses Tallinnas NKGB peakorteris peetud Balti ringkonna NKVD vägede sõjatribunali kiiristungid Andrian Gorjatšovi juhtimisel. 3.–4. juulil lasti veel enne 24 tunni möödumist otsusest maha kümneid inimesi, sh endine riigivanem Karl Akel ja suurima tõenäosusega ka Jaan Tõnisson. 4. juulil tegi NSV Liidu NKVD rahvakomissari asetäitja Tšernõšov ettepaneku kõik veel evakueerimata vahialused (ENSVst evakueeriti NKVD andmetel 4047 kinnipeetavat) maha lasta. Ettepanek ei hõlmanud operatiivset huvi pakkuvaid uurimisaluseid, naisi koos lastega (v.a spioonid, diversandid jt) ega kergemaid kurjategijaid. Tõenäoliselt oli just see korraldus Tartu vanglas kohaliku NKGB osakonna ülema Pavel Afanasjevi ja vanglaülem Johan Salmolaineni juhtimisel toimepandud massimõrva aluseks. Vahistatuid hukati ka Viljandi vanglas ja mujal. Osa vange pääses NSV Liitu viimisest. Näiteks läks Tallinnast lahkumisel mootorpurjeka Jaan Teär mootor rikki. Kuna valvurid ei

osanud purjesid käsitseda, lahkusid nad laevalt, jättes selle saatuse hooleks. Laeval olnud vangid suutsid laeva Tallinna tagasi tuua. Nii pääses 450 meest ja 34 naist.

24. juunil kinnitas Poliitbüroo määruse „Meetmetest võitluseks langevarjurite dessantide ja vaenlase diversantidega rindelähedases piirkonnas”, millega kästi moodustada NKVD linna, maakonna jm osakondade juures 100–200-liikmelised **hävituspataljonid** (*устребительные батальоны*) partei, komso-moli ja Nõukogude (sh riigivõimuasutuste) „kontrollitud aktiivist”, kes oleksid võimelised relvi käsitsema. Hävituspataljonid moodustati igas Eesti maakonnas ning nende komandörideks määrati NKVD piirivalvevägede ohvitserid. Nende juhtkonda kuulusid ka komissarid, kellele allus poliitöö; arreteeritute tegelesid spetsiaalsed NKGB/NKVD ohvitseride grupid.

3. juulil 1941 esines Stalin oma kurikuulsa raadiokõnega, mis sai aluseks **põletatud maa taktikale**. Muu hulgas kutsuti üles halastamatule võitlusele tagala desorganiseerijate, desertöörade, paanikatekitajate, diversantide jt vastu. Sellega kooskõlas andis kindralmajor Ilja Ljubovtsev, Nõukogude vägede juhataja Eestis, 5. juulil käskkirja, kus kästi iga inimene, kes on ära jooksnud sõjaväest või tegeleb „banditismiga”, kohapeal maha lasta. Samal päeval andis Tartu garnisoni ülem koos Tartu maakonna TSN Täitevkomitee esimehega välja ühiskäsu, mille kohaselt kästi kõigil elanikel 24 tunni jooksul kodudesse tagasi pöörduda, vastasel korral lubati nad maha lasta ilma kohtuotsuseta. Käskkirja asusid täitma vast formeeritud hävituspataljonid, miilitsad, julgeolekutöötajad ja punaarmeeelased. Et dokumentaalsed andmed puuduvad, on võimatu öelda, kui palju inimesi kellegi ohvriks langes. 21. juulil 1941 tühistas 8. armee sõjanõukogu oma käskkirjaga mõlemad nimetatud käskkirjad ning keelas garnisoniülematel edaspidi kohalikule elanikkonnale käskkirja anda ilma 8. armee sõjanõukoguga kooskõlastamata.

20. juulil 1941 ühendati kogu Nõukogude Liidus NKVD ja NKGB uuesti NKVDks, mis toimus samaaegselt lahingutega Eesti territooriumil. ENSV NKVD rahvakomissariks sai taas Boris Kumm, tema asetäitjaks Venjamin Gulst.

Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Sihtasutuse andmetel arreteerisid Nõukogude repressiivorganid alates 22. juunist kuni Eesti täieliku okupeerimiseni Saksa vägede poolt 3342 inimest.

Kuni 2000 inimest tapeti 1941. a juulist septembrini ilma kohtuotsuseta. Selle arvu hulgas on ka mõned metsavennad ja Punaarmee põgenenud eestlased, kuid siia kuuluvad ka näiteks 8. juulil enne linna mahajätmist Punaarmee poolt Viljandis NKVD ja NKGB maakonnaosakondade ametnike maha lastud 11 inimest, ööl vastu 9. juulit samuti enne linna mahajätmist Tartu vanglas ja NKGB/NKVD majas tapetud 199 inimest, Haapsalu lähedal Troi metsas tapetud 11 inimest, Kärkla lähedal Hiiumaal maha lastud 41 isikut jt. Kõige kauemaks jäi Punaarmee ja Balti sõjalaevastik Saaremaale. 1941. aasta septembris ja oktoobris mõrvati seal 180 (neist 90 Kuressaare lossis) enamasti pärast sõja algust kinnivõetud kohalikku elanikku. Osa neist mõistis enne mahalaskmist surma Rannakaitse Läänemere rajooni staabi sõjatribunal.

Kasutatud kirjandus:

Indrek Paavle, Peeter Kaasik. Destruction Battalions in Estonia in 1941;

Peeter Kaasik, Mika Raudvassar. Estonia from June to October, 1941: Forest Brothers and Summer War. – Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Tallinn, 2006, lk 469–491, 495–517.

Peeter Kaasik. Nõukogude Liidu poliitilistest repressioonidest Eesti kodanike vastu pärast N. Liidu – Saksamaa sõja algust 22. juunil 1941 – *Akadeemia*, 2006, nr 5, 947–991.

Metsavennad suvesõjas 1941. Eesti relvastatud vastupanuliikumine Omakaitse dokumentides. Koostanud Tiit Noormets. Tallinn, 2003.

Punane terror. Koostanud Mart Laar ja Jaan Tross. Stockholm, 1996.

Tuudur Tamm. Need teod süüdistavad : dokumentaalteos Eesti kannatusaastast 1941. New York : Kultuur, 1966 (Geislingen/Steige : Industrie-Druck).

Tuudur Tamm. Need teod süüdistavad 2. : dokumentaalteos Eesti kannatusaastast 1941. New York : Kultuur, 1968 (Toronto : Oma Press).

3. Teise maailmasõja järgsed Nõukogude repressioonid

Aladel, mille Punaarmee oli Saksa vägedelt tagasi vallutanud, algasid poliitilised repressioonid uuesti, territooriumi „puhastamine nõukogudevastastest elemendist” oli nende alade sovetiseerimise eeldus. Nõukogude propaganda rääkis „klassivõitluse ägenemisest”, millele repressioonid olid justkui vastumeetmeks. Eestis olid pärast taasokupeerimist ja -annekteerimist repressioonid jätkuvalt aastail 1940–1941 toimepandule. Represseeritavate hulka lisandusid nüüd esmajärjekorras Saksa okupatsioonivõimudega koostööd teinud isikud, jätkuvalt vahistati ka Eesti iseseisvuse taastamist pooldavaid isikuid.

3.1. Repressiivorganid

Eestis juhtis ja kontrollis repressiivpoliitika täideviimist ning vahendas olukorraülevaateid Stalinile ÜK(b)P KK Eesti Büroo (tegutses 1944–1947). 1945. aasta ettekande kohaselt oli üks tähelepanu keskmes olevaid küsimusi „vabariigi puhastamine vaenulikest elementidest”.

Otseselt poliitilisi repressioone korraldanud NSV Liidu võimuorganeid oli Eestis mitu. Olulisemad olid ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissariaat (ENSV NKGB), mida juhtis rahvakomissar/minister Boris Kumm, ning ENSV siseasjade rahvakomissariaat (ENSV NKVD) rahvakomissar/minister¹⁸ Aleksander Resevi juhtimisel. 1950. aastal asendati Boris Kumm NSV Liidust saadetud Valentin Moskalenkoga.

1944–1946 oli keskne asutus võitluses relvastatud vastupanuliikumise (jälitamisest, arreteerimisest ja uurimisest) ENSV siseasjade rahvakomissariaat.

Teisi rahvuslikke grupe, sakslaste käsilasi, spioone jt jälitas, arreteeris ning uuris ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissariaat.

Neile lisandusid Nõukogude armee ja sõjalaevastiku julgeolekuorganid (aastani 1946 Smerš), NSV Liidu NKVD otsealluvuses olnud siseväed ja piirivalve ning NSV Liidu NKGB otsealluvuses olnud transpordi julgeolekuorganid – Eesti raudtee NKGB transpordiosakond ja Eesti merebasseini NKGB veetranspordiosakond.

Poliitiliste süüasjade uurimist kureerisid sõjaväeprokuratuurid – NKVD/MVD/MGB vägede ENSV sõjaväeprokuratuur, Eesti raudtee sõjaväeprokuratuur ja Eesti merebasseini sõjaväeprokuratuur. Suurem osa otsuseid poliitilistes süüasjades tehti NKVD/MVD/MGB vägede ENSV Sõjatribunalis ja NSV Liidu NKVD/MGB Erinõupidamisel.

ENSV MGB 2-N osakond pidi arvele võtma järgmised isikute kategooriad:

- 1) kodanlik-natsionalistlike organisatsioonide ja gruppide liikmed, kes peavad sidet „välismaiste emigrantlike keskustega”, st rahvuslikud, Eesti Vabariigi taastamist taotlevad või pooldavad isikute rühmad, kellel oli sidemeid pagulastega lääneriikides;
- 2) „emigrandid, kelle on kohale paisanud välismaised emigrantlikud keskused”, st pagulased, kes olid naasnud Eestisse;
- 3) „kohaliku tähtsusega kodanlik-natsionalistlike organisatsioonide osalised”, st rahvuslikud rühmad, kellel ei olnud sidemeid lääneriikides;
- 4) „Eesti ohvitserid;
- 5) „tegutsevate bandiidigruppide liikmed”, st relvastatud vastupanuliikumise rühmade liikmed;
- 6) üksikult tegutsevad relvastatud vastupanuvõitlejad „nõukogudevastase elemendi välismaale üleviijad (v.a välisluuretega sidemeid omavad)”, st isikud, kes aitasid põgeneda Eestist lääneriikidesse enamasti meritsi, kuid kes ei tegutsenud lääneriikide luurete ülesandel (viimased kuulusid vastuluure töövaldkonda);
- 7) „kodanlik-natsionalistliku põrandaaluse liikumise väljapaistvad tegelased okupatsiooniperioodil, natsionalistliku valitsuse, natsionalistlike komiteede ja teiste natsionalistlike organisatsioonide liikmed”, st osalised rahvuslikus vastupanuliikumises, kes tegutsesid Saksa okupatsiooni ajal põranda all;
- 8) „natsionalistlike parteide, Kaitseliidu, Isamaaliidu, Tööpartei, Rahvapartei ja Sotsialistliku Partei juhid”, st Eesti Vabariigi ühiskondlik-poliitiliste organisatsioonide tähtsamad tegelased;
- 9) väljapaistvad Eesti Vabariigi valitsuse tegelased, ministrid, tähtsamad valitsusametnikud;
- 10) „kodanliku ja okupatsiooniperioodi jad ja end okupatsioonivõimude eest varjavad isikud.

¹⁸ 1946. aastal nimetati rahvakomissariaadid ministriumideks – vastavalt MGB ja MVD.

3.2. Represseeritavate kategooriad

Uuteks massilisteks repressioonideks Eestis olid julgeolekuorganid hakanud valmistuma juba NSV Liidu tagalas, kus täiendati 1940. aastal koostatud nn poliitvärvingute kartoteeki. 1944. aasta oktoobri seisuga oli ainuüksi ENSV NKGB arvele võtnud üle 8000 isiku „nõukogudevastast elementi”.

Vahetult pärast Eesti vallutamist oli isikute ring, keda peeti „nõukogudevastaseks elemendiks” ja kes tuli seetõttu represseerida, üsna lai, hõlmates „endisi” (eelkõige „sakslaste käsilased – kodumaa reeturid”) ja **üleliidulisi „endiste”** kategooriaid (trotskiste, parempoolseid, menševikke, esseere, anarhiste, valge-emigrante ja endiste poliitiliste parteide liikmeid). Lisaks represseriti spioonid ja „natsionalistid”¹⁹. „Endisi” käsitleti „kodanlik-natsionalistliku pörandaaluse baasina”.

Rahvuslikud, st Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamist taotlevad grupid, tuli likvideerida, neid käsitleti julgeoleku seisukohast niisama ohtlikuna kui välisriikide luuretegevust.

Ühe olulisema represserimisobjektina nägi Nõukogude võim Eesti Vabariigi valitsust ja rahvuslik-demokraatliku liikumise initsiatiivi haaranud **Eesti Vabariigi Rahvuskomiteed**, mille liikmed tuli arreteerida esmajärjekorras.

Alates 1947. aastast kujunes rahvuslik-demokraatliku liikumise, sealhulgas relvastatud vastupanuliikumise vastase võitluse keskseks allüksuseks ENSV MGB 2-N osakond.

Suurima represseritute kategooria moodustasid „saksa käsilased”, kelle hulka kuulusid esialgu ka Omakaitse liikmed, kohalike omavalitsuste tegelased jt. Aktiivsemaid Saksa okupatsioonivõimu ametnikke süüdistati Vene NFSV kriminaalkodeksi § 58-1 „a” järgi kodumaa reetmises. Reservatsiooniga tuleb suhtuda spionaažisüüdistustesse, sest see võidi esitada igähele, kel oli kontakte või keda süüdistati kontaktide olemasolus välismaalastega.

Omaette represseritavate kategooria moodustasid vaimulikud, keda jälitas MGB. Näiteks deporteeriti Jehoova tunnistajate usukogukonna liikmed NSV Liidu sisepiirkondadesse. Jehovistide deporteerimist põhjendati sellega, et nad „viivad läbi vaenulikku nõukogudevastast agitatsiooni ja levitavad provokatsioonilisi väljamõeldisi nõukogude võimust”.

Eraldi kategooria moodustasid talunikud, kes kasutasid võõrtööjõudu või omasid põllutöömasinaid või kellel oli lubatust rohkem maad. Nemad märgistati nimetusega *kulakud*.

1950. aastast represseriti seoses „Eesti süüasjaga” ka rühm EKP ja Eesti NSV võimuladviku liikmeid, keda süüdistati muu hulgas parteilises opositsioonis.

3.3. Repressioonid

Suurim arreteerimiste laine Eestis langes aastaile 1944–1945. Poliitilistel põhjustel vahistati alates 1944. aasta hilissuvest kuni 1945. aasta lõpuni rohkem kui 15 000 inimest. Arreteeritute arvet pidas iga ametkond eraldi ja see ei lange kokku karistatute arvuga, sest osa arreteerituid vabastati, mõned surid või tapeti uurimise käigus. Säilinud on erinevate julgeolekuametkondade vahetuvõtted arreteeritute ja tapetute arvu kohta. Oktoobris 1944, üks kuu pärast Tallinna hõivamist, oli ENSV NKGB arreteerinud üle 200 isiku, kelle hulk hakkas kiiresti kasvama.

Oktoobrikuust hakati Tallinnas ja maakondades korraldama massilisi haaranguid. ÜK(b)P Eesti büroo 1945. aasta mai ettekandes teatati Stalinile, et 1944. aasta oktoobrist kuni 1945. aasta aprillini arreteeriti kokku 8909 erinevate „sõjalis-fašistlike ja kodanlik-natsionalistlike organisatsioonide” liiget.

Alates 1946. aastast arreteeritute hulk vähenes. Sama tendents oli jälgitav ka üleliiduliselt. See on põhjendatav MGB 1946. aasta märtsi direktiiviga, mis andis suunise nõukogudevastaseid väljaütlemisi

¹⁹ Rahvusliku vastupanuliikumise liikmed ehk „nõukogudevastased kodanlik-natsionalistlikud pörandaalused”. Viimaste hulka arvati ka relvastatud vastupanuliikumine, mida nimetati „natsionalistlikuks pörandaaluseks relvastatud bandeks”, lühidalt poliitiliseks banditismiks.

toime pannud üksikisikute puhul piirduda „profülakteerimisega” ehk selgitustööga. See seisnes mõne julgeolekuametnikuga vestluses, mille vältel ähvardati ja sunniti koostööle.

1947. aastal kaotati NSV Liidus surmanuhtlus kõrgeima karistumäärana (taastati karistusena mõnede süütegude eest 1950. aastal). Samal ajal pikendati maksimaalset vanglakaristust 20 aastalt 25 aastani. Pärast surmanuhtluse kaotamist sai nn 25+5 (25 aastat vangilaagrit ja 5 aastat õiguste kaotust) rutiinseks karistumääraks.

EKP arhiivimaterjalide hulgas on säilinud hilisstalinistliku perioodi kokkuvõtte repressioonide ulatuse kohta. Selle järgi arreteeris ENSV NKGB/MGB/MVD 1944. aastast kuni 1. juunini 1953 kokku 18 772 isikut, neist 6732 (36%) „natsionalistlike pörandaaluste” hulka kuulumise eest. Eesti rahvusest oli 17 866 (95%) arreteeritud.

Need arvud sisaldavad eelkõige ENSV NKGB/MGB ja selle allasutuste arreteeritud isikuid. Tõenäoliselt on nende hulka lisatud ka kuni 1947. aastani tegutsenud ENSV NKVD/MVD banditismivastase võitluse osakonna poolt arreteeritud isikud. Samas ei ole teada, kas siia hulka arvati ka NSV Liidu MGB ja MVD otsealluvuses olnud organite ja Smerši vahistatuid.

Et teha kindlaks Nõukogude võimuorganite poolt poliitilistel põhjustel arreteeritute arv, on Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse (IKUES) uurimisrühm kogunud andmeid aastail 1942–1990 toime pandud arreteerimiste kohta Eesti territooriumil või väljaspool seda Eesti kodanike suhtes, kes seejärel kohtuväliselt represseeriti või õigusvastaselt süüdi mõisteti.²⁰ Praeguse seisuga on IKUESi käsutuses teave aastail 1942–1990 umbes 37 000 arreteerimise kohta, mida saab liigitada õigusvastasteks repressioonideks, mille on toime pannud Nõukogude Liit Eestis või Eesti kodanike (16. juuni 1940. aasta seisuga) või nende järglaste suhtes väljaspool Eesti territooriumi.

Kasutatud kirjandus:

Indrek Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti : vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, 1996.

Meelis Saueauk. Soviet State Security Institutions in Estonia in 1944–1953;

Meelis Saueauk. Investigation of Political Charges by State Security Organs in Estonia in 1944-1953;

Valdur Ohmann. Ministry of Internal Affairs of the Estonian SSR in 1944-1954. –

Estonia Since 1944: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Tallinn, 2009, lk 183-210, 211-227, 289-292.

3.4. Küüditamised

3.4.1. Saksa rahvusest isikute küüditamine Eestist 1945. aastal

1934. aasta rahvaloenduse järgi elas Eestis 16 346 saksa rahvusest inimest. Sakslaste Eestist Saksamaale ümberasumise vältel aastail 1939–1940 ja 1941 lahkus Eestist üle 20 000 isiku, sh eestlasi, venelasi, rootslasi ja teisi. Teine maailmasõda hävitas suurema osa Eesti etnilistest vähemustest. Siiski oli ka pärast 1944. aasta suurt põgenemist Eestisse jäänud sakslasi, kes polnud jõudnud Eestist lahkuda või ei soovinudki seda teha. Suurema osa siia jäänud sakslastest moodustasid eestlaste ja venelastega abiellunud sakslannad.

Sakslaste massiline represseerimine algas NSV Liidus kohe pärast Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelise sõja puhkemist 1941. aasta suvel. 1945. aasta küüditamised olid osa sellest protsessist.

²⁰ Et arreteerimisjuhtumid maksimaalselt hõlmata, võeti aluseks Eesti Riigiarhiivi Filiaalis säilitatava kartoteegi nr 87 andmed, mida täiendati „Memento” Eesti Represseeritute Registri Büroo (ERRB) andmetega.

Sakslaste Eestist väljasaatmise aluseks oli NSV Liidu NKVD 7. veebruari 1945. aasta direktiiv, mille järgi tuli Eesti territooriumil elavad saksa rahvusest isikud saata metsatöödele Komi ANSVsse. Selle küüditamise iseärasus oli, et perede mittedakslastest liikmetel lubati Eestisse jääda. Tavaliselt küüditati NSV Liidus perekondade kaupa, st ühe pereliikme „süü” laiendati kogu perekonnale. Plaani järgi pidi küüditamine algama 28. juulil 1945, kuid lükati edasi. Uueks küüditamisajaks määrati 15. august.

Instruktsiooni kohaselt oli küüditatutel lubatud kaasa võtta raha, väärtasju, jalanõusid, riideid, pesu igapäevasteks vajadusteks, samuti süüa ja majapidamisvahendeid, kuid mitte üle 1 tonni perekonna kohta. Kaasavõetavate asjade lubatud kogust ei õnnestunud ilmselt kellelgi kaasa pakkida. Eraldi rõhutasid küüditajad toidu kaasapakkimise nõuet arvestusega, et küüditatavad suudaksid endale teekonna (15–20 päeva) jooksul ise söögi tagada.

Operatsiooni käigus peeti kinni 261 saksa rahvusest inimest. Isikliku avalduse põhjal läks koos omastega asumisele 146 inimest. Koos kaasaläinud perekonnaliikmetega oli küüditatavaid 407.

3.4.2. 1949. aasta märtsiküüditamine

Kõige massilisem Nõukogude poliitiline repressioon Eestis oli märtsiküüditamine, mille vältel deporteeriti ehk võeti kinni ja saadeti vägivaldselt NSV Liitu Siberisse asumisele üle 20 000 eestlase. See oli osa kõiki Balti riike hõlmanud MGB juhtimisel läbiviidud küüditamisoperatsioonist koodnimega „Priboi” („Murdlane”). Kokku küüditati Balti riikidest umbes 95 000 inimest. Märtsiküüditamise on nii Eesti Vabariigi kui ka Euroopa Liidu kohtud kvalifitseerinud inimsusevastase kuriteona.

Küüditamine oli muutunud stalinlikule juhtkonnale harjumuspäraseks lahenduseks, et kõrvaldada inimesed, keda režiim endale ohtlikuks pidas. Märtsiküüditamine oli mitme eesmärgiga aktsioon, mis oli ette nähtud kaotama vastupanu sotsiaalset baasi sovetiseerimispoliitikale kogu Baltikumi territooriumil. Vähem oluline ei olnud tekitada hirmu efekti, mis pidi kõrvaldama uue vastupanu juba eos. Küüditamise ajendiks sai vajadus eemaldada ühiskonnast need talupidajad, nn kulakud, kelles nähti ohtu kollektiviseerimisele. Kuid olulisemaks kujunes iseseisvusmeelsete ehk nn natsionalistide ja metsavendade (Nõukogude pruugis „bandiitide”) toetajate kõrvaldamine.

Küüditamiseks tegi põhimõttelise otsuse 18. jaanuaril 1949 Moskvas Stalin NSV Liidu juhtkonna liikmete ning Eesti, Läti ja Leedu kommunistlike parteide juhtide koosolekul. Stalin määras küüditamist juhtima oma asetäitja Lavrenti Beria. NSV Liidu valitsuse otsus deporteerimise kohta tehti 29. jaanuaril 1949, kui NSVL Ministrite Nõukogu võttis vastu täiesti salajase määruse „Kulakute ja nende perekondade, illegaalselt elavate, relvastatud kokkupõrgete ajal tapetud ning süüdimõistetud bandiitide ja natsionalistide perekondade, vastupanutegevust jätkavate legaliseeritud bandiitide ja nende perekondade, samuti repressseeritud bandiitide abistajate perekondade Leedu, Läti ning Eesti territooriumilt väljasaatmise kohta”.

Kokku tuli deporteerida 29 000 perekonda 87 000 inimesega (arvestuslikult 3 inimest ühe pere kohta), sealhulgas Eestist 7500 perekonda 22 500 inimesega. Väljasaatmine tehti ülesandeks MGB-le (eesotsas NSV Liidu riikliku julgeoleku ministri Viktor Abakumoviga); teistele ministriumidele jäi abistav roll, sealhulgas MVD-le küüditatavate transport sihtkohtadesse ja järelevalve nende üle.

Kuigi väljasaadetavate arv oli kindlaks määratud ENSV MGB orienteeruvate eelandmete järgi (perekondade arv juba arvel olevate perekonnapeade järgi), oli operatsiooni ettevalmistavas faasis vaja teha kindlaks väljasaadetavate isikud, nende elukohad, vormistada nende kohta arvestustoimikud ning valmistada ette operatsiooni praktiline külg, mida MGB asus tegema kõige suurema saladuskatte all.

Operatsiooni ettevalmistamine algas NSV Li MGB voliniku kindralmajor Ivan Jermolini saabumisega Eestisse 1949. aasta veebruari alguses (hiljem määrati Moskvast volinik ka ENSV MVD juurde). Operatsiooni üldjuhtimiseks moodustati staap. Maakondadesse läkitati operatsiooni juhtima ENSV MGB keskaparaadi volinikud, kes pidid tegutsema koos MGB regionaalsete osakondade ülematega.

Veebruarikuu keskel hakati väljasaadetavaid kindlaks määrama, mida tegid regionaalosakonnad MGB enda, täitevkomitee (andmed kulaklike perekondade kohta) jm andmete alusel. Tuli kindlaks teha küüditatavate perekondade koosseis ja elukohad ning see, kas küüditamisele määratud perekondades on isikuid, kes olid teeninud Punaarmee või kellel oli NSV Liidu riiklikke autasusid või teeneid Nõukogude võimu ees (selliseid perekondi ei tohtinud välja saata). Kogutud materjalid koondati perekondade arvestustoimiku-

tesse. Lõpliku küüditamisettepaneku pidi kinnitama julgeolekuminister Boris Kumm (natsionalistide/bandiitide puhul pidi selle sanktsioneerima ENSV prokurör Karl Paas).

14. märtsiks valmisid MGB regionaalosakondades küüditamisoperatsiooni plaanid. Samal päeval saatsid Kumm ja Jermolin NSV Liidu julgeolekuministrile Abakumovile raporti teatega, et arvestustoimikute (kokku 9407 perekonna kohta) vormistamine on lõpetatud. Samuti kanti ette operatsiooni plaanist ja selleks vajaminevatest ressurssidest: küüditatavate kinnivõtmise ning pealelaadimispunktidesse transportivate operatiivgruppide liikmete, transpordi jm kohta. Et kohapealset MGB ja MVD kaadrit kõikidesse operatiivgruppidesse ei jätkunud (plaanis oli moodustada kokku 1875 operatiivgruppi), komandeeriti kohale ohvitser NSV Liidust. Üks operatiivgrupp pidi välja saatma 3–4 perekonda. Operatiivgruppi kuulusid MGB või MVD ohvitser (grupi ülem), paar sõjaväelast ja paar kohaliku „aktiivi” esindajat (teejuhtide, vara üleskirjutajate ja abilistena).

20. märtsiks oli operatsiooni ettevalmistus lõppenud. Operatsioon algas koidikul vastu 25. märtsi 1949. Operatiivgruppidesse kaasatavad aktivistid ei tohtinud enne operatsiooni algust sellest mitte midagi teada ning nad olid kohale kutsutud, kasutades valeettekäändeid (nt koosolek). Operatiivgruppid pidid seadma väljasaadetavate elukohtade ümber varitsuse, et keegi ei saaks põgeneda, seejärel sisenema ja teatama deporteeritavatele valitsuse otsusest nad igaveseks ajaks välja saata. Seejärel, kui väljasaadetavatele anti aega oma asju pakkida, täitsid julgeolekutöötajad vajalikud dokumendid. Kui kõik plaanijärgsed perekonnad olid kinni võetud, saadeti nad relvastatud valve all raudteejaamades asuvasse kogumispunkti, kus MVD paigutas nad valmis seatud väljasaatmisešelonidele. 9 ešeloni saadeti Novosibirski oblastisse, 6 Krasnojarski kraisse, 2 Omski oblastisse ja 2 Irkutski oblastisse.

Eesti NSV oli kolmest liiduvabariigist ainus, kus küüditamisplaan täideti vaid perekondade, kuid mitte inimeste arvu arvestades. NSV Liidu siseministri Sergei Kruglovi küüditamisjärgses aruandes NSVL juhtkonnale on märgitud, et Eesti NSVst saadeti välja 7488 perekonda (20 713 inimest). Küüditatute saabumisel sihtkohtadesse jaotati nad kolhooside, sovhooside (riiklike põllumajandusettevõtete), kullakaevandus- ja metsatööstusettevõtete vahel. Vanemateta lapsed paigutati lastekodudesse. Väljasaadetutele kuulutati, et põgenemise korral võetakse nad kriminaalvastutusele. Regulaarselt tuli käia MVD erikomandatuuris oma kohaloleku kohta allkirja andmas. Küüditatud olid pandud tingimustesse, mis seadis ohtu nende tervise, isegi elu. Deporteeritute tagasipöördumine Eestisse sai võimalikuks pärast Stalini surma 1953. aastal, kuid muutus massiliseks aastal 1956. Viimased deporteeritud vabastati 1965. aastal.

Kasutatud kirjandus:

Aigi Rahi. 1949. aasta märtsiküüditamine : Tartu linnas ja maakonnas. Tartu : Kleio, 1998.

A. Rahi-Tamm, A. Kahar. Deportation Operation Priboy in 1949. – Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, Tallinn, 2009, lk 429–460.

Eestlaste küüditamine: mineviku varjud tänases päevas: artiklid ja elulood. Tartu : Korp! Filiae Patriae, 2004.

История сталинского Гулага : конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Том 1, Массовые репрессии в СССР. Ответственный составитель И. А. Зюзина; ответственные редакторы Н. Верт, С. В. Мироненко. Москва : РОССПЭН, 2004.

История сталинского Гулага : конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Том 2, Карательная система: структура и кадры. Ответственный составитель И. А. Зюзина; ответственные редакторы Н. Верт, С. В. Мироненко. Москва : РОССПЭН, 2004.

4. Vastupanuliikumine

4.1. Metsavendlus ja metsavendade represseerimine

Metsavendluseks nimetatakse relvastatud vastupanuliikumist Nõukogude võimule Eestis, kuid metsavenna mõistet kasutatakse ka end okupatsioonivõimu poliitilise tagakiusamise eest varjanute kohta. Nõukogude võim hakkas metsavendi nimetama kriminaliseeriva mõistega *bandiit* (banditism kui kuritegu oli sätestatud Vene NFSV kriminaalkodeksi §-s 59-3). Siiski eristati metsavendlust kui „poliitilist banditismi” muust, „kriminaalsest banditismist”, mille vastane võitlus kuulus kriminaalmiilitsa, mitte riikliku julgeoleku tegevusvaldkonda.

Kui 1941. aastal oli metsavendlus tekkinud pärast juuniküüditamist, siis oli ka pärast sõda metsavendluse massiline levik seotud eelkõige enda varjamisega Nõukogude poliitiliste repressioonide, Punaarmeesse mobiliseerimise jms eest ning lootusega taastada iseseisev Eesti Vabariik. Metsavendlus rajanes eelkõige lootusel, et Nõukogude okupatsioon on lühiajaline nähtus ning Punaarmee taandub peagi või jätkub sõda, seekord NSV Liidu ja lääneriikide vahel. Sõjajärgsete aastate relvastatud vastupanurühmade tuumiku moodustasid **Omakaitses** (Saksa okupatsioonivõimude kontrolli all tegutsenud sõjaline maakaitseorganisatsioon) ning Saksa ja Soome sõjaväes teeninud mehed, kellest osa olid endised kaitseliitlased või isegi Eesti Vabariigi kaadrisõjaväelased.

Kuigi metsavennad üritasid juba 1945. aastast alates luua katusorganisatsiooni **Relvastatud Võitluse Liit (RVL)**, oli Eesti metsavendlus oma olemuselt stiihilise iseloomuga keskselt organiseerimata rahvaliikumine. Erinevatel hinnangutel osales Eesti metsavendluses 16 000 kuni 30 000 inimest. Kui siia lisada veel metsavendade abistajad (*посблники бандитов*), tuli Nõukogude võimul silmitsi seista üsna rohkearvulise vaenlasega, ning repressioonidki nende vastu olid massilised, kvalifitseerudes inimsusevastaste kuritegude hulka. Siia kuuluvad eelkõige kinnivõetud metsavendade ja nende abistajate piinamine ning tapmine, nende süüdimõistmine ja karistamine mahalaskmise või vangistusega töö-vangilaagrites ning nende perekonna-liikmete küüditamine 1949. aasta märtsiküüditamise ajal.

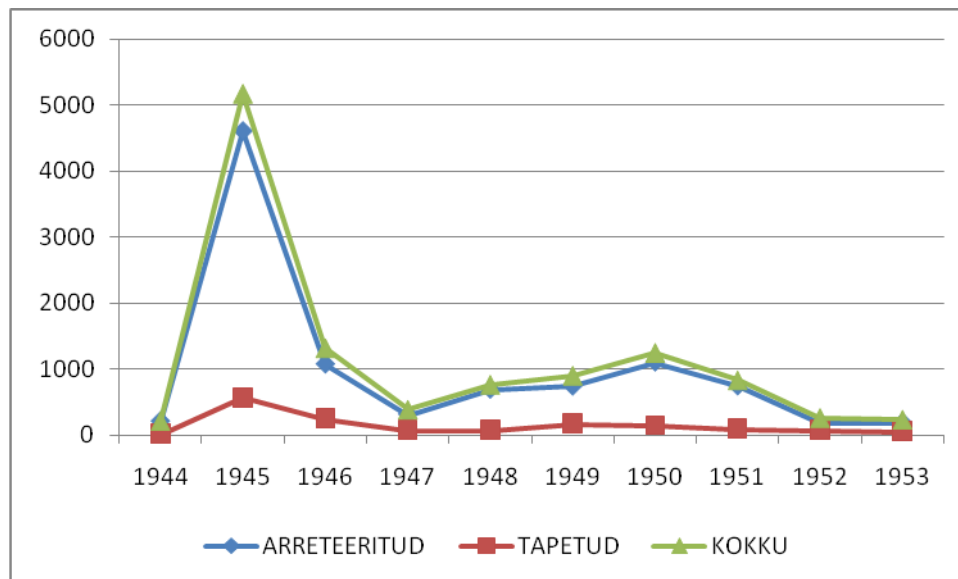
Kuni 1947. aastani oli võitlus metsavendadega ning nende represseerimine otseselt ENSV NKVD ülesanne, siis anti see ENSV MGB alluvusse. Pärast 1954. aastat tegeles juba hääbuva metsavendluse vastase võitlusega vast loodud KGB. Aastail 1944–1954 tegutses julgeolekuorganite abijõuna ka kohalikest, üldjuhul uue võimuga kaasajooksikutest moodustatud relvastatud üksus hävituspataljon ehk „rahvakaitsepataljon”, mille põhiline ülesanne oli toetada haaranguid relvajõuga. Peamiseks relvastatud abijõuks haarangute korraldamisel olid siiski NKVD/MVD/MGB siseväed, mida Eestis paiknes 2 polku.

Metsavendlus sai raske löögi 1949. aastal märtsiküüditamisega ning RVLi staabi hävitamisega, lisaks õnnestus julgeolekul samal aastal mõrvata või vangistada hulk tuntud Eesti metsavendi ja nende kaaslasi: 24. juunil arreteeriti Pärnumaal Ants Kaljurand, 28. juunil tapeti kinnivõtmisel RVLi tähtsaim juht Endel Redlich, 1. oktoobril langes Tartumaal Kiidjärve vallas puhkenud lahingus Voldemar Piho, 27. oktoobril Võrumaal Veriora vallas Paul Randmaa ning 18. novembril Virumaal Mäetaguse vallas Heino Lipp. 14. detsembril piirati Pärnumaal oma punkris sisse ja tapeti järgnenud lahingus Richard Saaliste, keda julgeolek oli pidanud RVLi asutajaks.

1950. aastal aktiveerus võitlus metsavendade vastu veelgi, kui ametisse määrati uus ENSV riikliku julgeoleku minister Moskalenko, kes suurendas arreteerimiste arvu ja kuulutas julgeolekutöötajatele, et võitluses metsavendadega on head kõik vahendid, kui nad annavad tulemusi. Moskalenko andis julgeolekutöötajatele seega sisuliselt vabad käed ka kuritegusid toime panna. Aktiveeriti **mõrvaragente** (*агент-боевик*) tegevust, kelle ülesanne oli usaldust võites imbuda metsavendade gruppi ning tappa selle juht või aktiivseid liikmeid.

Võitlus relvastatud vastupanuliikumisega aastail 1944–1953²¹

Aasta	Arreteeritud	Tapetud	Kokku
1944	209	9	218
1945	4609	565	5174
1946	1076	244	1320
1947	313	76	389
1948	694	74	768
1949	740	166	906
1950	1106	145	1251
1951	744	91	835
1952	192	73	265
1953	187	52	239
Kokku	9870	1495	11 365

Tannberg, T. Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944–1953 julgeolekuorganite statistika peeglis. – Tuna, 1999, nr 1, lk 24–30.

Hoolimata sellest, et põhisüüdistus metsavendadele oli poliitiline, üritas Nõukogude võim neid propagandistlikult näidata kui tavakurjategijaid: mõrvareid, terroriste, vargaid jne, et häälestada elanikkonda nende vastu. Metsavendade isikud ja varjamise põhjused olid maal aga üldiselt teada ning sedalaadi propagandal seal suurt mõju olla ei saanud. Muidugi, metsavendade kättemaks tabas kõige sagedamini kohalikke elanikke, keda kahtlustati koostöös okupatsioonivõimudega või Nõukogude repressioonides osalemises. Metsavendade võitlustaktika pidi vältima avalikke kokkupõrkeid ülekaaluka vastasega, seetõttu oli teravik suunatud okupatsioonivõimuga kaasajooksikute vastu. Elus püsimiseks rööviti poode ja meiereisid ning teisi riiklikke ettevõtteid. Seda tõlgendati kui võõrvõimu vara sundvõtmist ning üldjoontes on sellise tõlgendusega nõustunud ka Riigikohus.

Seistes vastamisi massilise vastupanuga, tegi Nõukogude võim katse seda lõhestada, kutsudes metsavendi, „kes ei olnud raskeid kuritegusid toime pannud”, enda varjamist lõpetama ja ennast legaliseerima. **Legali-**

²¹ Arreteeritute seas on toodud nii metsavennasalkade kui ka vastupanuorganisatsioonide liikmed ning nende abistajad. Tapetute seas on arvestatud nii vastupanuorganisatsioonide kui ka metsavennasalkade liikmeid.

seerunud jäid siiski julgeoleku aktiivse salajase järelevalve alla, neid kasutati teiste metsavendade jälitamisel ning oluline osa neist arreteeriti või deporteeriti märtsiküüditamise ajal.

1953. aastaks suutis Nõukogude võim Eestis aktiivse relvastatud vastupanu maha suruda. Et metsavendluse lained kaasnesid repressioonidega, näitab asjaolu, et pärast Stalini surma ja sellega kaasnenud repressiivpoliitika mahenemist ei olnud enam hirmu ega vajadust massiliselt metsa varjuda. Üksikud metsavennad tegutsesid veel 1960. aastail. Viimane teadaolev metsavend August Sabbe varjas end koguni 1978. aastani, olles enamiku sellest ajast „üleliiduliselt tagaotsitav ohtlik kurjategija”. Sabbe hukkus 27. septembril 1978 Võhandu jões, kui julgeolekutöötaja ja miilits teda arreteerida püüdsid.

Pärast Stalini surma, aastail 1954–1956 legaliseeritustest olid 47 „bandiitlike” gruppide liikmed ja relvastatud illegaalid, 208 Omakaitse liikmed, 94 Saksa armees teeninud, 42 desertööriid Punaarmees, 83 kulakud jt, kes hoidsid kõrvale küüditamise eest, 29 natsionalistid, Saksa politseis teeninud isikud. Viis inimest olid ka nõukogudevastaste organisatsioonide liikmed.

Neist 208 suhtes algatati kriminaalasi, 98 võeti operatiivjärelevalvete alla.

Kasutatud kirjandus:

Martin Arpo, Pearu Kuusk. Eesti metsavendluse taustast, järeleõna raamatule: E. Mihkelson, Katkuhaud, Tallinn, 2009, lk 287-304.

Hävitajad : nõukogude hävituspatljonid Eestis 1944-1954 : dokumentide kogumik / Koostanud Tiit Noormets ja Valdur Ohmann; Tallinn : Riigiarhiiv, 2006.

Pearu Kuusk. Nõukogude võimu lahingud Eesti vastupanuliikumise : Banditismivastase Võitluse Osakond aastatel 1944-1947, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007.

Alfred Käärman. Surmavaenlase vastu : Eesti lõunapiiri metsavenna mälestusi. Tartu : Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998.

Mart Laar. Metsavennad. Tallinn, 1993.

Tõnu Tannberg. Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944-1953 julgeolekuorganite statistika peeglis. – *Tuna*, 1999, nr 1.

4.2. Relvastamata vastupanu aastatel 1944–1953

Lisaks ulatuslikule relvastatud vastupanuliikumisele eksisteeris paralleelselt relvastamata põrandaalune vastupanuliikumine, mis oli sõjajärgsel perioodil väga tihedalt seotud metsavendlusega. Seetõttu on neid kohati võimatu eristada. Selgepiirilisemalt kujunes relvastamata vastupanu välja alles pärast Stalini surma. Sõjajärgsetest iseseisvusmeelsetest organisatsioonidest olid arvukaimad noorteorganisatsioonid. Organisatsioonidel olid nimed, koostati põhikirju, liikmete nimekirju ning vandetöötuse tekste, olemas olid embleemid, lipud jms. See võimaldas tabamise korral kokku panna üsnagi selge süüdistusmaterjali.

Eesti Endiste Õpilaskogude Liit on tuvastanud aastaist 1945–1954 vähemalt 82 nõukogudevastase noorterühma kohtuasja (st need organisatsioonid, kus õpilaste ja üliõpilaste või kuni 20 aastaste noorte osa oli üle 50%). Kokku tehti nendes kohtuasjades kahtluselustena kindlaks 835 inimest, kellest arreteeriti 701. Arreteerimata jäid noored, keda ei saadud kätte, kelle kohta oli vähe või polnud üldse süütoendeid või kes olid alaealised. Vahistatutest ei jõudnud kohtu ette 44 noort – üks põgenes miilitsajaoskonnast, 2 surid vangla haiglas, ülejäänud vabastati eeluurimise alt. Kohtu alla anti 657 (neist 16 vanuses 14–15).

4.3. Dissidentlus

Pärast Stalini surma järgnenud massiterrori lõpetamine ja amnesteerimispoliitika muutis vastupanuliikumise struktuuri ning julgeolekuorganite tööstiili. Metsadest tuli välja enamik ellu jäänud metsavendi ning isikud, kes end arreteerimise hirmus olid varjanud. Enamik neist legaliseeriti ja KGB piirdus agentuurse järelevalvega. 1950. aastate alguses metsavendluse jõud rauges. 1956. aastal väljakuulutatud amnestiaga meelitati metsadest välja viimased üksikvõitlejad. Metsavendluse hääbumisega jäid

täiskasvanud aktiivsest vabadusvõitlusest aastateks kõrvale. Aastaid 1955–1962 võib vaadelda noorte põrandaaluste vastupanuliikumiste perioodina.

Aastail 1954–1957 avastas KGB 9 nõukogudevastast organisatsiooni 94 liikmega, kellest 21 arreteeriti ja 74 profülakteeriti.²² 1957. aastal likvideeris KGB 4. osakond 5 noorte nõukogudevastast organisatsiooni, kuhu kuulus kokku 32 inimest. Nendest 12 arreteeriti ja 19 noorega tehti „profülaktilist tööd”.

1958. aastal avastati kaheksa noorterühma 38 liikmega. Kuna tegemist oli alaealistega ja nende tegevus polnud kaasa toonud tõsiseid tagajärgi, noored profülakteeriti. Samal ajal fikseeriti 14 lendlehte 105 eksemplaris, 69 anonüümkirjade ja 12 seinakirjutiste juhtumit. Jälitustöö tulemusena arreteeris KGB 4 ja profülakteeris 46 isikut.

1960. aastail hakkas põrandaaluste noorteorganisatsioonide tegevus vaibuma. Pärast Eesti Rahvuslaste Liidu²³ juhtide arreteerimist tuli repressioonides vaheaeg. Aegamööda hakkas ühiskond uute oludega kohanema. Peale oli kasvanud uus põlvkond, kellel puudus isiklik kogemus Eesti Vabariigist.

Osa noori hakkas idealiseerima natsi-Saksamaad kui NSV Liidu suurimat vaenlast. Tekkisid mõned profašistlikud noorteorganisatsioonid. KGB-le oli see isegi meelepärane, sest 1960. aastatel peeti mitu kohtuprotsessi sõjakurjategijate üle ja propagandistlikel kaalutlustel oli selliste organisatsioonide paljastamine teretulnud.

Detsembris 1969 arreteeriti TRÜ eksperimentaalfüüsika kateedri laborandi Raivo Toomas Lapi juhitud 5-liikmeline profašitlik grupp. Süüdistuskokkuvõttes pöörati erilist tähelepanu natslikule ideoloogiale ja atribuutikale. Lisaks kahtlustati neid terroriaktide ettevalmistamises, relvastatud organisatsiooni loomises jms. 1970. aastal peetud ENSV Ülemkohtu istungil mõisteti Raivo Toomas Lapp 5 aastaks, teised 1–3,5 aastaks vangilaagrisse.

1960. aastate lõpus ja 1970. aastate alguses tegutsenud liikumiste kohta võib kasutada definitsiooni „demokraatlikud liikumised”. Nende tekkimine oli iseloomulik kogu Nõukogude Liidus. Pärast Helsingi lõppakti allakirjutamist 1975. aastal kerkisid põhiküsimuseks inimõigused.

Üheks ENSV KGB olulisemaks ülesandeks kujuneski usuelu ja „natsionalistide” kontrollimine ning inimeste jälgimine, kellel oli sugulasi välismaal, kes levitasid või kellel oli emigrantlikku kirjandust ning kes arendasid Nõukogude võimu poolt sanktsioneerimata vaimset tegevust (sh *samizdat*²⁴). Viimaste leviku tõkestamiseks tuli rangelt kontrollida paljundusvahendeid ja isegi kirjutusmasinaid. Kahjuks ei ole sellest ajast kasutada KGB materjale ja tuleb tugineda endiste dissidentide kirjavandule, kuid KGB peamised töösuunad saab nende järgi taastada.

KGB vaatevälja sattus mitu liikumist. Balti sõjalaevastiku baasis Paldiskis loodi Poliitiliste Vabaduste Eesti Võitlemise Liit. Liikumise juht oli mereväehvitser Gennadi Gavrilov. Liidu eesmärk ei olnud Eesti iseseisvuse taastamine, vaid NSV Liidu demokratiseerimine. Meremehed andsid välja kogumikku „Слово и Дело”, mida levitati mereväelaste hulgas, tõmmates sellega endale julgeoleku tähelepanu. Kokku oli asjaga seotud ligi 40 inimest. Juunis 1969 juhid arreteeriti: Gavrilovi mõistis laevastiku sõjatribunal kuueks ja teise liikme Aleksei Kossõrevi kaheks aastaks vangilaagrisse. Kolmas vahistatu Georgi Paramonov saadeti Tšernjahhovski erivaimuhaiglasse, kust patsiendid tavaliselt vaimuhaigetena lahkusidki. Nii läks ka Paramonoviga. Osa asjaosalisi degradeeriti (auastme alandamine või äravõtmine), mõned saadeti trahviüksustesse, mõned heideti parteist välja jne.

Teistest demokraatlikest liikumistest on teada Nõukogude Liidu Demokraatlik Liikumine, mis oli katusorganisatsioon mitmele omasarnasele. Liikumise ideoloog Eestis oli Sergei Soldatov. Plaan oli ambitsioonikas – luua üleliiduline organisatsioon, mis oleks hõlmanud kõiki inimõiguslaste liikumisi ja rahvuslikke vabadusliikumisi. Üks eesmärke oli, et NSV Liidu võimud hakkaksid täitma omaenese seadusi ja konstitutsiooni. KGB-le valmistas suurt peavalu inimõiguslaste peamine võitlusvahend – omakirjastuslikud materjalid (*samizdat*), mida ei adresseeritud mitte ametnikele, vaid lugejaile. Avalikke kirju koostades ja neile allkirju kogudes ei hellitatud lootusi, et võimukandjaid õnnestub veenda. Soov oli demonstreerida, et ei olda nõus ametlike seisukohtadega. Allakirjutanud ei pidanud end poliitilisteks opositsionäärideks ning

²² Profülakteerimine ehk selgitustöö, mis seisnes vestluses mõne julgeolekuametnikuga, mille käigus võidi ähvardada ja sundida koostööle.

²³ Koolinoorte salaorganisatsioon, mille eesmärk oli Eesti Vabariigi taastamine.

²⁴ Omakirjastuslikud materjalid.

tegutsesid rangelt Nõukogude seadusi järgides. Sestap polnud KGB-l pahatihti ka millestki kinni haarata. KGB taktika oli ennetustöö ning võimalike opositsionääride mõjutamine töökoha, õppeasutuse vm kaudu. Sõltuvalt isikust lubati privileege, ähvardati jne.

Peale Soldatovi Nõukogude Liidu Demokraatliku Liikumise tegutsesid Eestis veel Eesti Rahvusrinne (ERR) eesotsas Kalju Mätiku ja Arvo-Gunnar Varatoga ning Eesti Demokraatlik Liikumine (EDL) eesotsas Mati Kiirendi ja Artjom Juskevitšiga. Anti välja liikumise häälekandjaid (Eesti Demokraat, Eesti Rahvuslik Hääl jt), tõlgiti Nõukogude dissidentide (Solženitsõni, Sahharovi jt) teoseid, ÜRO inimõiguste deklaratsiooni jm. Kirjandust levitati Tartu ja Tallinna haritlaste ning üliõpilaste hulgas. Kriminaalasja tõi lõpuks kaasa ÜRO Peaassambleele saadetud memorandum, milles nõuti Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamist, koloniseerimise lõpetamist, Nõukogude sõjaväe väljaviimist, asutava kogu kokkukutsumist jm. Ingliskeelse teksti koostas Tunne Kelam, vene ja eesti keelde tõlkis Kalju Mätik. Adressaadi ÜRO kätte jõudis memorandum alles kaks aastat hiljem, mis tingis ka vahistamiste hilinemise. Detsembris 1974 arreteeriti Kiirend, Mätik, Varato ja Juskevitš. Soldatovi sai KGB kätte jaanuaris 1975. Eeluurimise ajal tehti kümneid läbiotsimisi. KGB tegi oma töö põhjalikult – 60 kohtutoimikus on kokku ligi 30 000 lehte. ENSV Ülemkohtu istungil oktoobris 1975 mõisteti Soldatov ja Mätik kuueks, Kiirend ja Juskevitš viieks aastaks vangi. Varato pääses tänu ülestunnistusele kolme aastaga tingimisi.

Pärast protsessi KGB repressioonid jätkusid. Eesti Nõukogude Entsüklopeedia toimetusest vallandati Kelam, suleti NSV Liidus ainulaadne Tartu ülikooli sotsioloogialabor, selle juht Ülo Vooglaid ja tema asetäitja Pikkur Joandi heideti parteist välja.

Juhtide arreteerimisest ei lastud end heidutada. 1974. aasta detsembris pöördusid ERRi ja EDLi liikmed ÜRO peasekretäri Kurt Waldheimi poole apelliga, milles nõuti iseseisvuse taastamist. Juunis 1975 saatsid Eesti ja Läti demokraadid ühise läkituse OSCEle.

30. juulist 1. augustini 1975 peeti Helsingis **Euroopa julgeoleku- ja koostöönõupidamine**. Lõppaktis, millele kirjutasiid alla USA, Kanada ja 35 Euroopa riiki, sh ka NSV Liit, kinnitati deklaratiivselt Teise maailmasõja järgse Euroopa riigipiiride kehtimist. Allakirjutanud võtsid kohustuse tagada inimõigused ja poliitilised vabadused. Mais 1976 loodi Moskvas omaalgatuslik **Helsingi Lepete Täitmise NSV Liidu Järelevalvegrupp** (nn Moskva Helsingi-grupp). Moskva eeskujul moodustati sarnased grupid Leedus, Ukrainas, Gruusias ja Armeenias. 1976. aasta lõpus alustati ka Eestis Helsingi-grupi loomist endiste poliitvangide Enn Tarto ja Erik Udami juhtimisel. Kuna vastupanuliikumise esindajate ning haritlaste vahekorrad polnud kõige paremad, jäi Helsingi-grupi loomine Eestis soiku, samal põhjusel ei saanud asja ka Läti grupist. KGB esialgu vaid jälgis toimuvat, lootes gruppi infiltrteeruda. Kui oli näha, et sellest asja ei saa, üritas KGB omal käel gruppi moodustada. KGB taktika teiste Helsingi-gruppidega oli mitmepalgeline. Ukrainas arreteeriti näiteks kõik grupi liikmed. Tavaliselt arreteeriti siiski paar juhtisikut, mille tagajärjel suudeti teine osa emigreeruma sundida. Kolmas seltskond oleks edaspidi pööranud tähelepanu eeskätt vangistatud liikmete vabastamisele.

Leedu Helsingi-grupi eestvedaja Viktoras Petkuse eestvedamisel moodustati Eesti-Läti-Leedu Rahvusliikumise Peakomitee. See sooviti ametlikult välja kuulutada augustis 1977 Moskvas, sest peeti silmas võimalust, et asjast saavad teada Moskvasse akrediteeritud välisajakirjanikud. Peakomitee väljakuulutamine õnnestus KGB-l nurjata. Petkus arreteeriti, Mart Niklust ei lasknud KGB-lased Põlvas rongile ja konvoeerisid ta Tartusse, kus tema korter otsiti läbi. Eesti-poolsed juhid Mart Niklus, Enn Tarto, Jaan Isotamm, Endel Ratas ja Jüri Pertmann pääsesid esialgu kohtu alla andmisest, Petkus mõisteti seevastu 10 aastaks vangi.

23. augustil 1979 saadeti Atlandi hartale allakirjutanud riikide, NSV Liidu, Saksa DV, Saksa LV valitsusele ja ÜRO peasekretärile nn **Balti Apell**, mis kutsus üles avalikustama MRP lisaprotokolli ja kõrvaldama selle tagajärjed. Eestlastest olid alla kirjutanud Mart Niklus, Enn Tarto, Endel Ratas ja Erik Udam. 1980. aasta jaanuaris saadeti Balti riikide vastupanuliikumise juhtide kiri NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimehele, ÜRO peasekretärile ja Afganistani rahvale. Nõuti NSV Liidu vägede väljaviimist Afganistanist ning juhiti tähelepanu analoogsele olukorrale Balti riikides 1940. aastal. Lisaks eespool nimetatutele oli alla kirjutanud ka Jüri Kukk.

Endine KGB esimehe esimene asetäitja kindralpolkovnik Filipp Bobkov kirjeldab oma mälestustes „KGB ja võim” 1970. aastaid Eestis kui „küpsevat konfliktsituatsiooni”. Kindral tunnistab, et kuigi avalikke massilisi väljaastumisi polnud, rääkis intelligents ometi sellest, et NSV Liit oli 1940. aastal Balti riigid

okupeerinud. Kõige rohkem valmistas KGBle aga muret asjaolu, et Eesti NSV juhtkond olevat toetanud selliseid meeleolusid. Just sellisel taustal otsustas KGB Eestis kujunenud olukorda tähelepanelikult uurida. Kohapeal selgus, et asi on veelgi hullem: liiduvabariiki olevat juhtinud „kahepalgelised tegelased”. Sestap saadeti 1977. aasta sügisel Eestisse NLKP KK brigaad, mida juhtis propagandaosakonna juhataja Kramov. Ametlikus seletuses öeldi, et brigaad tuleb „õppima eesrindlikke uusi meetodeid parteitöös”. Lõppjäreldus oli, et olukord on ääretult ohtlik, imperialistlik ideoloogia tungib Eesti kaudu edasi itta. Tehti ettepanek võtta Eesti olukord arutlusele poliitbürool.

Kuidas järgnevad otsused vastu võeti, pole täpselt teada, kuid päris ilma tagajärgedeta „natsionalismi vohamine” siiski ei lõppenud. 1978. aastal kaotas koha EKP KK I sekretär Johannes Käbin, kes saadeti formaalsele ENSV ÜN Presiidiumi esimehe ametikohale. EKP KK I sekretäriks nimetati venestunud eestlane Karl Vaino, kelle tulekuga algas plaanipärane venestamine. 1980. aasta märtsis kaotas oma koha ka ideoloogiasekretär Vaino Väljas, kes saadeti suursaadikuks Ladina-Ameerikasse.

KGB taktikat 1970. ja 1980. aastail iseloomustas repressioonide väike hulk, kuid selle eest ulatuslik preventiivne tegevus. Mustadesse nimekirjadesse kantud inimestele ei võimaldatud kvalifikatsioonile vastavat tööd. Neile jäid vaid koristaja, kojamehe, katlakütja, sanitari, öövahi, metsavahi jm ametikohad. Välistatud olid välismaareisid, autoostuload, uus korter, rääkimata loomingu avaldamisest või avalikest esinemistest. See avaldas mõju ka Eesti haritlaskonnale. Üldiselt püüdis KGB vältida avalikke repressioone, sest maailmas pöörati inimõigustele palju tähelepanu. Teated läbiotsimistest ja arreteerimistest jõudsid üllatavalt kähku Lääne ajakirjanduse veergudele ning kahjustasid NSV Liidu mainet. Ebamugavust tekitasid juhtumid, kui KGB rikkus seadusi. Seda pidasid silmas ka vastupanuliikumises osalejad ja jälgisid, et nad seadustega vastuollu ei satuks. Vangi pandi vaid KGB mõistes kõige tõrksamad ja lootusetumad.

Aastail 1981–1985 peeti Eestis vastupanuliikujate üle kuus kohtuprotsessi, kus vangi mõisteti 9 isikut. 1981. aastal oli ENSV Ülemkohtus protsess Mart Nikluse ja Jüri Kuke üle. Mart Niklust süüdistati nõukogudevastase materjali levitamises ja valmistamises, „Ameerika Hääle” kuulamises jm. Ta kuulutati eriti ohtlikuks retsidivistiks ning määrati kümneks aastaks erirežiimiga vangilaagrisse, millele lisandus 5 aastat asumist. Jüri Kukele pandi süüks NSV Liitu laimavate ja valesid sisaldavate avalduste levitamist. Kukk mõisteti kaheks aastaks üldrežiimiga vanglasse. Ta alustas näljastreiki, mille tagajärjel ta 1981. aastal Vologda vanglas ka suri.

1981. aastal mõisteti kohut Pärnu ehitusinseneri Veljo Kalepi üle. Sama kriminaalasjaga seoses arreteeriti Viktor Niitsoo ja Tiit Madisson, kuid uurimisel ei suutnud KGB nende seotust tõestada ja kohtuprotsessid toimusid eraldi. Veljo Kalepit süüdistati emigreerumissoovis, „laimavate” kirjutiste kirjutamises ja levitamises, Nõukogude võimu vastaste plakatite valmistamises ja ülespanekus oma töölauale. Kalep mõisteti ENSV Ülemkohtu otsusega neljaks aastaks range režiimiga vangilaagrisse.

Kultuurimälestiste riikliku projekteerimise instituudi vanemtehnika Viktor Niitsoo mõisteti 1981. aasta aprillis ENSV Ülemkohtu protsessil kaheks aastaks range režiimiga vangilaagrisse. Teda süüdistati Tartu noortemaja Sõprus kohvikus nõukogude ühiskonda laimavate väljamõeldiste levitamises, raadiojaama Vabadus ja Rootsi raadio eestikeelsete saadete lindistamises, mitme nõukogudevastase artikli omamises ja levitamises. Tegelikku põhjust, „Lisanduste ...”²⁵ toimetamist, tõestada ei suudetud. Mais 1981 peeti ENSV Ülemkohtus protsess Pärnu ehitus-remonditöölise Tiit Madissoni üle. Ta mõisteti neljaks aastaks range režiimiga vangilaagrisse, millele lisandus kaks aastat sundasumist. Madissoni süüdistati mitme avaliku pöördumise kirjutamises ja levitamises.

Uued repressioonid algasid 1983. aastal. Arreteeriti Tartus Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituudi vanemtehnika Lagle Parek, Tallinna Tuletõrjeühingu korstnapühkija Heiki Ahonen, Tartu Tuletõrjeühingu pottsepp Arvo Pesti ning Enn Tarto. Detsembris 1983 peetud ENSV Ülemkohtu istungil süüdistati Parekit, Pestit ja Ahoneni ühenduse pidamises nõukogudevastaste emigrantlike organisatsioonidega, laimavate artiklite kirjutamises ja levitamises („Lisandusi ...”), Poola Solidaarsust ülistava kirja kirjutamises. Lagle Parekit karistati kuueaastase vabadusekaotusega range režiimiga vangilaagris, millele lisandus 3 aastat sundasumist. Arvo Pestile ja Heiki Ahonenile mõisteti viis aastat vangistust range režiimiga vangilaagris, millele lisandus kaks aastat asumist.

²⁵ Eestis 1978. aastal ilmuma hakanud põrandaalune väljaanne „Lisandusi mõtete ja uudiste vabale levikule Eestis”.

Aprillis 1984 toimus ENSV Ülemkohtus protsess Enn Tarto üle. Tartole esitati üldistav süüdistus nõukogudevastase propaganda eest aastail 1962–1983 ning et mees pole eelnevast midagi õppinud. Ta tunnistati „eriti ohtlikuks retsidivistiks” ja mõisteti 10 aastaks erirežiimiga vangilaagrisse, lisaks 5 aastat asumist.

Kasutatud kirjandus:

Mart Niklus, Jüri Kukk. Kaks kes ei alistunud. Eesti Vangistatud Vabadusvõitlejate Abistamiskeskuse väljaanne. Stockholm, 1983.

Viktor Niitsoo. Vastupanu 1955-1985. Tartu : Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997.

Jaak Pihlau. Eesti demokraatlik põrandaalune ja kontaktid Läänega 1970-1985. – *Tuna*, 2004, nr 2, 3.

Saatusekaaslased: Eesti noored vabadusvõitluses 1944-1954. Koostanud Udo Josia. Tartu, Tallinn : Endiste Õpilaskorraldajate Liit, 2004.

Võrumaa kooliõpilaste vastupanuvõitlus 1944-1950. Koostanud Valev Kaska. Viljandi : V. Kaska, 2008.

4.4. Statistiline kokkuvõte NSV Liidu õigusvastastest arreteerimistest ja küüditamistest Eestis

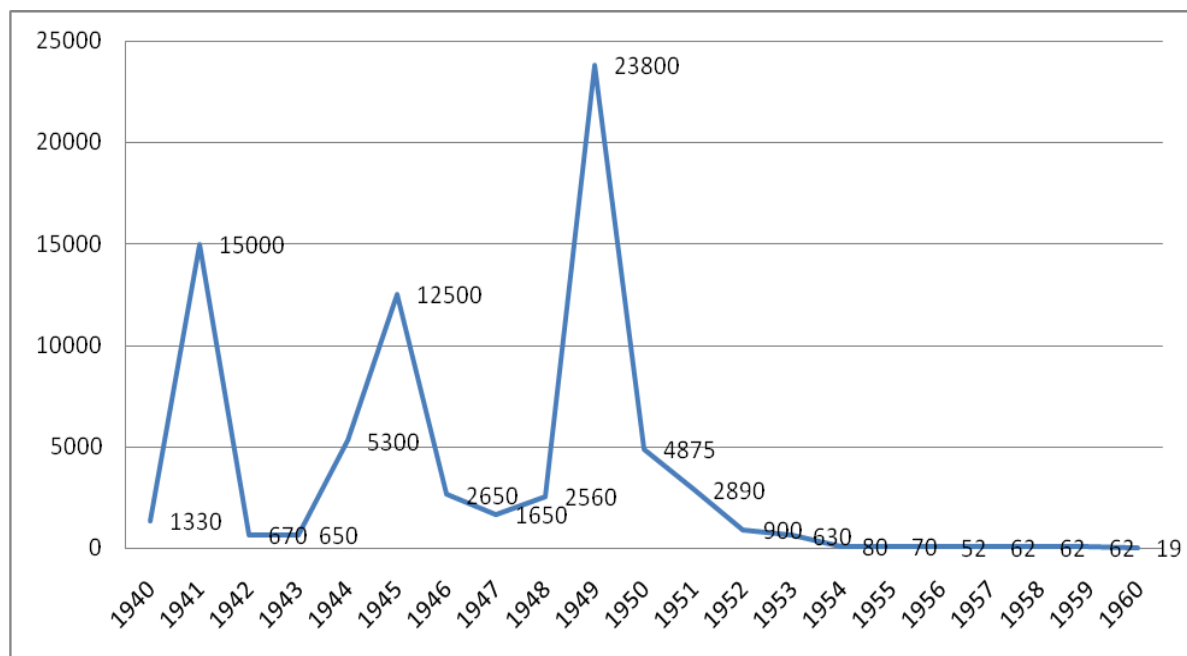
NSV Liidu õigusvastased arreteerimised ja küüditamised Eestis 1940–1990

Aasta	Arreteeritud/küüditatud	Aasta	Arreteeritud/küüditatud
1940	1328	1950	3312
1941	5038	1950	1563**
1941	10 000*	1951	2606
1942	665	1951	281*
1943	654	1952	902
1944	5267	1953	632
1945	12 115	1954	78
1945	407*	1955	70
1946	2645	1956	52
1947	1642	1957-1959	186
1948	2561	1960-1969	183
1949	3118	1970-1979	129
1949	20 700*	1980-1990	152

* – küüditatud isikud

** – Pihkva oblastiga liidetud Eesti ja Läti valdadest küüditatud isikud (teada on ainult üldarv)

NSV Liidu õigusvastased arreteerimised ja küüditamised Eestis 1940–1960

Märkused

- 1) Alates 1960. aastast arreteeriti poliitilisel süüdistusel vähem kui 30 inimest aastas ja seetõttu on aastad 1961–1990 kujunduslikel põhjustel graafikult välja jäetud.
- 2) Graafiku andmed on ümardatud – kõik poliitilised arreteerimised ei ole tänaseks teada.
- 3) Graafik esitab küüditamise ja arreteerimise juhtumeid, mitte isikuid. Mõned arreteeritud küüditati pärast vabastamist, mõned küüditatud arreteeriti pärast vabanemist jm. Seetõttu ei esita graafik arreteeritute ja küüditatute teadaolevat absoluutarvu.
- 4) Aastail 1942–1943 arreteeritute ja küüditatute arv koosneb põhiliselt sundasumispaikades, tagalasse evakueerituna või Punaarmee rahvusväeosades arreteeritud Eesti kodanikest ja elanikest.
- 5) 1941., 1945., 1949., 1950. ja 1951. aasta arvud sisaldavad ka neil aastail toimunud küüditamiste ohvreid. 1950. aastal küüditati aastatel 1944–1945 Eestist ja Lätist eraldatud ning Pihkva oblastiga liidetud aladelt 1563 eesti ja läti päritolu isikut. Et MGB statistika esitab ainult küüditatute koguarvu, on see arv ka graafikusse võetud. Ei ole teada, kui palju nendest olid endised Läti kodanikud või elanikud, kes graafikusse ei peaks kuuluma.

Kasutatud kirjandus:

Estonia 1940–1945 : reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Tallinn, 2006.

Estonia Since 1944 : reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Tallinn, 2009.

5. Kommunistliku režiimi kuritegude uurimisest Eestis

NSV Liidu kommunistliku režiimi kuritegusid on Eestis taasiseseisvumise järel uuritud erinevatest lähtekohtadest: represseeritud isikute väljaselgitamine ja registreerimine, repressioone ette valmistanud ja korraldanud institutsioonide ja isikute kindlakstegemine ning nende tegevusele hinnangu andmine, repressioonide ajal inimsusevastaseid või sõjakuritegusid toime pannud üksikisikute kindlakstegemine ning kohtulikule vastutusele võtmine.

Veel enne riikliku iseseisvuse taastamist alustati esimeste võimaluste avanedes andmete kogumist, et teha kindlaks ja registreerida repressioonide ohvraid. See töö koondus 1991. aastal Eesti Memento Liidu juures tegevust alustanud Eesti Represseeritute Registri Büroo kätte, mis tegutseb tänini. 1996–2001 ilmusid 6 köites Nõukogude okupatsioonivõimude poolt Eestis represseeritud isikute nimekirjad koos elulooliste lühiaandmetega.²⁶ Represseerituteks on loetud küüditatud, poliitilistel põhjustel vangistatud, tapetuid, teadmata kadunud ning reaalse repressiooni eest põgenenuid. Büroo täpsustab jätkuvalt represseeritute andmeid.

1992. aastal moodustati Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Presiidiumi otsusega Okupatsioonide repressiivpoliitika uurimise riiklik komisjon (ORURK), alates 1993. aastast töötas komisjoni Riigikogu volitusel. Komisjoni ülesandeks oli Nõukogude ja Saksa okupatsioonide ajal (1940–1990) rakendatud genotsiidikuritegude selgitamine, okupatsioonivõimude poolt eesti rahvale tekitatud majandusliku kahju hindamine ja objektiivse teadusliku hinnangu kujundamine okupatsioonivõimude tegevusele Eestis. Ilmunud on paar-kümmend temaatilist publikatsiooni ning komisjoni töö kokkuvõttena avaldati 2005. aastal Valge raamat – eesti rahva kaotustest okupatsioonide labi 1940–1991.

1998. aastal kutsus Eesti Vabariigi president Lennart Meri kokku Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni, kelle eesmärk oli uurida alates 1940. aastast Eestis või ka Eesti kodanike ja elanike vastu toime pandud inimsusevastaseid kuritegusid. Oma uurimistöös lähtus komisjon Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma statuudi inimsusevastaste kuritegude definitsioonist, uurides seega nii NSV Liidu kommunistliku režiimi kui ka Saksamaa natsionaalsotsialistliku režiimi kuritegusid. Komisjoni tegevuse toetuseks tegutses Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse ajaloolaste uurimisrühm, kes kogus materjale erinevate riiklike institutsioonide ja üksikisikute tegevuse kohta okupatsioonirežiimide repressiivse poliitika elluviimisel. Neid materjale üldistati ja neile anti hinnang Rahvusvahelise Kriminaalkohtu Rooma statuudi definitsioonidest lähtuvalt. Uurimisrühma tööd koos komisjoni raportitega ilmusid kahes raamatus. 2006. aastal avaldati materjalid esimese Nõukogude okupatsiooni (1940–1941) ja Saksa okupatsiooni kohta.²⁷ 2009. aastal ilmus raamat teist Nõukogude okupatsiooni (alates 1944. aastast) käsitlevate materjalidega.²⁸ Kõik eelmainitud materjalid ilmusid ingliskeelsena, et need oleksid kättesaadavad rahvusvahelisele avalikkusele. Rahvusvahelise komisjoni raportid on inglise, eesti ja vene keeles kättesaadavad komisjoni kodulehel.²⁹ Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvaheline Komisjon lõpetas oma töö 2008. aasta detsembris.

Üksikisikuid võtab vastutusele osaluse eest inimsusevastastes või sõjakuritegudes Eestis Kaitsepolitseiamet ning otsuse langetamine on kohtu pädevuses. Seadusandlik baas aegumatute kuritegude uurimiseks loodi Eestis 1994. aasta lõpul, kui Riigikogu lisas Eesti karistusõigusse inimsusevastaste kuritegude ja sõjakuritegude koosseisud. Hiljem, 2002. aastal lisati karistusseadustikku genotsiidikuriteod. Lisaks siseriikliku seadusandluse viimisele vastavusse rahvusvaheliste normidega ühines Eesti Vabariik pärast iseseisvuse taastamist hulga rahvusvaheliste lepingutega, sh nendega, mis reguleerivad aegumatute rahvusvaheliste kuritegudega seonduvat, nt ÜRO Peaassambleel 1948. aastal vastu võetud genotsiidikuritegude tõkestamise ja karistamise konventsioon ning 1968. aasta konventsioon aegumistähtaaja mittekohaldamisest sõjakuritegude ja inimsusevastaste kuritegude suhtes. Seega tunnustab Eesti rahvusvahelises õiguses valitsevaid reegleid ja printsiipe ning need on osa Eesti õigussüsteemist.

²⁶ Raamatud on kättesaadavad ka internetis <http://www.memento.ee/?op=5&id=35>.

²⁷ Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2006.

²⁸ Estonia since 1944: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu, Indrek Paavle. Tallinn, 2009.

²⁹ Vaata ka <http://www.historycommission.ee>.

Genotsiidi, sõjakuritegude ja inimsusvastaste kuritegude kohtueelne uurimine on Eestis olnud kogu aeg Kaitsepolitseiameti ülesanne. Esimesed kriminaalasjad aegumatute rahvusvaheliste kuritegude uurimiseks algutati 1995. aasta alguses.

Aastate jooksul on kaitsepolitsei uurinud esimese Nõukogude okupatsiooni perioodil (1940–1941) toime pandud inimsusevastaseid kuritegusid, sh 14. juuni 1941. aasta massiküüditamist. Samuti on uuritud aastail 1941–1944 natsionaalsotsialistliku Saksamaa okupatsiooni ajal toime pandud inimsusevastaseid kuritegusid, sh siinse juudi kogukonna hukkamist.

1990. aastate keskpaigaks oli 1940. aastate esimese poole kuritegudest möödunud liiga palju aega ning paljud kuritegudes kahtlustatud isikud olid selleks ajaks kas surnud või ei olnud ekspertide hinnangul võimelised enam kohtu ette astuma. Teise maailmasõja ajal valitsenud segaste aegade tõttu oli hävinud suur osa dokumentaalseid tõendeid. Samuti oli surnud või jäänud teadmata kadunuks suurem osa tollaste sündmuste tunnistajatest.

1941. aasta kuritegude uurimisel jõuti kõige kaugemale endise Eesti NSV siseasjade rahvakomissariaadi ja riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi Saaremaa osakonna ülema Vassili Riisi (1910–1998) kohtuasjas. Talle esitati süüdistus kriminaalkodeksi § 61 lg 1 järgi selles, et olles 1941. aastal NKGB Saaremaa osakonna ülem, andis ta 1941. aasta juunis-juulis oma kirjaliku nõusoleku arreteerida või kohtuväliselt välja saata 1062 Eesti Vabariigi kodanikku. Juunis 1996 saadeti tema kriminaalasi Saare maakohusse. Kohtulahendini ei jõutud, sest kohtualuse tervis halvenes ja maakohus peatas menetluse kuni Riisi tervenemiseni. Kriminaalasi lõpetati 1998. aastal kohtualuse surma tõttu.

Samadel asjaoludel lõpetati prokuratuuris kriminaalmenetlus 1940. aastate ENSV NKVD, NKGB ja MGB juhtivkoosseisu kuulunud ja ilmselt selle kõige verisema minevikuga liikme, ligi kümme aastat uurimisosakonna ülema asetäitjana töötanud Idel Jakobsoni (1904–1997) suhtes. Teda kahtlustati vähemalt 1800 isiku represseerimises, kusjuures 621 isiku puhul (peamiselt 14. juunil 1941 Eestist deporteerimisel arreteeritud perekonnapead) kinnitas ta oma allkirjaga ettepaneku kohaldada nende suhtes karistusena surmanuhtlust. Idel Jakobson suri septembris 1997.

Teise Nõukogude okupatsiooni aegsete kuritegude uurimisel on saavutatud seevastu reaalsed kohtulahendid. Välja on selgitatud ja kohtu alla antud küüditamisoperatsioonis „Priboi” osalenud isikuid, ent ka Nõukogude julgeolekuohvitseri ja nende eriagente, kes tapsid võõrvõimule relvastatud vastupanu osutanud eesti metsavendi.

1949. aasta märtsiküüditamise ehk deporteerimisoperatsiooni „Priboi” uurimiseks alustati esimene kriminaalasi 1995. aasta jaanuaris. See kriminaalasi on aktiivses menetluses praegugi (2009. aastal) ning aastate jooksul on sellest eraldatud mitu uut kriminaalasja operatsiooni „Priboi” eri episoodide uurimiseks. Esimese kohtulahendini jõuti märtsiküüditamist uurides aga 1999. aastal, kui 15 inimese küüditamises mõistis Tallinna Ringkonnakohus süüdi ja karistas 8 aastase tingimisi vangistusega endist MGB Läänemaa osakonna operatiivvolinikku Johannes Klaasseppa (sünd 1921). Kokku on küüditamisega seoses kohtutesse saadetud 8 kriminaalasja ja niisama palju isikuid on kohtud ka süüdi mõistnud. Uurimise all ning süüdistuse saanud isikute hulk on olnud märksa suurem. Siiski ei ole paljude nende tervislik seisund olnud kohtuprotsessil osalemiseks piisav või on kohtualune surnud enne protsessi lõppu. Rahvusvahelist kõneainet on pakkunud 2008. aastal kohtus arutamisele võetud 1949. aasta märtsis Hiiumaal küüditamist kureerinud Arnold Mere süüasi, kuid temagi suri 2009. aasta märtsis enne kohtumenetluse lõppu.

Rahvusvahelise õiguse kujundamise seisukohalt oli olulise tähendusega operatsiooni „Priboi” ühe episoodi – Saaremaa elanike küüditamise – uurimine ning kohtutes langetatud otsused. 1999. aastal alustatud kriminaaluurimise tulemusena esitas kaitsepolitsei süüdistuse inimsusevastases kuriteos osalemises 8 endisele MGB ohvitserile ja ENSV Siseministeeriumi miilitsale. 2003. aastal mõistis Saare Maakohus küüditamises süüdi endise julgeolekuohvitseri August Kolki ja endise miilitsa Pjotr Kislõi. Samas asjas langetas Saare Maakohus 2006. aastal süüdimõistva otsuse ka endise miilitsa Vladimir Kaski suhtes. Kõiki kolme karistati 8 aasta vangistusega tingimisi. Ülejäänud süüdistuse saanud isikud ei astunud kohtu ette tervislikel põhjustel.

August Kolk ja Pjotr Kislõi kaebasid Saare Maakohu otsuse edasi, vaidlustades selle kõigis Eesti kohtuastmetes, ning pöördusid viimaks kaebusega Euroopa Inimõiguste Kohtusse. 2006. aastal jättis Euroopa Inimõiguste Kohus nende kaebuse menetlusse võtmata, motiveerides otsust põhjalikult. Tähelepanuvääriv on, et sellega andis rahvusvaheline kohtuorgan esimest korda hinnangu aegumatute rahvus-

vaheliste kuritegude uurimisele Eestis. Ühtlasi osutas Euroopa Inimõiguste Kohus järgmistele juriidilistele argumentidele.

Euroopa Inimõiguste Kohus kinnitas oma otsusega, et:

- 1) on olemas ilmne seos Molotovi-Ribbentropi pakti ja Nõukogude okupatsiooni vahel ning Eesti Vabariik oli aastatel 1940–1941 ja 1944–1991 Nõukogude Liidu ning 1941–1944 natsionaalsotsialistliku Saksamaa poolt rahvusvahelise õiguse vastaselt okupeeritud;
- 2) Nõukogude Liidu totalitaarne kommunistlik režiim võttis ette ulatuslikke süstemaatilisi samme Eesti elanike vastu, küüditades Eestist Siberisse 14. juunil 1941. aastal umbes 10 000 inimest ja 25. märtsil 1949. aastal üle 20 000 inimese;
- 3) Nürnbergi tribunali harta artiklis 6c 1945. aastal kehtestatud põhimõte, mille kohaselt tsiviilelanike küüditamine kujutab endast kuritegu inimsuse vastu, on universaalse kehtivusega. See tähendab, et vastutust inimsusevastaste kuritegude eest ei saa piiritleda ainult teatavate riikide kodanike ja ainult teatud tegudega. Samuti ei kehti siin ajalised piirid. **Sisuliselt võrdsustati sellega natsismi ja kommunismi kuriteod.**

Küüditajate kaitsjate levinuim argument on väide, et süüdistatavad ei pidanud 1949. aastal teadma, et küüditamine on kuritegu, sest NSVLi siseriiklik õigus seda ei keelanud. Tegelikult olid lisaks Vene NFSV kriminaalkoodeksi sätetele tollal Eesti Vabariigi territooriumil täitmiseks ja kohustuslikud rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud põhimõtted ja normid, millest tuleneb ka süüdistatavate vastutus, kui võimalus kvalifitseerida kuritegusid Eesti Vabariigi kriminaalkoodeksi ja karistusseadustiku järgi.

Siseriikliku kriminaalseaduse sätete tagasiulatuvat rakendamist lubab antud juhul Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon. Selle artikkel 7 lg.1 küll sätestab: „kedagi ei või tunnistada süüdi kuriteos – teos või tegevusetuses, mis selle toimepanemise ajal kehtinud siseriikliku või rahvusvahelise õiguse järgi ei olnud kuritegu. Samuti ei või kohaldada raskemat karistust kui kuriteo toimepanemise ajal ettenähtu.” Sama artikli lõige 2 aga täpsustab: „See artikkel ei takista ühegi isiku ükskõik missuguse teo või tegevusetuse, mis selle toimepanemise ajal oli kuritegu tsiviliseeritud rahvaste poolt tunnustatud õiguse üldpõhimõtete järgi, kohtulikku arutamist ja isiku karistamist.”

Vaieldamatult olid 1949. aasta märtsiküüditamise ajal ja pärast seda toimepandud süüteod tsiviliseeritud riikide poolt tunnustatud rahvusvahelise õiguse printsiipide järgi kuriteod inimsuse vastu.

Seda tõendavad muu hulgas:

- 1) Nürnbergi Rahvusvahelise sõjatribunali põhikirja vastuvõtmine 1945. aastal Londonis (Londoni harta) ja selle põhikirja alusel tribunali poolt isikute süüdimõistmine, kes sooritasid inimsusvastaseid kuritegusid 1939–1945;
- 2) ÜRO Peaassamblee resolutsioon 95 (I) 1946. aastal, milles kinnitatakse neid rahvusvahelise õiguse printsiipe, mida on tunnustanud Nürnbergi rahvusvahelise Sõjatribunali põhikirjas ja selle tribunali otsuses.

Londoni harta artiklis 6 on sätestatud, et juhid, organisaatorid, kihutajad ja kaasaaitajad, kes on osalenud inimsusvastase kuriteo toimepanekuks salaplaani või üldise kava ettevalmistamises või elluviimises, vastutavad kõigi seda plaani ellu viinud isikute kõigi tegude eest. Kaitsepolitseilt küüditamise asjades süüdistuse saanud endised MGB ohvitserid olid pühendatud kuritegelikku salaplaani „Priboi” ning nad osalesid selle elluviimises vähemalt kaasaaitajatena. Nende konkreetne tegevus teenis kogu „Priboi” eesmärki ja selle eest peavad nad kandma vastutust.

Kõigile küüditamises osalenud ja kohtu poolt süüdi mõistetud isikutele on Eesti kohtud määranud vaid tingimisi vanglakaristusi. Ainus reaalse vangistuse saanud aegumatus kuriteos süüdi mõistetud kurjategija on olnud Karl-Leonhard Paulov (snd 1924), kes MGB hävitusagendina tegutsedes tappis 1945. ja 1946. aastal kolm metsavenda.

Eestis on kohtutee läbinud kaks metsavendade tapmise uurimiseks alustatud kriminaalasja. 2000. aastal mõistis Põlva Maakohus Karl-Leonhard Paulovi süüdi inimsusevastases kuriteos ja karistas teda 8 aastase vabadusekaotusega kinnises vanglas. 2003. aastal mõistis Tartu Ringkonnakohus inimsusvastases kuriteos süüdi metsavendade tapjad, endise MGB Elva rajooniosakonna ülema Vladimir Penarti (snd 1925) ja tema

hävitusagendi Rudolf Tuvi (sünd 1925). Vladimir Penart kaebas kohtu otsuse edasi nii Riigikohtusse kui ka lõpuks Euroopa Inimõiguste Kohtusse. Euroopa Inimõiguste Kohus ei võtnud Penarti kaebust menetlusse ning põhjendas oma otsust samade argumentidega nagu Kolki ja Kislõi puhulgi.

Inimsusvastaste kuritegude uurimise alustamisest 1995. aastal on kaitsepolitsei kohtusse saatnud 12 kriminaalasja, milles on süüdi mõistetud 11 isikut (8 isikut 1949. aasta küüditamises ja 3 isikut metsavendade tapmises). Mitte ühtegi inimsusevastases kuriteos kohtu alla antud isikut ei ole õigeks mõistetud.

Kuigi Eesti kohtud ei ole karistanud ühtegi 1949. aasta küüditamisoperatsioonis osalenud isikut reaalse vanglakaristusega, on konkreetsest karistusest olulisem Eesti riigi hukkamõist küüditamisele kui aegumata inimsusevastasele kuriteole. Jõustunud kohtuotsusega on antud kurjategijate tegevusele ametlik ja objektiivne hinnang ning Euroopa Inimõiguste Kohtuni jõudnud kohtuasja näol lisatud oma väike, kuid oluline panus rahvusvahelise õiguse kujunemisse.

ÕPPEÜLESANDED

„Te olete arreteeritud!”
„Mina? Mille eest?”

I. ARRETEERIMISED JA ELU VANGILAAGRIS

1. Arreteerimine

A Arreteerimisõpetus

Arreteerimisõpetus on üldvanglateaduse kursuse oluline osa, mis tugineb põhjalikule ühiskonnateooriale. Arreteerimisi liigitatakse eri tunnuste järgi: öine ja päevane; kodus, tööl, sõidul; esmane ja korduv, liigendatud ja grupiviisiline. Arreteerimisi eristatakse läbiotsimise põhjalikkuse järgi; selle järgi, kas on või ei ole vaja vara konfiskeerimiseks üles kirjutada, tube või korterit pitseerida; kas on vaja pärast mehe arreteerimist arreteerida ka naine, lapsed aga saata lastekodusse, või tuleb saata kogu allesjäänud pere asumisele, või tuleb saata ka raugad laagrisse. [---]

Arreteerimised on vahel isegi nagu mäng – nende peale on nii palju ülevoolavat fantaasiat, täissöönud energiat kulutatud, – ohver ei oleks ju nagunii vastupanu osutanud. Kas operatiivtöötajad tahavad sellega oma ametkonna olemasolu ja suurt arvu õigustada? Küllap piisaks sellest, kui kõigile märgile pandud lambukestele kutse saata – õigel ajal ilmuvad nad ise minutipealt, komps käes, julgeoleku musta raudvärava taha, et alandlikult neile määratud kambris oma kohale asuda. (Kolhoosnikke võetaksegi just niimoodi kinni, hakka veel öösel mööda viletsat teed tema hüti juurde sõitma. Ta kutsutakse välja külanõukogusse ja seal ta võetaksegi kinni. Lihttööline kutsutakse kontorisse.) [---]

Organitel ei olnud enamasti põhjendatud kriteeriumi, keda arreteerida, keda puutumata jätta, peeti ainult silmas kontrollarvu. Arvu täissaamiseks võidi tegutseda plaanipäraselt, aga ka täiesti juhuslikult. 1937. aastal tuli Novotšerkasski NKVD vastuvõturuumi keegi naine küsima: mida hakata peale tema arreteeritud naabrinaise näljas imikuga. „Istuge natuke,” öeldi talle, „kohe vaatame.” Ta istus paar tundi, ja siis viidi ta vastuvõturuumist arestikambrisse: arv oli vaja kiiresti täis saada, volinikke, keda linna peale saata, ei jätkunud, tema aga oli juba siin!

Aleksandr Solženitsõn. Gulagi arhipelaag. 1.–2. osa. Tallinn: Eesti Raamat, 1990, lk 16, 18, 19.

B Õine arreteerimine

Äkiline õine uksekell või jõhker koputus uksele. Virgete operatiivvolinike pühkimata saabaste tarmukas sisseaste. Ehmunud, heitunud manukas selja taga. (Milleks seda manukat vaja on? – ohvrid ei sõanda sellele mõelda, operatiivvolinikud ei mäleta, eeskiri aga näeb ette, ja nii ta peab õõ läbi istuma ja vastu hommikut allkirja andma. Ka voodist väljakistud manukatele on see piin: ööst öösse käia ja olla abiks tema naabrite ja tuttavate arreteerimisel.)

Traditsiooniline arreteerimine, see on äraviidavale värisevi käsi asjade kokkupanemine: vahetuspesu, tükk seepi, midagi söögipoolist, ja keegi ei tea, mida vaja, mida tohib ja mida ei tuleks selga panna, operatiivvolinikud aga kiirustavad tagant: „Pole midagi vaja. Seal saab süüa. Seal on soe.” (See kõik on vale. Ja tagant kiirustavad nad selleks, et hirmutada.)

Traditsiooniline arreteerimine, see on ka veel – pärast seda, kui vaene kinnivõetu on ära viidud – kalgi võõra vägivaldse jõu mitmetunniline peremehetsemine korteris. See on lahtimurdmine, lahtilõikamine, seinalt allakiskumine, kapist ja laualt mahaloopimine, väljaraputamine, laialipuistamine, tükkideks käristamine – ja kõik hunnikus põrandale kuhjamine, ja ragin saapatalla all.

Aleksandr Solženitsõn. Gulagi arhipelaag. 1.–2. osa, lk 14, 15.

C Arreteerimine tänaval ja esimene ülekuulamine

Mind arreteeriti 1946. aasta 2. aprilli õhtul pimedal valgustamata tänaval, hetkel, kui Ilmar Vasser oli minust eemaldunud, vilistades minule tundmatut viisi. Arreteerijaid oli kolm – kaks haarasid kätest, kolmas surus püstoli vastu kukalt. Talutati miilitsasse, kus otsiti läbi. Edasi tiriti mind kolme mehe vahel raudus kätega Võru KGB majja. Seal ootas kapten Sissas, kes lasi mind viia kolmandale korrusele punaseks köetud pliidirauaga kööki. Lubati elusalt praadida, kui kohe rääkima ei hakka. Esimesel korrusel nägin vilksamisi Lembit Muugat, Rein Viski, Hans Jaiki. Oli selge – tegemist on suure sissekukumisega.

Võru KGB peakorterisse olid samal ajal toodud ka Tormiste-Pehka (viimane oli Võru Keskkooli geograafia-õpetaja) tüdrukud, keda püüti siduda SMV-ga,³⁰ kuid kelle osalemisest vastupanuliikumises minul ei olnud aimu.

Võru KGB-s peeti mind raudus kaks ööpäeva, löödi mõned korrad näkku, soovitati „lõpetada lolli mängimine ja puhtast südamest kõik ära rääkida”. Tallinna Patarei vanglasse toimetati mind lahtisel veomasinal, raudus kätega ja sundasendis – põlvedel istus kaaskannataja. Patareist Pagari tänava vanglasse vedas mind „ronk”, mille uksele oli suurte tähtedega maalitud – LEIB.

Pagaris suleti mind teraskappi: uksele oli õhu tarvis puuritud kolm 4–5 mm diameetriga auku, istepingi laius ei olnud üle 12 cm. Kapi kõrgus ei ületanud 140 cm, sügavust võis hinnata 40–45 cm. Jõuga surus valvur ukse kinni ja sulges riivid. Peatselt algas eriline „kontsert”: valukarjed, oiged, peksmise löökide kaja, mida katkestas monotoonne irvitava alakõlaga lause „kaua ma pean ootama”, sellele järgnes detailne „ülestunnistamine”, [---] taas uus peksmine.

Elmut Laane arreteerimisluu. – Saatusekaaslased: Eesti noored vabadusvõitluses 1944–1954. Tartu-Tallinn, 2004.

³⁰ SMV (Sini-Must-Valge) Võru kooliõpilaste põrandaalune organisatsioon.

D Arreteerimine lapse pilgu läbi

„Pange see lapseväntsakas kuskile kinni!” karjus musta nahkmantliga mees ja näitas jämeda sõrmega minu poole.

Memme võttis mu sülle ja surus kõvasti enda vastu. Ta silmad läikisid niiskelt ja ma pistsin pillima. Tegelikult lõingi kukkudes kõhu valusasti ära – vastu mingit teravat raamatuserva, aga see väike valu polnud pooltki nii hull kui koleda mehe kole hää. Väntsakas on kole sõna – ja see käis ilmselgelt minu kohta, jube! Suurtele inimestele on kõik lubatud: võhivõõrad mehed kisuvad meie kirjutuslaua sahtlid välja ja paiskavad paberid põrandale, tõmbavad raamatud riulist välja ja viskavad sinnasamma – aga memme ei ütle ühtki paha sõna, ainult ohkab! Kui mina mänguasjad õhtuti põrandale jätan, memme-tata sahtlite kallal käin või mõnda igavasse raamatusse paar pilti joonistan, kus siis pahanduse ots! [---]

„Mine nüüd teise tuppa ja ole hea laps! [---] Vaata senikaua raamatuid või pane klotsipilte kokku!” ütles memme ja pani enda järel ukse kinni.

„Kirjutage alla!” kuulsin ukse tagant rämedat häält. „Ja pange kuupäev ka: kaheteistkümnes aprill tuhat üheksasada viiskümmend üks!” [---]

Aga kaua sa ikka neidsamu pilte kokku paned ... Külatädidelt võis küll klotside kiire kokkupanemise eest kiita saada, aga mu sisetunne ütles, et musta nagiseva mantliga onul pole lehma- või kukepildist sooja ega külma. Temale tuli kuidagi teisiti märku anda, et minu kohta ei öelda „lapseväntsakas”, vaid „meie laululind”, „väike filosoof”, „rõõmuraasuke” või „üks haruldaselt taibukas laps”. [---]

Jah, aga laulu kaudu võiks väntsaka-onule küll teada anda, et siin majas elab väike laululind, mitte värdjas! Laulmine on selline asi, millega võis suurte inimeste tuju alati paremaks teha, ja laule teadsin ma palju – mitte küll päris otsast lõpuni, aga kõigi memme laulude algused olid mul peas. [---]

Korraga paiskus uks lahti, nii et link kolksatas vastu seina, ja musta mantliga mees tormas minu juurde. Ta haaras mul õlgadest kinni ja raputas nii kõvasti, et nii silmadest kui ka ninast tuli vesi välja. „Kuradi kontraväntsakas! Kas pead lõuad või viime sinu ka kaasa! Kuradi kulakuvõsu!” karjus mees, ja ma nägin, et kõik ta hambad olid ussitanud. Must mantel nagises ja haises vastikult. Mees oli niisama kole kui Surm „Ööbiku”-raamatu pildil.

Leelo Tungal. Seltsimees laps ja suured inimesed. Tänapäev, 2008, lk 8, 10, 11.

E Arreteerimine – mille eest?

Kuuldes kõige viimasest arreteerimisest, ei küsinud me kunagi: „Mille eest arreteeriti?” – kuid me olime erandlikud. Enamik inimesi, hirmust pöörased, esitasid selle küsimuse vaid selleks, et anda endale pisut lootust; kui teised mingi põhjusega arreteeriti, siis neid ju ei arreteerita, sest nemad ei ole midagi halba teinud. Nad võistlesid omavahel igasuguste leidlike arreteerimispõhjenduste väljamõtlemises: „Kuule, ta on ju tõesti salakaubitseja”, „Ta läks tõesti päris kaugele” või „Seda oligi oodata, ta on kohutav inimene”, „Mulle tundus alati, et tema juures on midagi kahtlast”, „Ta ei kuulu üldse meie hulka ...”

Seepärast olimegi pannud põlu alla küsimuse: „Mille eest ta arreteeriti?”

„Mille eest?” karjatas Ahmatova nõrduvalt iga kord, kui keegi meie ringist valitseva õhkkonna mõjul selle küsimuse esitas.

„Mida sa sellega öelda tahad: Mille eest? On aeg aru saada, et inimesi arreteeritakse mitte millegi eest!”

Anna Ahmatoval – luuletajal, keda ühe teise luuletaja lesk eespool tsiteeris – oli õigus ja samas ta ka eksis. Ühest küljest, alates 1920. aastate keskpaigast – selleks ajaks oli Nõukogude repressiivaparaat juba sisse töötatud – ei haaranud Nõukogude valitsus enam inimesi tänavailt ega heitnud neid vanglasse ainsatki põhjendust või selgitust andmata: olid arreteerimised, juurdlused, kohtuprotsessid ja karistused. Teisest küljest, „kuriteod”, mille eest inimesi arreteeriti ja süüdi mõisteti, olid jaburad, ja protseduurid, mida inimeste ülekuulamisel kasutati, olid absurdsed, isegi sürrealistlikud.

Nadežda Mandelštam. Lootes lootusetult (Hope Against Hope). NY, 1999. – Anne Applebaum. Gulag: Nõukogude koonduslaagrite ajalugu. Varrak, 2005, lk 135.

Õppeülesanded

1. Mis olid õigusevastase arreteerimise põhjused? (Allikad A, E)
2. Selgitage, kuidas õnnestus arreteerijatel ohvrid vastupanuta vahistada? (Allikad A, B, C)
3. Tooge allikatest näiteid inimõiguste rikkumiste kohta vahistamisel. (Allikad A, B, C, D, E)

ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni artiklid	Näited inimõiguste rikkumise kohta
1. ARTIKKEL 3. Igal inimesel on õigus elule, vabadusele ja isikupuutumatussele.	
2. ARTIKKEL 5. Kellegi suhtes ei tohi rakendada piinamisi või julma, ebainimlikku, tema väärikust alandavat kohtlemist või karistust.	
3. ARTIKKEL 7. Kõik inimesed on seaduse ees võrdsed ja neil on ilma igasuguse vahetegemiseta õigus seaduse võrdsele kaitsele. Kõigil inimestel on õigus olla võrdselt kaitstud ükskõik missuguse diskrimineerimise eest [---].	
4. ARTIKKEL 9. Kedagi ei või meelevaldselt vahistada, kinni pidada või pagendada.	
5. ARTIKKEL 11. 1. Igal kuriteos süüdistataval inimesel on õigus sellele, et teda loetakse süütuks kuni tema süülisuse kindlakstegemiseni seaduslikus korras avalikul kohtulikult arutamisel, kus talle on tagatud kõik võimalused kaitseks. 2. Kedagi ei või süüdi mõista kuriteos mõne teo või tegevusetuse eest, mis nende kordasaatmise ajal ei olnud kuriteod rahvusliku seaduse või rahvusvahelise õiguse järgi. Samuti ei või määrata raskemat karistust, kui see, mida oleks võinud kohaldada kuriteo kordasaatmise ajal.	

4. Koostage viiepunktiline meelespea/õpetus inimesele, kes elas Stalini-aegses NSV Liidus ja kellel oli põhjust karta arreteerimist.
5. Andke hinnang Nõukogude repressiivorganite tegevusele.

„Siin olid võrdsed kõik klassid,
kõik mehed vennad, laagrikaimud,
igäihel reetja märk ...”
(Aleksandr Tvardovski „Mälu õigusega”)

2. Elu (ja surm) okastraadi taga

2.1. Ülevaade Gulagist

A Gulagi arhipelaag

<http://www.memorial.ru/first.html>

B Tööstus- ja kaevanduspiirkonnad NSV Liidus

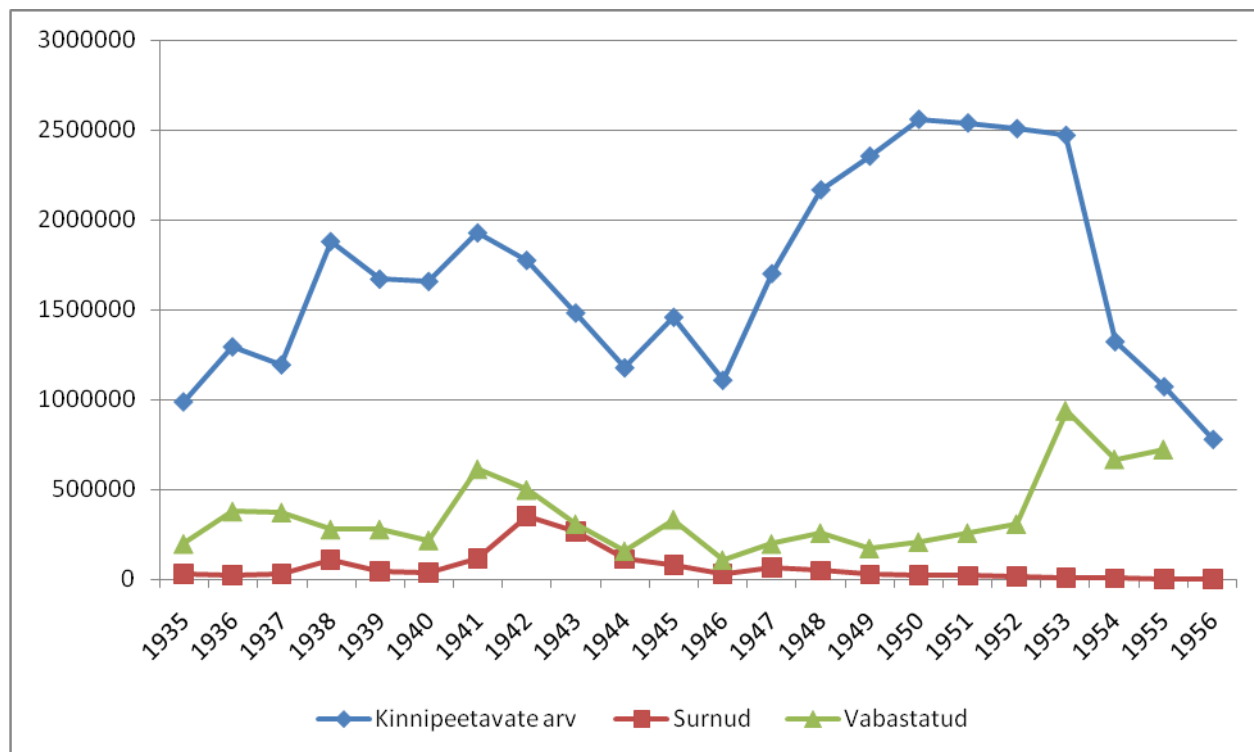

http://www.presentepassato.it/Cartine/urss/sistema_gulag.jpg

Õppeülesanne

1. Võrrelge allikaid A ja B. Mis seoseid võib leida vangilaagrite ja NSV Liidu rasketööstuse piirkondade paiknemise vahel? Selgitage. Vajaduse korral kasutage teabetekste ptk II 4.5. Töö-vangilaagrid; 4.6. Vanglad.

C Gulagi vangide statistika aastail 1935–1956 (miljonites)

История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Собрание документов в семи томах, Том 4, Население Гулага: численность и условия содержания. Отв. ред. А. Б. Безбородов, В. М. Хрусталева "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2004, lk 55, 130; commons.wikimedia.org/wiki/File:Gulag_Prisoners...

Õppeülesanded

Vastake allika C, kronoloogia ja teabetekstide (ptk II 4.5. Töö-vangilaagrid; 4.6. Vanglad) põhjal küsimustele.

- Mis ajaloosündmused mõjutasid vangide arvu muutumist:
 - 1937–1938;
 - 1939–1941;
 - 1941–1945;
 - 1945–1950;
 - 1953–1956?
- Mis aastal oli vangide suremus kõige suurem? Mis oli selle põhjus?
- Vangide vabastamise „tipaastad” olid 1941 ja 1953. Mis oli selle põhjus:
 1941. aastal;
 1953. aastal?

2.2. Elu Gulagis

A Laagrikeeel

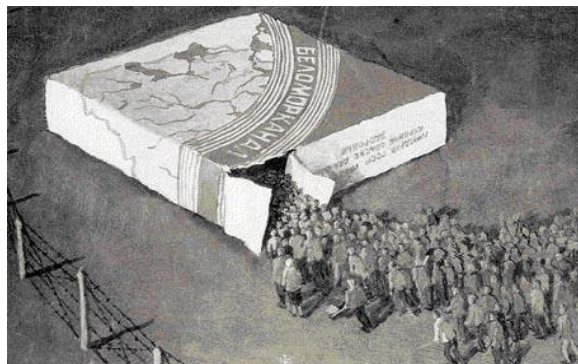
Blatnoje slovo ehk vargakeele – vahel ka nimetusega *blatnaja muzõka*, „vargamuusika” – äraõppimine oli vastuvõturituaal, mida pidi taluma enamik vange, kuigi ehk mitte meelsasti. Mõned ei harjunud sellega kunagi ära. Üks naispoliitvang kirjutas hiljem: „Kõige raskem on sellises laagris taluda alalist sõimu ja teotamist [---] naiskrimkade ropendamine on nii rõve, et see on lausa väljakannatamatu, ja nad näivad suutvat rääkida üksteisega ainult kõige madalamate ja labasemate sõnadega. Kui nad seda needmist ja vandumist alustasid, vihkasime seda niivõrd, et ütlesime üksteisele: „Kui ta mu kõrval kõngemas oleks, ei annaks ma talle tilka vett ka mitte!”

Anne Applebaum. Gulag: Nõukogude koonduslaagrite ajalugu, lk 275.

B Valge mere kanali rajamine ja „sööd-nagu-töötad” süsteem

Sadu kilomeetreid kanalit läbi polaaralade, külmunud soode. Aga eriti, läbi raudkõva karjala graniidi! Inseneridel oli selge – üliiraske ja kallis töö.

Plaani järgi oli vaja ehitada 19 lüüsi, 15 paisu, 49 tammi, 33 kanalit. Ainuüksi betoneerimis-töid 390 tuhat kuupmeetrit, kärgkaste aga 921 tuhat kuupmeetrit. Ja need kümned miljonid tonnid väljakaevatavat pinnast ja lõhatud graniiti. Muidugi, kõik on ju võimalik. Oleks vaja tuhandeid tonne dünaamiiti, piisavalt bagereid, buldoosereid, ekskavaatoreid, kallureid, paigaldatavaid eskalaatoreid. Siis veel elektripuure, suruõhuvasaraid jne.

Petr Belov. Belomorkanal.

Aga tol ajal polnud NSV Liidul endal midagi sellist olemas. Peeaegu kõik tulnuks läänest valuuta eest osta. Seepärast leiti, et teeme asja koduste vahenditega. Kirkad ja labidad, sepavasarad ja puukiilud, hoovad ning teibad, käsikärud ning veetavad hobuvankrid. Aga tööjõuks – tuhanded GULAG-i vangid. Aga vaja on ka aega. Suessi kanalit kaevati 10 aastat, Panama oma koguni 28 aastat. Aga Valge mere kanalile oli ette nähtud vaid kaks aastat ja mitte dollaritki välisvaluutat, vaid 400 miljonit siseriiklikku paberrubla ja kõik!

Inimene plaanib, jumal juhib. Mitte alati ei lähe plaanid käima. Miski kohe ei klapi! Aga mis saab siis kanalist, tähtjast, eelarvest? Vangidest pole õigeid töötajaid. Sõima, peksa, sunni tagant. Tema aga koperdab ikka vähehaaval ringi, ei kipu Stalini suure asja pärast endal naba ära venitama. Tähtaeg aga ligineb. Vaat kui Stalin veel vihastab, paneb seina äärde või saadab vastutavad isikud ehk süüdlased ise sunnitöökäru lükkama ...

Frenkel³¹ lähenes vangitööle psühholoogiliselt. Sõima, peksa ja kiusa vangi – ta on sellega juba harjunud. Alatas näljas. Aga vaat, pakume talle õige süüa! Aga mitte niisama, vaid vastavalt töötulemustele. Nii et igapähe oleks võimalus oma toidulisa välja teenida.

Frenkel panigi normid paika. Töö jaotati kolmeks. Raske, kerge ja invaliidide töö. Igaühele täpsed töönormid ja kindel pajuk. Raske töö – iga päev 800 grammi leiba ja 80 grammi liha. Kerge töö – 500 ja 50 grammi. Invaliiditöö 400 ja 40 grammi. Aga toidunorm eeldas normi täitmist. Jääb täitmata, saad

³¹ Naftali Frenkel (1883–1960) – 1904 lõpetas ehitustehnikumi Saksamaal. Majandusametnik Ukrainas, arreteeriti 1923 ning OGPU kolleegium mõistis ta riigi vara riisumise eest 10 aastaks vangi. Vabastati 1927, seejärel juhtis 20 aastat OGPU-NKVD-MVD vangide tööjõudu rakendavaid suurehitusi, sh Valge mere kanal, Baikali-Amuuri raudteemagistraal, Kaug-Ida raudteed jm.

madalama toidunormi. Aga isegi 800/80 ei piisa veel rasvaminekuks. Raske töö korral jääb sellestki väheseks ning siis tuli präänik. Plaani ületamise eest lisatoitu! Ning aastaid nälginud inimesed pingutasid, et kordki kõht mõnusasti täis süüa. Keegi vang meenutab, et sai kehvast brigaadis päevas 700 grammi leiba, sattunud aga eesrindlaste brigaadi, hakkas saama päevas 1200 grammi.

Kas Frenkel oli heategija? Ei, pigem sadistlik mõrtsukas. Tema välja arvestatud lisatoidu-normid olid petlikud, kaval miraaž. Nad andsid küll lisakaloreid, kuid 120–130% plaanitäitmine neelas tööliselt ka palju lisaenergiat. Kogu lisasaadu ja veel enamgi. Asja nimetati isekeskis 3 kuuga tühjaks pigistamise programmiks. Tuli uus vang, rabas tööd, ületas plaani aga 3 kuu pärast oli tal võhm väljas, organism ära kurnatud. Poole aasta pärast vedeles ta aga tühjaksimetud kondikubuna nimetus hauas [---]. Aga töö ja Stalini suur asi – see sai tehtud! Ja ennäe imet, 24 kuu asemel 21 kuuga oligi kanal valmis. [---]

Aga tegelik hind? 170 tuhat sunnitöölist rügas puhkepäevadeta, tegi lisatunde. Vähemalt 40 tuhat vaevati tööga surnuks. Kuid kui arvestada, et vange toodi objektile pidevalt juurde, võib surnute arv ulatuda ka 100 tuhandeni.

Rein Vader. Fenomen – vangist KGB kindraliks. – Nädalaleht 19.06.2007, nr 24.

C Kuidas ellu jääda?

Julm ja otsusekindel ilme oli põhiline selle laagriveterani näos, kes oli suurema osa oma karistusajast juba kandnud. [---] Muiates vaatas ta meie naiivset rabelemist – nii vaatab inimene kahenädalasi kutsikaid.

Mis ootas meid laagris? Meile kaasa tundes õpetas ta meid:

„Teie esimesest sammust peale püüab laagris igaüks teid petta ja paljaks riisuda. Ärge usaldage kedagi peale iseenda! [---] Ja veel üks asi, millega peate harjuma: laagris ei tee keegi midagi tasuta, keegi ei tee midagi heast südamest. Kõige eest tuleb maksta. Kui keegi pakub teile midagi omakasupüüdmatult, siis teadke, et see on tüssamine, provokatsioon. Ja kõige tähtsam: hoidke eemale üldtööst! Hoidke sellest eemale kohe esimesest päevast peale! Kui esimesel päeval satute üldtööle – siis olete kadunud, jäädavalt.”

„Üldtööle?”

„Üldtöö on see peamine ja põhiline, mida selles laagris tehakse. Seal töötab kaheksakümmend protsenti vangidest. Ja nad kõik surevad maha. Kõik. Uued tuuakse asemele – jälle üldtööle. Sinna te jätate oma viimase jõunatukese. Ja olete alati näljas. Alati märjad. Saabasteta. Kõike ja alati kaalutakse ja mõõdetakse teie kahjuks. Te elate kõige viletsamates barakkides. Mitte keegi ei ravi teid. Ellu jäävad laagris ainult need, kes ei käi üldtööl. Püüdke iga hinna eest vältida üldtööd! Esimesest päevast peale.”

Iga hinna eest!

Iga hinna eest? [---]

Krasnaja Presnjal sain ma selgeks ja võtsin omaks need julma laagriveterani üldsegi mitte liialdatud nõuanded, kuid unustasin küsida: aga kus on selle hinna mõõt? Kus on selle viimane piir?

Aleksandr Solženitsõn. Gulagi arhipelaag. 1.–2. osa, lk 448–449.

D Brigaad ja brigadir

Šuhhov vaatab ringi ja satub vastamisi brigadiriga, kes on tulnud järgmises viisikus. Brigadir on õlgadest turske ja üldse toekas mees. Seisab seal sünge näoga. Brigaadis ta lõõbiga üle ei pinguta, aga toidab päris korralikult, hoolitseb, et suur paika³² jookseks. Istub teist aega, GULAG-i poeg, laagrielu tunneb läbi ja lõhki.

Brigadir on laagris kõik: hea brigadir kingib sulle teistkordselt elu, halb brigadir saadab mullatoidule. [---] Laagriülemaga, või pepetšeeaga (*plaani- ja tootmisosakond*), või töödejuhatajaga, või inseneridega pole Šuhhovil asja: igal pool seisab tema eest brigadir, tal on raudne rind. Aga kui siis kortsutab kulmu või

³² Venekeelne argoosõna (vangide, sõdurite) leivaportsjoni kohta.

näitab näpuga – siis muudkui jookse ja tee. Peta laagris keda tahes, ära ainult Andrei Prokofjitšit peta. Ja sa jääd ellu. [---]

Näib, et mis häda pärast see vang kümme aastat laagris üldse selga vaevab. Ei taha, ja loril lõpp. Venitab päeva õhtusse ja öö on enda päralt. Ei lähe läbi. Selleks ongi brigaad välja mõeldud. Mitte niisuke brigaad nagu vabaduses, kus Ivan Ivanõtšil on eraldi palk ja Pjotr Petrovitšil eraldi. Laagris on asi nõnda seatud, et mitte ülemad ei pruugi vange taga sundida, vaid vangid ise. See käib nii: kas saavad kõik lisa või kõngevad kõik. Sina, tõbras, ei tööta, ja mina pean sinu pärast tühja kõhuga istuma? Ei – rüga, raibe!

Aleksandr Solženitsõn. Üks päev Ivan Denisovitši elus. – Loomingu Raamatukogu 1963, nr 11/12 (279/280), lk 31, 40.

E Kaardimäng ja panused

Kindral Gorbatov kohtus Kolõmal vargaga, kelle vasakul käel oli ainult kaks sõrme. Mees selgitas:

Ma kaotasin kaardimängus. Raha mul polnud, seepärast panin panuseks korraliku ülikonna, mis ühel poliitvangil oli. Kavatsesin võtta ülikonna öösel, kui uus vang end magamaminekuks riidest lahti võtab. Pidin andma selle üle enne kella kaheksat hommikul, aga see poliitiline viidi samal päeval teise laagrisse. Meie vanemate nõukogu tuli kokku mulle karistust määrama. Kaebaja tahtis kõik mu vasaku käe sõrmed maha võtta. Vanemad pakkusid kaks. Nad tingisid veidi ja leppisid kokku kolme peale. Nii ma paningi käe lauale ja mees, kellele ma olin kaotanud, võttis kaika ja lõi viie löögiga mu kolm sõrme maha [---].

Lõpetuseks ütles mees peaaegu uhkusega: „Meil on ka oma seadused, ainult karmimad kui teil. Kui sa seltsimehi alt vead, pead selle eest vastutama.” [---]

Anton Antonov-Ovsejenko, juhtiva bolševiku poeg, väitis, et oli kohtunud laagris „kurtummaga”, kes oli kaardimängus kaotanud ja jäänud kolmeks aastaks ilma õigusest kasutada oma häält. Isegi siis, kui teda ühest laagrist teise viidi, ei julgenud ta seda karistust rikkuda, sest ka kõik kohalikud urkad olid sellest teadlikud: „Selle kokkuleppe rikkumist karistatakse surmaga. Keegi ei saa vältida varaste seadust.”

Anne Applebaum. Gulag: Nõukogude koonduslaagrite ajalugu, lk 278.

F Pilt vangilaagri „lastesõimest”

Nägin, kuidas kasvatajad lapsi hommikul üles äratasid. Nad ajasid neid müksude ja jalahoopidega külma-dest vooditest välja ... tõukasid lapsi rusikatega ja sõimasid toorelt, kiskusid seljast nende ööriided ja pesid neid jääkülma veega. Lapsed ei julgenud nuttagi. Nad tõid kuuldavale väikseid turtsatusi nagu vanamehed ja kuugasid vaikselt.

See kohutav kuugamine kostis hällidest päevade kaupa. Lapsed, kes olid piisavalt vanad, et istuda või roomata, lamasid selili, põlved kõhu vastu surutud, ja tõid kuuldavale neid kummalisi helisid, mis oli nagu tuvide summutatud kudrutamine. [---]

Vaid üksikud nelja-aastased suutsid kuuldavale tuua mõningaid harvu, seostamata sõnu. Peamiseks suhtlusvahendiks oli artikuleerimata ulgumine, matkimine ja hoobid. „Kuidas võikski neilt oodata rääkimist? Kes oleks pidanud neid õpetama?” selgitas Anja kiretult. „Sõimerühmas on nad kogu aja lihtsalt voodites pikali. Keegi ei võta neid süle, isegi kui nad oma kopsud lõhki karjuksid. See ei ole lubatud muidu kui märgade mähkmete vahetamiseks – muidugi kui kuivi mähkmeid parasjagu jätkub.”

Anne Applebaum. Gulag: Nõukogude koonduslaagrite ajalugu, lk 305–307.

G Alaealised vangid ja nende tulevik

Maloletki – „alaealised” ei äratanud kaasvangides erilist sümpaatiat. [---] Razon kirjutas, et hoolimata oma taustast võis kõigi lapsvangide juures peagi „märgata hirmsat ja parandamatut kättemaksuhoimulist julmust ilma mõõdu ja vastutustundeta”. Mis veel hullem: nad ei kartnud midagi ega kedagi. Valvuritel ja laagriülematel oli hirm minna eraldi barakkidesse, kus noorukid elasid. Just seal toimusid laagri kõige nurjatunud, kõige küünilisemad, kõige julmemad teod. [---] Neis lastes polnud enam midagi inimlikku ja oli võimatu kujutada, et nad võiksid normaalsesse maailma tagasi pöörduda ja saada jälle harilikeks inimolenditeks. [---] Nende teadvuses pole mingit signaallippu, mis märgiks vahet lubatu ja lubamatu vahel, ja ammugi ei pole seal mingit ettekujutust heast ja kurjast. Nende jaoks on hea kõik see, mida nad tahavad, ja halb kõik see, mis neid takistab. Jõhkra ja jultunud käitumismaneeri võtavad nad omaks sellepärast, et see on kõige tulusam moodus laagris toime tulla [---].

Kui ma 1990. aastate lõpus hakkasin otsima noortevanglates viibinud inimeste mälestusi, avastasin, et neid on väga raske leida. [---] Ometi oli selliseid lapsi kümneid tuhandeid, ja paljud peaksid neist veel elus olema. Tegin isegi ühele venelasest sõbrale ettepaneku panna ajalehte kuulutus intervjuueeritavate leidmiseks. „Ära tee seda!” soovitas ta mulle, „Me kõik teame, mis sellistest inimestest sai.”

Aastakümnetepikkune propaganda, plakatid lastekoduseintel, kus tänati Stalinit „meie õnneliku lapsepõlve eest”, ei olnud suutnud veenda nõukogude inimesi, et laagrilastest, tänavalastest ja lastekodulastest oleks iial tulnud midagi muud kui Nõukogude Liidu suure ja kõikehõlmava kuritegeliku klassi täieõiguslikke liikmeid.

Anne Applebaum. Gulag: Nõukogude koonduslaagrite ajalugu, lk 315, 316.

H Sotsiaalselt lähedased ja sotsiaalselt võõrad

Kõige ehtsamatele, kõige paadunumatele kurjategijatele anti kätte kontrollimatu võim Arhipelaagi saartel, [---] võim oma maa elanikkonna üle, talupoegade, lihtkodanike ja haritlaskonna üle, võim, missugust polnud nende päralt olnud iial ajaloos ega üheski riigis, võim, mis neile vabaduses poleks võinud mõttessegi tulla – ja nüüd anti nende võimu alla kõik teised inimesed nagu orjad. [---]

Varaste *ninamehed*, vargapealikud pidasid laagrijaoskondi täielikult oma võimuses, nad elasid eraldi „kabiinides” või telkides koos ajutiste naistega. [---] Neil olid *teenijad*, töörügajatest teenrid, kes pidid nende järel õopotte välja kandma. Neile valmistati eraldi toitu sellest vähesest lihast ja tarvitamiskõlblikust rasvast, mis oli ette nähtud ühiskatla jaoks. Madalamast seisusest krimkad olid töökorraldajad, majandusabid, komandandid. [---] Pisikaake kasutati tööst keeldujate, see tähendab nende peksmiseks, kes enam ei jaksanud end tööle lohistada. [---]

Ja lõpuks, krimkad, kes oskasid siristada, pesid kaela puhtaks ja määrati ... kasvatajateks. Nad pidasid kõnesid ja õpetasid Viiekümne Kaheksandat, kuidas tuleb elada tööle, elasid ise varastatust ja said enne tähtaega vabaks. [---]

Nii oli kõige parem varastele. Nii oli kõige rahulikum ka ülemustele: nad ei pruukinud vaevata käsi (peksmisega) ja kõri, ei pruukinud üksikasjadesse süveneda ega isegi mitte tsooni ilmuda. Ja ka rõhumise enese mõttes oli nii kõige parem: vargad teostasid seda hoopis jõhkramalt, hoopis elajalikumalt ega kartnud mingit vastutust seaduse ees.

Aleksandr Solženitsõn. Gulagi arhipelaag. 3.–4. osa. Tallinn: Eesti Raamat, 1990, lk 326–327.

I 1945. aasta amnestia

„Toodi fašistid! Toodi fašistid!” – Novõi Jerussalim polnud ainuke koht, kus niimoodi karjuti. 1945. a. hilissuvel ja sügisel oli see nii kõikidel Arhipelaagi saartel. Meie saabumine – fašistide saabumine – avas tee vabadusse lihtkurjategijatele. [---]

„Toodi fašistid!” Meid alati vihanud või põlastanud lihtkurjategijad vaatasid nüüd meid peaaegu armastava pilguga, kuna me olime tulnud neid välja vahetama. [---]

Amnestia järel asusid kultuuri- ja kasvatusosakonna pintsli tööle ning kaunistasid laagrite sisevõlve ning seinu mõnitavate loosungitega: „Vastame kalli partei ja valitsuse laialdasele amnestiale töö tootlikkuse kahekordistamisega!”

Amnesteeritud olid kriminaal- ja lihtkurjategijad, nemad lahkusid, kahekordistamisega vastama pidid poliitvangid ...

Huumoritunne ei valgustanud ülemuste mõistust. [---]

Juba täna jalutavad need vargad Moskva puisteedel, võib-olla teevad juba esimesel nädalal mõne „hüppe” (varastavad tühjaks mõne korteri), röövivad öisel tänaval paljaks sinu naise, õe või tütre. Aga teie, fašistid, peate senikaua tootlikkust kahekordistama.

Aleksandr Solženitsõn. Gulagi arhipelaag. 3.–4. osa, lk 138–141.

J Aleksandr Solženitsõn avastab enda jaoks Eesti

Nüüd oli saatus mind kokku viinud Susiga (*kongikaaslased Lubljanka vanglas*), kes hingas hoopis teistsugust õhku, ja tema rääkis mulle kõigest, mis oli temal südamel – ning see oli Eesti ja demokraatia. Ja kuigi mulle polnud iial pähe tulnud tunda huvi Eesti ja veel vähem kodanliku demokraatia vastu, kuulasin ma üha tema armastusest kantud lugusid kahekümnest vabadusaastast, mis said osaks sellele väikesele töökale kätsemishimuta rahvale, kus mehed on tursked, pikatoimelised ja põhjalikud, ma kuulasin Eesti konstitutsiooni põhimõtteid, mis lähtusid Euroopa parimatest kogemustest, ja seda, kuidas töötas nende varal ühekojaline sajaliikmeline parlament, oli küll teadmata, milleks mul seda vaja võis olla, kuid ometi hakkas see kõik mulle meeldima, hakkas settima minugi kogemusse. [---]

Süvenesin meelsasti nende saatusränka ajalukku: kahe haamri – teutoonide ja slaavlaste vahel – on aeg aega asunud tilluke eesti alasi. Sellele on sadanud vaheldumisi lööke nii idast kui läänest ning neile pole paistnud lõppu – ega ole tulnud seniajani.

Aleksandr Solženitsõn. Gulagi arhipelaag. 3.–4. osa, lk 171–172.

Õppeülesanded

Vaata ka teabeteksti: *ptk II 2. Poliitiliste repressioonide algatamine ja „vaenlaste” määratlemine. Massirepressioonide lained NSV Liidus. Suur terror; ptk III 3.2. Represseeritavate kategooriad.*

1. Mis süüdistuste alusel oli inimesi vangi pandud? (Vt teabetekste; allikad A, H, I)
2. Vanglasüsteem jagas vangid kriminaal- ja poliitvangideks. Mis kategooria vange soosisid laagrivõimud? Põhjendage, miks. (Allikad H, I)
3. Mis vahendeid kasutades suutsid laagrivõimud vange tööle panna? (Allikad B, D, H)
4. Mis oli eelduseks vanglas ellujäämisele? Põhjendage, miks. (Allikad F, G, M)
5. Milliseid eetilisi probleeme tõi kaasa laagris võitlus ellujäämise eest? (Allikad C, H)
6. Tooge näiteid selle kohta, et laagrielus andis tooni kriminaalkurjategijate maailm. (Allikad A, G, H)
7. Mis oli põhjuseks, et laagritest vabanenud täiskasvanud poliitilised vangid ei asunud üldjuhul kuritegelikule teele? Miks jäi enamik lapsvange, eriti aga vanglas sündinud lapsed, pärast vabanemist kuritegeliku maailma liikmeteks? (Allikad F, G)
8. Koosta viiepunktiline meelepea/õpetus inimesele, kuidas Stalini-aegses vangilaagris ellu jääda. Põhjenda oma nõuandeid.

Kes oli Aleksandr Solženitsõn?

Aleksandr Issajevitš Solženitsõn, üks tuntumaid vene kirjanikke ja dissidente, on sündinud 11. detsembril 1918 Kislovodskis ja suri 3. augustil 2008 Moskvas.

Ta õppis Rostovi Ülikoolis matemaatikat ja füüsikat, lisaks mittetatsionaarselt Moskva Ajaloo, Filosoofia ja Kirjanduse Instituudis filoloogias teaduskonnas.

Sõja ajal mobiliseeriti Solženitsõn reamehena Punaarmee-sse. 1942. aastast, pärast suurtükiväekooli lõpetamist, teenis ohvitserina. Teda autasustati kahe ordeniga.

1945. aasta veebruaris arreteeriti Solženitsõn poliitilise sala-kaebuse põhjal ja mõisteti kaheksaks aastaks vangi. Pärast karistuse kandmist viibis ta aastail 1953–1957 asumisel Kasahhi NSVs. Rehabiliteerimise järel töötas Venemaal füüsikaõpetajana ja pühendus samas kirjanduslikule tegevusele.

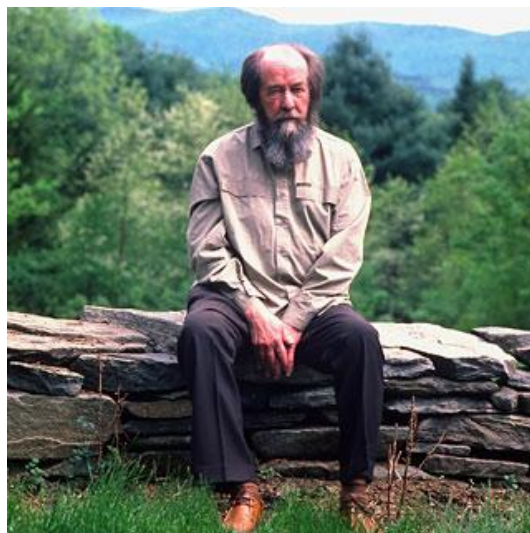
Tema esikteos, Hruštšovi isiklikul loal ilmunud lühiromaan „Üks päev Ivan Denissovitši elus”, kujutas ilustamata laagrielu Gulagi erilaagris ja tekitas Nõukogude ühiskonnas vastakaid reaktsioone. Rahvusvahelise kuulsuse saavutas Solženitsõn aga seitsmeosalise suurteosega „Gulagi arhipelaag”. See tõi talle 1970. aastal Nobeli kirjanduspreemia, aga ka NSV Liidu kodakondsuse äravõtmise (1973) ja kodumaalt väljasaatmise (1974). 1990. aastal ta rehabiliteeriti ning 1994. aastal naases ta Venemaale.

Pärast kodumaale naasmist kritiseeris Nõukogude võimu pagendatud kirjanik nii lään kui ka Venemaa Nõukogude võimu järgset arengut. XXI sajandi algul leidis Putini poliitiline tegevus Venemaa tugevuse taastamisel tema tunnustuse.

Eestiga ja eestlastega oli Aleksandr Solženitsõnil palju kokkupuuteid. Moskva vanglas istudes puutus ta kokku Eestist pärit poliitvangi Arnold Susiga, kellesse ta suhtus suure austusega. 1963. aastal sõitis kirjanik koos abikaasaga Eestisse Susile külla. Siin avaldaski ta plaani kirjutada „Gulagi arhipelaag”. Turvalisuse huvides tahtis kirjanik muretseda Eestisse rahuliku elamise, kus saaks anonüümsena paar talve tööd teha.

Tema pelgupaigaks sai üks talu Tartu lähedal. Solženitsõnil oli kaasas mahukas käsikiri, mida ta hakkas kirjutusmasinal puhtalt ümber lööma. Konspiratsioon oli täielik. Kirjaniku elukohast teadsid vaid vähesed usaldusväärsed inimesed. Kaks töötalve olid kirjamehele viljakad. Ise tunnistas Solženitsõn toona, et kirjutab Eestis rohkem kui Moskvas. Päevanorm oli vähemalt 40 masinakirjalehekülge. Mahukas Nõukogude laagrielu kajastav suurteos „Gulagi arhipelaag” sai valmis 1967. aastal.

Tuleb mainida, et ei aastatel 1965–1966 ega ka järgmisel talvel ei saanud ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee asjast mingit aimu.

II. TERROR SUVESÕJA AJAL

Vaata lisaks: teabetekst *ptk III 2.3. Repressioonide ägenemine Saksamaa ja NSV Liidu sõja alguse tõttu ning Suvesõda*. Ajaloo atlas gümnaasiumile. Regio, 2000, lk 26.

Kronoloogia

14.–17. juunil 1941 korraldas NKGB Eestis jt Balti riikides küüditamise massioperatsiooni, mis põhjustas repressioonihirmus inimeste varjumise metsadesse. Metsavendade tegevuse algus.

22. juunil algas sõda seniste liitlaste Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel. Eestlastel tekkis lootus taastada omariiklus Saksamaa toel.

2.–4. juulil algas 1919–1922 sündinud kutsealuste mobilisatsioon Punaarmeesse.

3.–8. juulil oli metsavendade suurima aktiivsuse periood Lõuna-Eestis.

7.–8. juulil ületasid Saksa Wehrmachti üksused Eesti lõunapiiri.

8. juulil langesid sakslaste kätte Pärnu ja Viljandi.

9.–10. juulil võtsid sakslased ajutiselt oma kontrolli alla Lihula ja Virtsu, katkestades saartel asuvate Punaarmee üksuste ühenduse mandriga.

10. juulil läks Tartu Emajõe lõunakalda linnaosad metsavendade tegevuse tulemusel eestlaste kontrolli alla.

11. juulil jõudsid Saksa väed Tartusse.

Juuli keskpaigas stabiliseerus rinne Audru-Pärnu-Jaagupi-Vändra-Türi-Põltsamaa-Emajõe joonel.

22. juulil algas 1907–1918 sündinud reservistide mobilisatsioon Punaarmeesse.

22. juulil algas Saksa vägede pealetung Põltsamaa alt Mustvee ja Peipsi poole.

30. juulil algas Saksa vägede üldpealetung Kesk-Eestist põhja poole.

17. augustil langes sakslaste kätte Narva.

20. augustil algas 1896–1906 ja 1920–1922 sündinud meeste mobilisatsioon Punaarmeesse. Suve jooksul kokku enam kui 30 000 Eesti mobiliseeritud saadeti tööpataljonidesse Põhja-Venemaal ja Siberis.

20. augustil alustasid Wehrmachti üksused pealetungi Tallinnale.

28. augustil marssisid Saksa väed koos metsavendadest formeeritud eesti üksustega Tallinnasse. Soome lahel toimunud Juminda miinilahingus uputati 197-st Tallinnast evakueerunud Nõukogude laevast 53.

1. septembril taasvallutas Wehrmacht Virtsu ja hõivas Haapsalu, mille järel langes kogu Mandri-Eesti Saksa okupatsiooni alla.

Septembris-oktoobris jätkusid võitlused Lääne-Eesti saartel.

21. oktoobriks olid Saaremaa ja Hiiumaa Saksa vägede kontrolli all.

5. detsembril langes viimase Eesti maa-alana Saksa vägede kontrolli alla Osmussaar.

1. Suvesõda

1.1. Suvesõda – osa Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelisest sõjast Eestis

A Üleskutse Eesti NSV kaitsele ajalehes Noorte Hää

Ümera lahing, Paala lahing, Jüriöö ülestõus, Pühajärve sõda – need nimed meenutavad igale meie töötavale inimesele saksa rüütleid ja piiskoppe, kes tungisid 12. sajandil Baltimaadele, et siin rikastuda eesti, läti ja liivi töötavate inimeste kulul. Need lahingud ja ülestõusud ütlevad meile kindla ja selge sõnaga: 12. sajandil orjastas meie töötava inimese piiskop Albert³³, nüüd tahab sedasama teha Adolf Hitler. [---]

Eesti töötav noorus! Komsomoli liikmed! Need eeltoodud faktid näitavad sulle, et hitlerismis on meil tegemist sellesama vaenlasega, kes tungis meie maale 12. sajandil. Nüüd on tulnud aeg, kus me peame lõplikult hävitama Euroopast selle rööviku, kes on toonud nälga, viletsust, kultuuritust ja häda nendele rahvastele ja maadele, kuhu ta on tulnud. [---]

Enam kui 100 aastat tagasi esindas Euroopa maid ja rahvaid ahnitsevat kodanlust Napoleon. Me teame, kuidas oli selle mehe lõpp. Ta käis Egiptuses ja Itaalias, küll Reinimaal, küll Austrias – kõikjal oli ta võidukas. Aga Vene lagendikel löödi teda ainus kord ja seekord lõplikult.

Eesti töötav noorus! Komsomoli liikmed! Teeme kõik, et röövik Hitleril saaks võimalus käia Napoleoni „kuulsusrikast” teed! Võit jääb meile, sest meie võitlus on õiglane. Vaenlane saab purustatud! Hitlerism saab hävitatud!

Sissemurdja. „Ma saan aru, et nälg sunnib vargile, kuid selle ukse taga murrad sa küll asjata oma muukraudu.”

Noorte Hää 27.06.1941

Noorte Hää 24.06.1941.

B Ülevaated ajalehes Noorte Hää eesti tööliste ja kommunistlike noorte entusiasmi kohta

25. JUUNI 1941

Kasvab ja laieneb rahva pahameelelaine saksa barbarite vastu. Meie vabariigi töötajad koos kõigi Suure Nõukogude Liidu rahvastega põlevad soovist osa võtta isamaasõjast, et purustada fašistid-agressorid, kes salakavalalt on tunginud meie maale. Kogu vabariigist saabub lakkamatult töötajate avaldusi, kes vabatahtlikult soovivad astuda võitmatusse ja võitlusis karastunud Punaarmeele.

Mööblivabriku tööline sm. Johannes Linde on sündinud 1900. aastal ja järelikult ei kuulu mobiliseerimisele, kuid ta tahab siiski võimalikult kiiresti astuda võitlejate ridadesse. J. Linde kirjutab oma sooviavalduses: „... ma ei või koju jääda, kui kodumaa peab kannatama fašistlike jõukude jultunud kallaletungi. Palun mind saata eesliinile, tahan ise peksta jätiseid-fašiste.”

Eesti raudtee peakonduktor sm. Kivimägi oli sõja alguse momendil puhkusel. Kuuldes raadiost loomlike fašistlike koerte alatust kallaletungist, ilmus ta viivitamatult poliitosakonda ja teatas: „Olen teie käsutuses. Saatke mind sinna, kus võin olla kõige kasulikum.”

³³ Piiskop Albert pühitseti Liivimaa piiskopiks 1199. aastal. 1200. aasta kevadel jõudis ta ristsõdijate väega Daugava jõe suudmesse ja alustas ristsõda esmalt liivlaste, seejärel teiste Läti hõimude vastu. Aastatel 1208–1227 alistati eestlased, selle peainitsiaator oli piiskop Albert.

26. JUUNI 1941

Tartus on kommunistlikud noored peaaegu viimseni organiseerunud valvemeeskondadesse, tähtsamate asutuste ja hoonete valvesse. Kommunistlike noorte igas tegevuses võib näha uut töötahet ja senisest hoopis suuremat distsipliinitunnet.

Kommunistlik noor Aleksander Vardja kirjutab: „21. juuni pöörde ajal sammusin esirinnas võitlusse kapitalismi vastu. Olin tööta, kuid pärast 21. juunit sain kindla teenistuskoha õlletehasesse. Nüüd, kus meil hakkas kõikjal hästi minema, tahavad fašistlikud vallutajad meid riisuma tulla. Tahan koos Nõukogude rahvastega neile teele ette astuda. Ma ei oota mobilisatsiooni, tahan rindele minna vabatahtlikuna.”

Noorte Hääl 25.–28.06.1941.

Noored vabatahtlike sanitaridena rindele minejad.

Noorte Hääl 01.07.1941.

C Oktoobrilapse³⁴ üleskutse ajalehes Noorte Hääl

Saksamaa tungis kallale meie kallile kodumaale. Otseseks kodumaa kaitseks olen veel liiga noor. Püüan siiski teha kõik, mis suudan, et olla kasulik oma kodumaale ja rahvale. Eile aitasin kaevata varjendit. Minu töö oli küll väike, kuid ka meri koosneb paljudest tilkadest.

Kui sirgun ja kui siis peaks tungitama meile kallale, astun vabatahtlikuna välja oma kodumaa kaitseks.

Sõja olukorras käitun distsiplineeritult, täidan korralikult oma ülesanded ja kõik mulle antud korraldused ega satu paanikasse. Ka teie, mu sõbrad ja sõbratarid, toimige samuti.

Meie võimas Punaarmee võidab kindlasti! See võit tagab meie helge tuleviku. Elagu meid kaitsev Punaarmee!

Aleksander Udu, oktoobrilaps

Noorte Hääl 28.06.1941.

D Hävituspataljonide moodustamisest

Nähes ette sõjaliste sündmuste kandumise võimalikkust Eesti NSV pinnale, asusid EK(b)P Keskkomitee ja vabariigi valitsus kohe sõja algul looma rahvakaitseväge nn hävituspataljonide näol. Eesti töölisel, töötaval talupojal ja haritlased haarasid kätte relvad, et koos kõikide Nõukogude Liidu vennalike rahvastega kaitsta oma verega võidetud vabadust, oma õigusi, oma palavalt armastatud kodumaad. Iga päev varahommikust

³⁴ NSV Liidu kommunistlik lasteorganisatsioon õpilastele vanuses 7–10 eluaastat.

alates käis vabatahtlike registreerimispunktides Tallinnas, Tartus ja teistes maakondade keskustes hulgana inimesi – kommuniste, kommunistlikke noori, nõukogude asutuste ja ametiühinguorganisatsioonide aktiviste, töölisi, talupoegi ja haritlasi, et pakkuda end rahvakaitsevähke.

Esialgsete plaanide kohaselt kavatseti Eesti NSV-s luua kaksteist 200-mehelist hävituspataljoni – üks igas maakonnas ja Tallinna linnas. Ent juba 4. juuliks 1941 oli meie vabariigis loodud kolmteist hävituspataljoni 2700 võitlejaga, neli päeva hiljem aga oli meil hävituspataljone juba neliteist, mille koosseisus oli 3200 võitlejat. Üldse aga loodi Eesti NSV-s 1941. aasta suve jooksul üle 20 hävituspataljoni, kus võitlusest fašistlike röövvallutajate vastu võttis osa üle 4000 nõukogude patrioodi.

Võitluse radadel. Tallinn, 1960, lk 18–19.

E Hävituspataljoni võitlejate kuulsusrikkad teod

Hävituspataljonide võitlejad – kommunistlikud noored sooritasid palju kuulsusrikkaid kangelastegusid võitluses fašistlike okupantide vastu. Paljud kommunistlikud noored langesid võitluses vihatud vaenlasega. Näiteks Tallinna töölispolgu võitleja kommunistlik noor E. Loopere sai linnalähedases lahingus Tartu maantee rajoonis raske kõhuhaava. Metsikutele valudele vaatamata sidus ta oma haava ise kinni. Seltsimeestele, kes tahtsid teda abistada, ta ütles: „Ei ole tarvis, jätke mulle rohkem padruneid ja ma peatan sakslased.” Vapper kommunistlik noor tulistas viimse hingetõmbeni.

ELKNÜ Läänemaa Komitee sekretär Paul Soesoo võitles Läänemaa hävituspataljoni ridades. Kui vaenlase sõdurid ta sisse piirasid ja vangi tahtsid võtta, laskis ta neil võimalikult ligemale tulla ja siis viskas granaadi enda jalgade ette. Mehine kommunistlik noor eelistas pigem surra kui vaenlase kätte vangi langeda.

Võitluse radadel, lk 20.

F Bandiitide tegevusest Nõukogude võimu vastu

Sõja alguseks õnnestus Eesti kodanlikel natsionalistidel säilitada küllaltki suuri jõude, kes sakslaste poolt kohaletoi metatud agentuuri abil hakkasid sooritama kuritegusid. Nende kontrrevolutsiooniliste elementide³⁵ algatusel, kelle hulka kuulusid kodanlik-natsionalistlike organisatsioonide „Kaitseliit” ja „Isamaaliit” liikmed, vapsid, politseinikud, reaksiooniline ohvitserkond, Nõukogude armee desertöörid ja muu kriminaalne element, moodustasid Eesti NSV territooriumil bandiitlikud grupid. Sõda pani liikuma kõik nõukogude korra vastased elemendid, kes nägid sõjas ainsat võimalust oma endiste majanduslike positsioonide taastamiseks. Toimus kodanlik-natsionalistlike jõudude ühinemine. Kõik minevikus aset leidnud poliitilised lahkkelid ja erinevad seisukohad heideti kõrvale. Omandist ilmajäetud linna- ja külakodanlus ning nende sabarakud hakkasid nüüd rahvale kätte maksma kõige selle eest, mis neile oli osaks langenud nõukogude võimu ajal.

1941. aasta juulis võttis banditism Eestis küllaltki laia ulatuse. Seoses rindejoone lähenemisega elavnes bandiidijõukude tegevus ja seda peamiselt Lõuna-Eesti rajoonides.

Natsionalistlikud jõugud püüdsid kahjustada nõukogude administratiivaparaadi tööd maal eeskätt sellega, et suunasid oma löögid kõigepealt valla täitevkomiteede ja teiste nõukogude asutuste pihta. Vahetult rinde lähedal asuvad jõugud püüdsid takistada Punaarmee tagala tööd, mis mõnel juhul kergendas sakslaste sõjalist tegevust. Bandiidid kahjustasid sideliine, lasksid õhku sildu ja andsid teateid pealetungivatele Saksa vägedele. Kuna neil sõja esimestel päevadel ei olnud veel küllalt jõudu, siis varjasid bandiidid end metsades ja sooritasid sealt röövellikke kallaletunge väikestele allüksustele, tapsid nõukogude aktiviste, uusmaasaajaid ja teisi mitte milleski süüdi olevaid Nõukogude kodanikke. Natsionalistlikud jõugud ei halastanud ei naistele, lastele ega raukadele.

L. Barkov. Mõrvarid ei pääse karistusest. Eesti Raamat, 1966, lk 52–53.

³⁵ Sovetlik termin Nõukogude korra vastaste kohta.

1.2. Suvesõda – katse taastada Eesti iseseisvus

G Metsavendluse kujunemine Suvesõja ajal

Kuni 1941. aasat 14. juuni küüditamiseni kujutas metsavend endast siiski pigem erandit kui kurioosumit, enamikule inimestest oli mõte lindpriistaatusest võõras ja koguni psühholoogiliselt vastuvõtmatu. Küüditamine muutis kõik ning peaaegu üleöö muutusid metsad kohati rahvarohkemaks kui külad. Lisaks küüditamisele kiirendasid metsavendluse teket ka Eesti armeest ümberformeeritud 22. Laskurkorpuse väljaviimine Eestist juuni lõpul, kutsealuste sõjaväkke võtmine juuli algul ning mobilisatsioonid juulis ja augustis. Haripunkt saabus hävituspataljonide loomisega, kellele olid „banditismivastases võitluses” antud vabad käed. Aktiivsema rühmadesse koondumise ja relvastatud rünnakute ettevõtmise tõi kaasa alles Saksamaa ja NSVL-i vahelise sõja algus 22. juunil ning sellele järgnenud teated Saksa vägede edust.

Alo Lõhmus. Omakaitseelased keetsid punaseid elusalt. – Eesti Ekspress, 08.07.2004.

H Hävituspataljonide moodustamine

NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu 24. juuni 1941 määrusega anti korraldus Nõukogude Liidu läänepiirkondades, sealhulgas Eestis linnade ja maakondade NKVD osakondade juurde moodustada 100–200-mehelised hävituspataljonid, mille ülesandeks sai Punaarmee rindevägede tagalas korra hoidmine, teede põgenikest puhastamine, evakueerimine ja side tagamine.

3. juulil pidas Jossif Stalin raadiokõne, kus ütles: „Nüüd käib võitlus elu ja surma peale ja seepärast ei tohi meie ridades olla paanikatekitajaid, argpükse ega desertööre. [---] Punaarmee sunnitud taganemise puhul ei tohi vaenlasele jätta ühtki vedurit, ainsatki vagunit, ei ühtki kilo leiba ega ainsatki liitrit kütust. Kogu väärtuslik vara, kaasa arvatud värvilised metallid, vili ja kütus, mida ei suudeta välja vedada, tuleb tingimata hävitada.” See kõne saigi tegevusjuhendiks hävituspataljonidele, mis pidid ellu viima „põletatud maa taktikat”.

Hävituspataljonide teiseks ülesandeks peale „põletatud maa taktika” elluviimise oli võitlus „vaenlase diversantide ja parašütistide vastu” ehk võitlus metsavendadega. Sellega kaasnes terror tsiviilelanikkonna suhtes, keda koheldi metsavendade toetajate või varjajatena. Hävituspataljonid põletasid talusid ja väiksemaid külasidki.

Indrek Paavle, Peeter Kaasik. Destruction Battalions in Estonia in 1941. – Estonia 1940–1945. Tallinn, 2006, lk 469–491.

I Hävituspataljonide isikkoosseis

Alguses moodustati hävituspataljonid vabatahtlikest, hiljem kasutati täiendusena ka Punaarmeesse mobiliseeritud. Hävituspataljonide liikmete vabatahtlikkus oli suhteline. EK(b)P liikmed ja liikmekandidaadid ning komsomoli liikmed olid kohustatud hävituspataljoni astuma, kui nad ei töötanud mõnel „vastutaval ametikohal” või ei pääsenud viletsa tervise tõttu. See kehtis ka teiste nõukogude asutuste töötajate kohta.

Pataljonide liikmete enamik olid ametlikel andmetel töölised ja teenistujad. Tegelikult oli seltskond tunduvalt kirjum. Hävituspataljonidesse sattus ka nn „moraalselt laostunud haritlasi”, õnneotsijaid ja avantüriste. Kuna hävituspataljonidesse astujaid eriti ei valitud, siis sattus sinna ka kriminaalkurjategijaid. Väidetavalt vabastati 5. juulil 1941 vanglast mõnikümmend kriminaalkurjategijat, kellele tehti ettepanek hävituspataljoni astuda. Relvad anti peaaegu igale soovijale ning selle tulemuseks oli isiklike arvete õiendamine, vägivald ja omakohus.

Indrek Paavle, Peeter Kaasik. Destruction Battalions in Estonia in 1941. – Estonia 1940–1945, lk 469–491.

J Näited hävituspataljonide tegevuse kohta

Hävituspataljonid polnud moodustatud lahinguüksustena. Nende põhitegevuseks jäi ellu viia Stalini väljakuulutatud hävitustöö ning punase terroriga maha suruda mis tahes nõukogudevastased ilmingud. See tõi kaasa rüüstamised, omavoli ja tapmised. Näiteid hävituspataljoni liikmete tunnistustest:

Elmar Millert, Tartumaa: „Avald käskis hävitada sovhoosi loomad ja teha nende liha tarvitamiskõlbmatuks. Nii toimisimegi: noore karja laskime revolvrimest maha ja valasime petrooleumiga üle.”

Georg Hiis, Valga: „Enne Valgast lahkumist toimetatsid Riikliku Julgeoleku mehed 4. juulil Valgas kaevude ja õllelao mürgitamise arseenikuga.”

Felix Till, Tartumaa: „Avald tegi ühele miilitsarühmale korralduse konfiskeerida Hiievaldi varandus ja süüdata talu põlema. Kuulusin sellesse rühma. Piirasime talu ümber. Selgus, et Hiievaldi laip oli metsast tallu toodud ning talus valmistati matuse-roogi. Võtsime talu varandusest seda, mis meie varustamiseks vajaline, ajasime inimesed välja ning süütasime talu põlema.”

Richard Pau, Tartumaa: „Sama päeva õhtupoolikul, mil saabusin Saadjärve, tõi seltsimees Rähn teate, et bandiit Emil Parts on tulnud koju Tabivere mõisa. Tabasime mehe mõisa majas ja viisime Saadjärve vallamajja. Seal kuulati Parts üle. Ülekuulamise ajal lasti teise seltsimehega Saadjärve koolimaja taga metsas kaevata haud, mille juurde viisimegi pärast ülekuulamist kolmekesi Partsi, sidusime tema silmad sini-must-valge lipuga ja pistime vöö vahele veel mõned sini-must-valged lipud ja laskime mehe pärast südaööd maha. Hauda ajasime korralikult kinni.”

1941. aasta suvel punaarmee laste ja hävituspataljonlaste poolt õhku lastud Türi Piimaühistu hoone. ERA, R 64.1.4.

Hannes Walter. Must lehekülg Eesti rahva ajalooraamatus. – Luup, 1996, nr 7.

Õppeülesanded

1. Võrrelge kahte Suvesõda käsitlevat allikarühma. Erinevuste väljatoomiseks täitke tabel.

	Suvesõda – üks osa Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelisest sõjast <i>Allikad A–F</i>	Suvesõda – katse taastada Eesti iseseisvus <i>Allikad G–J</i>
Miks moodustati hävituspataljonid?		
Iseloomustage näidete kaudu hävituspataljonide tegevust?		
Kes kuulusid hävituspataljonide koosseisu?		
Kuidas nimetati metsa pagenud eestlasi?		
Mis sundis paljusid eestlasi metsadesse varjuma?		
Mis olid metsa pagenud eestlaste tegevuse eesmärgid?		

2. Millega seletada kahe allikarühma hoiakute suurt erinevust? Kumb neist on usaldusväärsem? Põhjendage.
3. Leidke *allikatest A–J* näiteid propaganda kohta. Põhjendage valikut.
4. Millistele ajaloosündmustele tuginedes ergutati eestlasi võitlema Punaarmee poolel sakslaste vastu? (*Allikas A*)
5. Mida tähendas Stalini väljakuulutatud põletatud maa taktika? Miks seda rakendati? Põhjendage. (*Allikas H*)
6. Mis roll oli hävituspataljonidel Nõukogude repressiivpoliitika läbiviimisel? Selgitage.
7. Andke hinnang 1941. aasta suvesündmustele Eestis.

2. Hävituspataljonide tegudest

A Hävituspataljoni võitleja Valter Krulli ülekuulamine 17. oktoobril 1941 Tallinn-Harju Prefektuuri poliitilises politseis Saksa okupatsiooni ajal

„Sõja puhkedes Saksa ja NL-i vahel astusin vabatahtlikult 7. hävituspataljoni. [---] Järvakandi ümbruses tabasime 3 meest, kes olid kuuldavasti endised kaitseliitlased. Nende kallal tarvitasime metsikuid piinamis-meetode. Ajasin isiklikult ühel neist tabatul okastraadi käest läbi, ja sidusime nad okastraadiga kokku, mille järele nad maha laskisime. [---]

Viluvere jaama lähedalt tabatud 20 meest tõime veoautol Tallinna, 7. hävituspataljoni ruumidesse. Seal viisime nad Liiva metsa mahalaskmisele. Surmasime nad peale põhjalikku piinamist, mis seisis jällegi okastraadiga randmeid sidudes ja kõrvade äralõikamises. Peale mahalaskmist politrukid lasksid veel elavaile brauningutest kuulid pähe. Laibad jätsime maha matmata Liiva metsa. [---]

Rakvere ümbruses põletasime hooneid, isiklikult panin põlema minule tundmatus alevikus ühe rahvamaja taolise hoone. Maanteel tabasime ühe tütarlapse ja kaks meeskodanikku, kes näisid meile kahtlastena. Tütarlast lahti riietades leidsime tal kõhu ümber mässituna rohkelt sidumismarlet, mida ta nähtavasti kavatses „metsavendadele” viia. Noormeestel puudusid isikut tõendavad dokumendid, nad ütlesid end pärit olevat kohapealsest külast. Andsime tabatud üle Nõukogude politrukidele, kes tütarlapse omnibuses vägistasid. Politrukide käsul lasime tütarlapse ja noormehed lähedal olevas metsas maha. [---]”

Mart Laar, Jaan Tross. Punane terror. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1996, lk 140–141.

B Hävituspataljoni ohvri Jaan Pikklaane tunnistus 15. veebruaril 1989

„Suure Isamaasõja algul, kui Saksa väed olid juba Lätis ning liginesid Eesti pinnale, siis oli oodata rinde lähenemist. Vanemad jätsid kariloomad ööseks karjamaale. Ma olin tol ajal 13-aastane, kasuõde Helmi Treiman (Pilve) oli 7-aastane, ning peale meie oli Torist pärit tütarlaps, Lilli Tilk (Lavassaare Turbatööstuse hooajatööline). Me olime kolmekesi ööseti ka karjamaal. 8. juuli 1941 vallutasid saksa väed Pärnu. Loomad jäeti veel karjamaale, sest rinne polnud Lavassaarest üle käinud.

8.-9. juuli ööl umbes kella 23–01 ajal ilmusid meie juurde taganeva Punaarmee madrused (10–15 meest). Küsisid meilt „po-ruski ei mõista”, muidu ei midagi. Veidi aja pärast eemaldus salgast üks madrus, kes torkas täägiga läbi Lilli Tilga rindkere. Kohe sain ka mina esimese torke, millele järgnes ka teine torge läbi rindkere. Pärast on mul löödud püssikabaga pea katki, olin meelemärkuseta. Väiksemad haavad olid ka kätel. Selles veretöös hukkus 19-aastane tütarlaps Lilli Tilk. Mina pääsesin eluga, sest õnneks polnud torked eluohtlikud ja mind toimetati Pärnu haiglasse ravile. Kolmas, 7-aastane laps, pääses õnnelikult, sest teda ei märgatud.”

Jaan Pikklaan haiglas.

Mart Laar, Jaan Tross. Punane terror, lk 48–49.

C Ajalehes Postimees 1941. aasta juulis ilmunud surmakuulutused

Õnnetu surma läbi lahkus meilt minu armas abikaasa ja meie kallis sugulane Daved Ehrlich Sünd. 10. V 1886. a. — surm. 23. VII 1941. a. Matmine Pauluse kalmistul reedel 1. augustil kell 8 õhtul Sügavas leinas abikaasa, äi ja naiseõde	Punaste bandiitide poolt mõrvat Põltsamaa linnahaigla juhataja dr. med. Carl Prima ja tema abikaasa dr. Pärja Prima Valusalt leinas isa ja vennad Oskar ja Endel perekonnaga.
Isamaa eest langenud Armin Saksniit mälestavad kurbuses naine, ema, äi ja ämm	Vara metsades bolševikkudest mõrvatud Märt Rõigas't mälestavad sõbrad Fr. Esticst
Vene mõrtsukate-kommunistide poolt surmatud Johan Ramal'ut Sünd. 9. XII 1889. mälestab kurbuses Hermy Tammemägi	Kangelaslikus võitluses vana lahkunud lipnik Viktor Lillak'ut mälestavad leinas sõbrad Fr. Esticst
30. juulil s. a. kell 6.50 suri venelase kuuli haavadesse kirikuvanem Karl Jakobson Sünd. 30. I 1873 Kristupane ja Arasaatmine reedel, 1. aug. s. a. kell 5 p. l. Tartu Pauluse kirikust Maarja surnuaiale. Sügavas leinas naine, tütar perekonnaga, vend ja omaksed	Tartu vanglas julmalt mõrvatud õpetaja Aksel Vooremaa'd mälestavad leinas sõbrad Fr. Esticst
12. juulil s. a. langenud Julius Kruus'i sünd. 10. II 1916. a. mälestavad kurbuses abikaasa, õed ja vend.	Surma läbi lahkunud Karl Jakobsoni mälestavad leinas Pauluse koguduse kirikuvanemad Matmine 1. augustil Pauluse kirikust Maarja kalmistule kell 5.
Venelase kuuli läbi langenud Auguste Viira Jakopi tütar, sünd. XI 1879. a., surm. 12. VII 1941. a. Maetud Pauluse surnuaiale õhukauda. Leinajad õde ja omaksed	Akilise surma läbi lahkunud Voldemar Tulkov Sünd. 22. VI 1897, surm. 29. VII 1941. Matmine Jaani vanale kalmistule s. a. V 41. kell 7. Leinajad abikaasa, ema, õde, omaksed.
Isamaa eest langenud Arvo Aluoja (Surra) sünd. 10. VI 1911. a., surm. 29. VII 1941. a. mälestavad omaksed Matmine 31. VII 41. kell 7 Maarja kalmistule õnnitustega Lgp. kodanikud Taatan, et uuten jälle valta püüvisime igal ajal ja kõigisse kohtadesse. Annetusriigid kiirelt is korraldaks. Fotogr. J. Algu. Kastani tn. 121, II korr.	

Postimees 30.07.1941.

D Salme Metsma mälestused Lõõla küla põletamisest hävituspataljonide poolt

„2. august oli väga kuiv ja päikesepaisteline. Kuigi käis sõda, oli hein tarvis teha, elu tahtis elamist. Nii olid inimesed, ka enamik meie perest heinamaal. Olin emaga kodus, ema pesi rehe all pesu, ise tegin talus vajalikke töid. Olin 11-aastane. Kell 6 õhtul saabusid meie tallu 12 võõrast relvastatud meest jalgratastel. Mehed kandsid erariideid, käisel punaseid käesidemeid. Üks meestest läks rehe alla ning viskas ropsitud linahunnikusse põleva tiku. Osa sisenesis elumajja ja süütasid hoone seestpoolt. Väljas loobiti hoonetele bensiini ning süüdati põlema. Viie minutiga oli kogu talu leekides. Hävituspataljoni mehi (käsi tõrgub kirjutamast võitlejat, pigem kirjutaksin röövli või bandiiti) ei huvitanud, et põlevasse majja jäi 84-aastane poolpime vanaema, keda majas käinud mehed nägid. Ema suutis vanaema tulest välja tuua, selleks takistusi ei tehtud, kuid abi ka ei osutatud. Loomade päästmist aga takistati, ähvardati relvaga, suunati meile laskevalmis püssid. Lauta põlesid sead, mullikas, kanad. Õnneks olid veised kaugemal karjamaal ning jäid seetõttu ellu.

Edasi tuli meil põletajatega koos taluõuest välja jalutada, et kaugemalt pealt vaadata oma kodu põlemist. Loodan, et kellelgi ei tuleks iial näha oma kodu põlemist ning kuulda põlevate loomade karjumist.

Mõne aja pärast hakkasid külas tõusma üha uued tule- ja suitsusambad. Maha põletati Kadaka (minu kodu), Saueaugu, Mihkli, Tuuleveski, Tuulisilla ja Indreku talud. Põletamata jäi Antsu, kuna kodus olnud väikesed lapsed suutsid siiski pisarsilmi meeste tegusid muuta. Ettevalmistused süütamiseks olid tehtud. Süüdati ka Allika talu, kuid pererahvas suutis tule kustutada, kuna pandi põlema vaid ühest kohast. Tõenäoliselt lõppes nendel bensiin.

Ma polnud juures, kuid rahvas teadis, et salga komandör, kes oli jälginud kusagilt kaugemalt küla põlemist, ei olevat olnud sellega rahul. Tuld ja suitsu olevat olnud vähe. Vast on sellega seletatav asjaolu, et küla keskel süüdati põhiliselt heinarõuke. Sellega jäeti ülemusele mulje suuremast hävitustööst.

Miks põletati? Üheski mahapõletatud talus ei olnud noori mehi. Peremehed olid juba vanemad ning viibisid heinamaal. Lõõlas oli rahulik, mingit tulistamist ei olnud, kui jätta arvestamata hävituspataljoni endi poolt veisekarja tulistamine. On arusaadav, et majad võivad süttida lahingu käigus, kuid mingit lahingut polnud, keegi ei olnud hävituspataljoni tulistanud. Mõistus ütles üles, kui rahulike elanike kodud süüdatakse oma vägede poolt. Järelikult talitasid hävitajad nii, nagu lahkuksid nad jäädavalt okupeeritud maalt. Nii on lood. Kas nii, rahulike elanike kallal vägivalda kasutades kindlustatigi Eestis Nõukogude võimu?”

Mart Laar, Jaan Tross. Punane terror, lk 105–106.

E Katkend USA Senati uurimiskomisjoni, nn Kersteni komisjoni³⁶ raportist Helme riigimõisa territooriumil toimunud tapmistest 1941. aastal

UURIMISRAPORT

5. juulil 1941 kella 10–11 õhtul mõrvati Helme riigimõisa õuel julmalt bolševike poolt:

1. Helme koolidirektor August Keskküla	sünd 08.02.1900
2. karjapidaja Arnold Tigalane	sünd 28.09.1912
3. aednik Alfred Palu	sünd 10.05.1908
4. Helme põllumajanduskooli õpilane Augustin Lilletamm	sünd 26.09.1924
5. Helme põllumajanduskooli õpilane Hans Naarits	sünd 26.03.1925
6. Tõrva gümnaasiumi õpilane Kalju Raatma	sünd 26.02.1926
7. Tõrva gümnaasiumi õpilane Arthur Kolk	16-aastane

³⁶ Kersteni komisjoni moodustas 1953. aastal USA Kongressi Esindajatekoda ja selle eesmärk oli uurida Balti riikide okupeerimisega seotud asjaolusid. Kuulati üle sadu paguluses elavaid tunnistajaid. 1954. aastal avaldas komisjon rohkem kui 500-leheküljelise aruande, mis veenvalt kirjeldas Moskva jõu- ja vägivallapoliitikat Baltikumis. Komisjon sai oma nime selle juhi, Esindajatekoja Wisconsinis vabariiklasest liikme Charles Joseph Kersteni (1903–1972) järgi.

Ükski ülalmainitud isikutest polnud poliitiliselt aktiivne. (Mõrvatute süü seisnes selles, et nad kogunesid kooli keldrisse raadiot kuulama.)

Seoses juhtumiga küsitlesin Karl Saaret, sünd 25.04.1906, ametilt karjapidaja Helme riigimõisas, ja tema naist Olga Saaret, sünd 17.11.1907; koduperenaist Liidia Lilletamme, sünd 28.09.1901, töötas Helme riigimõisas, mõrvatu August Lilletamme ema; Karl Kaarheina, sünd 15.05.1884, Helme põllumajanduskooli puutööõpetaja, kes kõik nägid esimestena mõrvatuid ja tunnistasid järgmist surnukehade kohta:

1. August Keskküla oli mõrvatud laskudega automaatrelvadest ja kukkunud seljaga puude all oleva kivi otsa. Lasud olid suunatud pähe ja viinud kaasa osa kuklast. Parema käe randmel olid veresooned paljastatud;
2. Arnold Tigalane oli mõrvatud laskudega automaatrelvadest. Hiljem oli pea ülemine osa küljest ära raiutud ja surnukeha oli jalgupidi lohistatud ohakatesse aakri kaugusele mõrvapaigast.
3. Alfred Palu oli mõrvatud laskudega automaatrelvadest, hiljem pea purustatud ja hambad välja löödud, need leiti hiljem mõrvapaigast. Surnukeha heidetud keldriluugist alla keldrisse, kus see lebas selili;
4. Õpilane Augustin Lilletamm mõrvati 5 lasuga pähe. Üks lask oli sisenenud lõua alt, mis viib järelausele, et teda lasti lamavana.
5. Õpilane Hans Naarits mõrvati laskudega ja rindkere purustati tääkidega, nii et keha sisemus oli näha.
6. Gümnaasiumi õpilane Artur Kolk mõrvati laskudega. Surnukeha heideti nõgestesse maja nurga juures.
7. Gümnaasiumi õpilane Kalju Raatma mõrvati laskudega selja tagant (suur haav?), tema surnukeha asetses teistest eemal. Võimalik, et Raatma oli püüdnud põgeneda. Võib-olla ta ilmutas veel elumärke pärast laske selga, sest ta tapeti lasuga pähe.

Ülaltoodud kirjeldus on meile ettelõetud ja õige.

/O. Saar/ /L. Lilletamm/ /P. Saar/ allkirjad

Uurimisraport koostatud pealtnägijate tunnistuste järgi

/K. Tuvike/ allkiri

Mart Laar, Jaan Tross. *Punane terror*, lk 59–60.

Õppeülesanded

1. Sõnastage *eeltoodud allikate põhjal* kaks hävituspataljonide tegevuse ülesannet. Iseloomustage selle alusel hävituspataljonide tegevust Eestis.
2. *Allikas A* annab tunnistusi hävituspataljonlane Valter Krull. Kuidas hindate Valter Krulli vastuseid (kas ta põhjendab oma tegevuse tagamaid)?
3. *Allikas C* on väljavõte 1941. aasta juuli lõpul ajalehes Postimees ilmunud surmakuulutustest. Kas nende inimeste surm võis olla seotud Suvesõjaga? Põhjendage.
4. Kuidas mõjutas hävituspataljonide tegevus eestlaste suhtumist Nõukogude võimusse? Selgitage.
5. Tuginedes teabetekstile (*ptk III 2.3. Repressioonide ägenemine Saksamaa ja NSV Liidu sõja alguse tõttu ning Suvesõda*), kronoloogiale ja allikatele, selgitage, miks olid eestlased valmis sõdima Saksamaa poolel?

3. Massimõrv Tartu vanglas

1941. aasta sõjasuvel panid kommunistid toime palju inimsusevastaseid kuritegusid. Vahistatud, keda ei jõutud kiire Eestist põgenemise tõttu Venemaale saata, hukati ilma kohtuotsuseta kohapeal. Nimeliselt on teada 2446 esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal Eestis mõrvatut. Suurimad massimõrvad pandi toime 8. juuli öösel Tartu vanglas (pildil vasakpoolne hoone), kui tapeti 193 inimest, ning septembris Kuressare lossis, kus tapeti umbes 90 inimest.

A Tartu vangla massimõrv

Suurim massimõrv Eestis pandi toime 8. juulil 1941 öösel Tartus. Kuigi 1941. aasta 2. juulil Tartu vanglas asunud vangid Siberisse vangilaagrisse etapeeriti, täitus vangla nädalaga ometi taas vangidest. Tegemist oli nii Lõuna-Eesti kinnipidamiskohtadest Tartusse edasi saadetud vangidega kui Tartumaal hävituspataljonide haarangutel kinni peetud kohalike inimestega. Mingit juurdlust ega uurimist nende süü üle ei toimunud. Paar päeva enne Tartu maha jätmist otsustati vangid hukata. Vanglas viibinud 223 kinnipeetust mõrvati 193 (172 meest ja 20 naist),³⁷ nende seas tuntud kirjanik Jüri Parijõgi, näitleja Ida Suvero, Tartu-Maarja koguduse õpetaja Aksel Vooremaa jne. Mõrvatud maeti varem vangla õuele kaevatud kahte suurde auku ning heideti vangla kaevu.

*Tartu vangla hoone (foto pärast 1944. aastat).
ERAF, 17SM.9.107a.*

Mart Laar, Jaan Tross. Punane terror, 1996, lk 18–19.

B Olukorra erinevusest 1941. aastal Põhja- ja Lõuna-Eestis

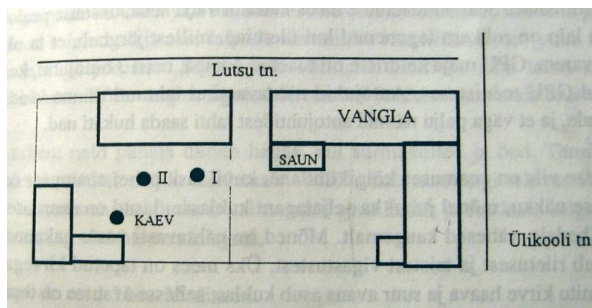
Tartus toimunud massimõrvale vaatamata jäi terroriohvrite hulk Lõuna-Eestis suhteliselt väikeseks. Põhjuseks oli siin nii Saksa vägede kiire edasiliikumine kui metsavendade otsustav tegevus. Võim võeti punastelt võimukandjatelt üle enne, kui nad jõudsid tapamasina täie võimsusega käima panna. Sama üritati teha ka Põhja-Eestis, kuid Saksa armee pealetung peatus 1941. aasta 10. juuli paiku Pärnu, Viljandi ja Tartu joonel. Punaarmee tõi juurde täiendavaid väeüksusi, kasutades tekkinud hingetõmbeaega tagalas puhkenud vastupanuliikumise lämmatamiseks.

Mart Laar, Jaan Tross. Punane terror, lk 19–20.

³⁷ Ühe mõrvatu isik teadmata.

C Saksa okupatsioonivõimude koostatud akt väljakaevamistest Tartu vangla õuel 15.–17. juulil 1941

Vangla Lutsu tänava ääres asuva maja taga asub tööõu, millisesse pääseb vangla siseõue müüris asuva ukse kaudu. Sellest uksest vasemal asub umbes 6 m läbimõõdus kohev mullahunnik, mille muld värskelt liigutatud (haud nr. 1) ning millele laialt pillatud põletispuid. Õue keskel asub lehtla. Sellest lehtlast otsejoones tallide poole asub teine umbes samasuurune värskelt liigutatud mullahunnik (haud nr. 2), millele on laialt peale loobitud vana plekki, rämpsü ja põletispuid. Umbes kaheksa meetrit tallidest siseõue müüri suunas asub tsementraketega kaev (haud nr. 3), millest on pumbapalgid välja võetud ja kaev täidetud värskelt liigutatud mullaga. Kogu õu on korratult üle pillatud igasuguse pleki, rauatükkide ja koluga. [---]

Tartu vangla plaan. Mart Laar, Jaan Tross. Punane terror, lk 81–82.

Mullahunnik nr. 1 puhastatakse puudest ja prügist kell 10.30 ning hakatakse hauda lahti kaevama. [---] Umbes 1 jala sügavuses ilmuvad nähtavale esimesed laiba osad. Kell 12.00 hakkab laipade väljavõtmine. Laipade peal ja osalt nende vahel leidub ühes mullaga rohkesti suuri kive. Ülemistes kihtides asuvad peamiselt naiste laibad, kuna allpool leidub rohkem meeste laipu. Laibad on pillutatud üksteise peale korrapäraselt. Hauas nr. 1 leidis üldse 93 laipa. [---]

Dokumendi koopia eravalduses.

Tartu vanglas tapetute surnukehad pärast väljakaevamist 17. juulil 1941. Hannes Kilian. Haus der Geschichte Baden-Württemberg

Hukatute selgitamisel

Tunti ära veel 3 hukatu laibad. 146 tapetut seni selgumata.

Jätkub enamlaste poolt hukatute selgitamine. Kuna seni väljakaevatud laibad on maha maetud, on isikute selgitamine nüüd võimalik vaid hukatute seljas olnud riiete, saabaste, kingade või nende juurest leitud esemete järgi. Iga hukatu jalast on võetud üks jalats koos soki või sukaga ning riideist üks väljalõigatud tükk, need korralikult puhtaks pestud ja asetatud koos muude, laipade juurest leitud esemetega üksteise kõrvale vanglahoone ühte ruumi Lutsu tänavas.

Väljapandud jääneid igast hukatust pole palju, kuid siiski küllaldaselt, et nende järgi omaste poolt oma inimest ära tunda. Täna seni on nende järgi tuntud ära veel 3 seni selgitamata olnud tapetu isikud. Nii on kindlaks tehtud 9. algkooli õpetaja Natalie K a l a m e h e laip. Laiba tundis kinga järgi ära tema ema L. Vellner. Natalie Kalamees oli 39 aastat vana, elas Riia maanteel 23, kauaaegne naiskäsitöö õpetaja ja Tartus hästi tuntud. Ta ei tegelnud vähimalgi määral poliitiliste küsimustega, vaid oli kogu oma elu pühendanud pedagoogilisele tegevusele. Ühel ööl tuldi kodunt otsima tema meest. Kuna viimast aga kodust ei leitud, viidi kaasa abikaasa, ja nagu siis, nüüd selgunud, hukati Tartu vanglas mõrvarlikult revolvrikuuliga.

Veel on selgunud 2 pagari laibad. Mõlemad pagarid on töötanud varemalt Uueturu tänavas asunud Boeningu pagaritööstuses. Üks neist on Võru tän. 57 elunenud 31-aastane Ülo R a i d n a, teine Herne tän. 55, krt. 1 elunenud Boeningu pagaritööstuse tehniline juhataja 33-aastane Aleksander T õ n i s s o n.

Need on seni selgunud. Kuid vanglaruumi väljapandud materjalid lubavad tõenäoselt selgitada kõigi seni selgitamata jäänud 146 laiba isikud.

Seal on näiteks hukatu nr. 18 jääned. Pastlad ja jalarätid. Tõendus, et omanik on oletatavasti maalt. Seal juures on naisterahva pilt. Pildil pole mingit allkirja ega muud märkust. Kuid isik pildil on selgesti välja tulnud ja peaks olema kergesti äratuntav.

Hukatu nr. 19 jääneist leiame meesterahva musta värvi kinga. Kuid kinga juures jällegi huvitav ülesvõte. Ülesvõtetel on näha pingil istumas 3 naist, nen-

de taga seisab pikemat kasvu meeste-rahvas, kübar peas. Kõik näod on selgesti tuntavad. Nende ees on pargadesse uppunud kalm. Kalmul rist, millel selgesti loetav maetu nimi „Artur Sirk“. Nime all daatum 1937. aastast.

Hukatust nr. 109 on jäänud järele hallikas särk, uus blokknoot, mõned margistatud kirjaümbrikud, millel puuduvad aadressid, 1 paar villaseid ja 2 paari uusi poolvillaseid musti sokke, lips (põhivärvuselt must valgete täppidega), kaelasall vabrikumustriga.

Nr. 99 juures on keskmise mõõduga hallikas sonimüts, väike nahast rahastasku, hallist ülikonnast väljalõikeid ja musta värvi kummist king.

Nr. 101 juurde on asetatud riiete ja jalanõude tunnuste juurde ka 2 mansetinööpi, mille monogrammilt võib lugeda „V. P.“ või „L. P.“.

Nii leidub iga hukatu kohta enam-vähem küllaldaselt tõendmaterjale, ühe kohta rohkem, teisest vähem, kuid väheseistki jääneist võiks jätkuda tapetu isiku selgitamiseks. Tapetust nr. 149 ei ole jäänud rohkem kui vaid roheline kaabu, kuid see-eest see kaabu on sedavõrd eripärane, et ka selle järgi peaks isiku selgitamine olema võimalik.

Väljapandud jääneid võib vanglas näha iga päev hommikul kella 10-st kuni õhtu kella 17-ni. Esimese poolteise päeva jooksul on väljapanekuid käinud vaatamas juba poolsada inimest. Suur enamik neist ei ole leidnud väljapanekute seast tuttavaid esemeid. Nähtavasti on hukatuist, nagu varemgi märkisime, enamus maalt, mida tõendavad neist järele jäänud jalanõudki, pastlad, kerged ning laiad säärsaapad jne.

Leiti nimekiri osa tapetute nimedega

Peale massilise tapmise avastamist Tartu vanglas käis esimestel päevadel peale punaste lahkumist palju kodanikke otsimas andmeid oma omaste saatuse kohta vangimajast. Selle juures on hulk dokumente laiali kantud. Nüüd on nende seast leitud üks väike paberileht, millele on kahele küljele kirjutatud rida

Tapetute väljakaevamine Tartu vangla hoovil. Hannes Kilian. Haus der Geschichte Baden-Württemberg

Tartu vanglas mõrvatute ümbermatmine Pauluse kalmistul, 1942. ERA, 4416.2.678

E Salajane määrus vangide evakueerimisest

Täiesti salajane

N. Liidu siseasjade rahvakomissarile sm Beriale

Silmas pidades tagalas asuvate vanglate ülerahvastatust ja raskusi vagunite hankimisel, loeme evakueerimistsooni laienedes vangide nagu ka pärast vangide evakueerimist arreteeritute edasist väljavedu rinde-lähedastest piirkondadest mittevajalikuks.

Igal üksikjuhtumil on vajalik anda kohalike NKVD ja NKGB valitsuste ülematele kooskõlas sõjaväe-võimudega volitused otsustada vanglate koormuse küsimus järgmises korras:

1. Tagalasse saata ainult need eeluurimisalused vangid, kelle suhtes edasine uurimine võib aidata kaasa diversantide, luure- või terroristlike organisatsioonide ja vaenlase agentuuri paljastamisele.
2. Naised koos lastega, rasedad ja alaealised, välja arvatud diversandid, spioonid, bandiidid ja teised eriti ohtlikud kurjategijad – vabastada.
3. Kõik, kes on süüdi mõistetud N. Liidu ÜN Presiidiumi 1940. aasta 26. juuni, 10. augusti ja 28. detsembri ja käesoleva aasta 9. aprilli seadluste alusel,³⁸ samuti muude olme-, teenistus- ja teiste vähemtähtsate kuritegude eest, või eeluurimisalused sotsiaalselt mitteohtlikes asjades – suunata sõjalise juhtkonna käsul kaitsetöödele ja pärast vanglapersonali evakueerimist vabastada.
4. Kõigi ülejäänud kinnipeetavate suhtes /sealhulgas desertöörid/ kohaldada KKM³⁹ – mahalaskmist.

Ootame Teie juhtnõore.

N. Liidu siseasjade rahvakomissari asetäitja /*Tšernõšov*/

N. Liidu NKVD Vanglate Valitsuse ülem /*Nikolski*/

4. juuli 1941. a.

Александр Гурьянов, Александр Кокурин. ЭВАКУАЦИЯ ТЮРЕМ
(/ <http://oun-upa.org.ua/articles/evakutur.html> /)

Õppeülesanded

1. Mis sõjalises olukorras pani Nõukogude julgeolek 8. juulil 1941 toime massimõrva Tartu vanglas? (*Vajaduse korral vaadake kronoloogiat*)
2. Kes olid Tartu massimõrva ohvrid? Kas teie arvates kujutasid nad endast ohtu Nõukogude võimule? Põhjendage. (*Allikad A, D, E*)
3. Kes ja kuidas tuvastas hukatuid? (*Allikad C, D*)
4. Kuidas on omavahel seotud „põletatud maa taktika” ja Tartu vangla massimõrv? Selgitage. (*Allikas E ja teabetekst ptk III 2.3. Repressioonide ägenemine Saksamaa ja NSV Liidu sõja alguse tõttu ning Suvesõda*)
5. Miks võib väita, et Tartu vanglas toimunu on inimsusevastane kuritegu? Põhjendage. (*Teabetekst II 1. Põhimõisted*)
6. Miks jäi terroriohvrite arv Lõuna-Eestis tunduvalt väiksemaks kui Põhja-Eestis? Selgitage. (*Allikas B*)

³⁸ NSVL ÜN Presiidiumi 26. juuni 1940. aasta seadlus – üleminek 8-tunnilisele tööpäevale ja 7-päevalisele töönädadale; NSVL ÜN Presiidiumi 10. augusti 1940. aasta seadlus – kriminaalvastutusele võtmine pisiriisumiste eest käitistes ja huligaansuse eest; NSVL ÜN Presiidiumi 26. detsembri 1940. aasta seadlus – vastutuselevõtmine tööstus-, vabriku-, tehaste- ja raudteekoolides distsipliinirikumiste ja omavolilise lahkumise eest; NSVL ÜN Presiidiumi 9. aprilli 1941. aasta seadlus – kriminaalvastutusele võtmine omavoliliselt kaubarongidel sõitmise ja ilma vajaduseta rongi hädapiduriga peatamise eest.

³⁹ KKM ehk kõrgem karistusmäär (surmanuhtlus) (*ВМН – высшая мера наказания*).

III. EESTI POLIITILISE ELIIDI SAATUS

Vaata lisaks teabeteksti ptk III 2.1. Arreteerimised ja hukkamised.

Eesti okupeerimine 1940. a suvel juhatas sisse terrorilaine, mille eesmärgiks oli Eesti rahvusliku eliidi kavakindl hävitamine. See tabas eriti poliitilist juhtkonda ja ohvitserkonda, aga ka ametnikke, põlistalude omanikke ja majandusala edukamaid. Nähtavasti oli likvideeritavate nimestikke ette valmistatud juba varakult, sest arreteerimised ja tapmised käivitusid kiiresti. Andmeid represseeritavate kohta oli kogutud alates 1930. aastate esimesest poolest. Arreteerimised algasid vahetult pärast 21. juuni riigipööret.

Mart Laar. Eesti ja kommunism. – Kommunismi must raamat: kuriteod, terror, repressioonid. Tallinn, 2000, lk 841.

1. Kõrgemate riigiametnike represseerimine

A Riigipeade saatusest

Aastatel 1920–1940 oli Eestis riigipea ametikohal kokku 11 meest. Nõukogude võimu haardest ainsana pääses neist August Rei, kellel õnnestus juunis 1940 Rootsi põgeneda. Otto Strandman lasi end 16. veebruaril 1941. a oma isakodus Kadrina külje all maha pärast seda, kui oli saanud kutse ilmuda Siseasjade Rahvakomissariaati. Ülejäänud 9 meest arreteeriti NKVD ja NKGB poolt aastatel 1940–1941.

Konstantin Päts vahistati 30. juulil 1940. a ja deporteeriti koos poja Viktori, viimase abikaasa Helgi ning laste Matti ja Hennuga Ufaasse, kus nad elasid asumisele saadetutena. Pärast NSVLi ja Saksamaa vahelise sõja algust K. Päts vangistati, samuti Viktor ja Helgi Päts, mõisteti süüdi ja saadeti vangilaagrisse; lapsed saadeti lastekodusse. K. Päts toodi 1954. a, pärast Stalini surma, mõneks ajaks Eestisse Jämejala vaimuhaiglasse Viljandi lähedal, kuid viidi siis Venemaale tagasi, kus ta suri 18. jaanuaril 1956. a Buraševo vaimuhaiglas Kalinini lähedal.

Konstantin Päts presidendina aastal 1938 ja Nõukogude Liidu vangina aastal 1941. ERAF

Indrek Paavle. Sõja ja rahu vahel. II köide. Punane aasta. (ilmumisel).

B Vabariigi Valitsuse liikmete saatus

22 aasta jooksul kuulus valitsusse peale 11 riigivanema veel 105 meest. Neist 116-st ministrit 19 oli Nõukogude okupatsiooni alguseks surnud ning 2 Eestist lahkunud. Kuus endist ministrit olid 1940. a suvel välisteenistuses ega pöördunud pärast Eesti okupeerimist tagasi, seitse lahkusid Eestist baltisakslaste ümberasumiste käigus. Nõukogude okupatsioonivõimu küüsi jäi seega 70 endist valitsusliiget. Aastatel 1940–1941 vangistati NSVL-i julgeolekuasutuste poolt 47 meest. 45 neist hukkusid vangilaagris, sh vähemalt 16, kes surma mõisteti ja maha lasti. 10 endist ministrit arreteeriti Nõukogude julgeolekuasutuste poolt pärast sõda, neist neli elasid vangistuse üle. Kaheksa endist ministrit pääsesid 1944. aastal Läände.

Indrek Paavle. Sõja ja rahu vahel. II köide. Punane aasta. (ilmumisel).

Viimane foto Eesti Vabariigi viimasest valitsusest (12.10.1939–21.06.1940), pildistatud juunis 1940.

Istuvad vasakult: sõjaminister Nikolai Reek (lasti maha), sõjavägede ülemjuhataja Johan Laidoner (suri vanglas), peaminister Jüri Uluots, siseminister August Jürima (suri vangilaagris), välisminister Ants Piip (suri vangilaagris).

Seisavad vasakult: sotsiaalminister Oskar Kask (lasti maha), majandusminister Leo Sepp (suri vangilaagris), kohtuminister Albert Assor (suri vangilaagris), teedeminister Nikolai Viitak (lasti maha), haridusminister Paul Kogerman (vabastati vangilaagrist 1945. aastal, sest tunnustatud keemiateadlasena vajati teda Eesti põlevkivitööstuse ülesehitamisel), põllutööminister Artur Tupits (suri vangilaagris).

11 ministrist pääses vangistamisest vaid peaminister Jüri Uluots, kes püüdis 1944. aastal taastada Eesti iseseisvust, nimetades ametisse Otto Tiefi valitsuse. Tema evakueeriti 1944. a septembris Rootsi. Ülejäänud 10 1940. a valitsuse liiget vahistati esimesel okupatsiooniaastal.

C VI Riigikogu (1938–1940) liikmete saatusest

Riiginõukogu 40-st liikmest 19 vangistati aastatel 1940–1941. Ellu ei jäänud neist keegi: 8 lasti maha, 11 suri vangilaagris. Riiginõukogu liige, sõjavägede ülemjuhataja Johan Laidoner küüditati Eestist juba 19. juulil 1940, ta suri 13. märtsil 1953 Vladimiri vanglas. Tuntumatest Riiginõukogu liikmetest lasti 1942. a Sosvas maha Eesti Panga president Jüri Jaakson ja samal aastal Kirovi oblastis kaubandus-tööstuskoja esimees Joakim Puhk. Pagulusse pääses vähemalt 12 endist Riiginõukogu liiget. Repressioonidest jäi senistel andmetel puutumata 8.

Riigivolikogu 80-st liikmest 40 arreteeriti 1940–1941. a. Neist õnnestus vangistus üle elada vaid Karl Jürisonil, kes vabanes vangilaagrist 1948. a. 26 esimesel okupatsiooniaastal arreteeritud Riigivolikogu liiget mõisteti aastatel 1941–1942 surma ja lasti maha, 5 surid juba eeluurimise ajal ning kaheksa 8–10 aastaks vangi mõistetutena Venemaa vangilaagrites.

Indrek Paavle. Sõja ja rahu vahel. II köide. Punane aasta. (ilmumisel).

D Kõrgete riigiametnike saatus

A. Palvadre oli EV õiguskantsler 1938–1940, varem korduvalt Riigikogu liige, Riigikohtu aseesimees ja minister. Õiguskantsler Anton Palvadre vahistati 1941 ning ta suri 16. jaanuaril 1942. a enne surmaotsuse täide-
saatmist.

Riigikontrolör Karl-Johannes Soonpää hukkus 1944. a suvel omakaitse-
lasena Punaarmee langevarjurite vastu võideldes.

*Indrek Paavle. Sõja ja rahu vahel. II köide.
Punane aasta. (ilmumisel).*

Perekond Palvadre 1937. aastal.

**Vasakult: ema Gerta, isa Anton
ning tütred Aime ja Lea.**
[http://www.okupatsioon.ee/fotod/
koikfreimid.html](http://www.okupatsioon.ee/fotod/koikfreimid.html)

E 1940. aasta maavanemate saatus

Nimi	Sünniaeg	Maakond	Vahistamise/ põgenemise aeg	Saatus
Paul Männik	03.09.1901	Harjumaa	Põgenes Läände	Suri 25.01.1987 USAs
Juhan Kaarlimäe	21.11.1901	Järvamaa	Vahistati 09.12.1944	Vabanes 31.05.1954
Artur Kasterpalu	14.07.1897	Läänemaa	Vahistati 14.06.1941	Hukati 02.06.1942
Mihail Tang	30.01.1895	Petserimaa	Vahistati 28.10.1944	Hukkus 08.07.1946
Jüri Marksoo	10.08.1876	Pärnumaa	Vahistati 14.06.1941	Hukkus 03.10.1941
Hendrik Otsavel	02.10.1888	Saaremaa	Vahistati 17.04.1941	Hukati 07.05.1942
Heinrich Lauri	11.12.1890	Tartumaa	Vahistati 17.03.1941	Hukkus 08.02. 1942
Värdi Velner	27.09.1907	Valgamaa	Vahistati 25.12.1944	Vabanes 07.01.1955
Mihkel Hansen	29.12.1904	Viljandimaa	Põgenes Läände	Suri 20.11.2004 Torontos
Karl Pajos	02.07.1894	Virumaa	Vahistati 21.02.1945	Hukkus 23.05.1953
August Kohver	01.01.1889	Võrumaa	Vahistati 02.01.1941	Hukkus 19.08.1942

Peep Varju, Jaan Kross, Enn Sarv jt. Kannatuste aastad 1940–1991. Tallinn: Valge Raamat, 2008, lk 39.

F Kohtunike saatus

1940. a oli Riigikohtus 16 liiget. Selle kauaaegne esimees Kaarel Parts suri 5. detsembril 1940 loomuliku surma. 6 riigikohtunikku vangistati 1940–1941, kõik hukkusid vangilaagris. Veel kaks riigikohtunikku vahistati peale sõda. Lisaks hukkus üks riigikohtunik 1944. a sügisel Läänemerele Eestist põgenemisel ning lisaks Partsile suri 1940. a veel üks riigikohtunik. 5 riigikohtunikku pääsesid vangistamisest.

Indrek Paavle. Sõja ja rahu vahel. II köide. Punane aasta. (ilmumisel).

G Arreteerimiste põhjused

Kohtumõistmisel rakendati Vene NFSV 1926. aasta kriminaalkodeksi sätteid, mille alusel loeti kuritegelikuks Eesti riigi rajamine, tema iseseisvuse kaitsmine, Eesti Vabariigi sise- ja välispoliitika korraldamine. Reeglina seisnes kohtualuse „süü” selles, et ta osales Vabadussõjas, oli valitsuse või Riigikogu liige, kuulus Kaitseliitu, oli vaps või lihtsalt töötava rahva vaenlane.

Mart Laar, Jaan Tross. Punane terror. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1996, lk 9.

Levinud süüdistus oli ka revolutsioonilise ja töölisliikumise vastane tegevus, mis leiti enamasti tõestatud olevat mõnel juhtival ametikohal töötamisega, mõnel puhul lisandus süüdistusele konkreetnes ürituses, näiteks 1924. a 1. detsembri mässukatse või 1919. a Saaremaa mässu mahasurumises osalemine. Mõnikord, eriti kohtunikel, sisaldus süüdistuses ka osalemine nn töölisliikumise aktivistide kohtuprotsessidel.

Iseloomulik on seegi, et pea alati on süüdistustes mainitud kohtualustele annetatud Vabariigi teenetemärgid (Vabadusrist, Riigivapi teenetemärk, Valgetäht, Kotkarist jt).

Indrek Paavle. Sõja ja rahu vahel. II köide. Punane aasta. (ilmumisel).

Õppeülesanded

1. Iseloomustage allikatele tuginedes, milline oli Eesti poliitilise eliidi saatus Nõukogude okupatsiooni ajal.
2. Mis oli rahvusliku ja poliitilise eliidi arreteerimise põhjus? Tooge näiteid *allikatest A–G*.
3. Mis võimalused olid Eesti riigijuhtidel arreteerimisest pääseda? Seisukoha põhjendamiseks tooge allikatest näiteid.
4. Mitmel Eesti maavanemal õnnestus Nõukogude repressioonidest eluga pääseda? Kuidas oli see võimalik? (*Allikas E*)
5. Miks kuulus esimesena represseerimisele Eesti ühiskonna eliit? Põhjendage arvamust.
6. Andke hinnang Nõukogude võimu tegevusele Eesti ühiskonna eliidi represeerimisel.

2. Jaan Tõnisson

Sündinud 22.12. 1868 Viljandimaal.
Surmaaeg ja -koht teadmata.

Eesti Ajutise Maanõukogu liige, Eesti Asutava Kogu liige, Riigikogu liige ja esimees, peaminister, kahekordne riigivanem (1927–1928; 1933).

Tartu Ülikooli audoktor ja ühistegevusõpetuse professor, ajalehe „Postimees” peatoimetaja.

Oli eesti rahvosluse ideoloogia loojaid ning selle mõõduka suuna juht, õhutas väärtustama eestlust, võitles venestamise ja saksastamise vastu.

Konstantin Pätsi autoritaarse režiimi vastase opositsiooni juht.

2.1. Jaan Tõnissoni saatus (põhikoolile)

A Jaan Tõnissoni arreteerimine

1940. aasta 12. detsembri õhtul astus Hilda Tõnisson Tartus kodu poole ja märkas äkki oma maja kahtlaselt valge olevat. Ta aimas kurja. Sisse astudes nägi Hilda Tõnisson kaht võõrast meest paberites sorimas ja läbiotsimist tegemas. Üks neist oli häbelik ja viisakas eestlane, teine venelane. Läbiotsimine kestis hommikul kella neljani.

Kuna Tõnisson teadis, mis tulema pidi, valmistas ta end teekonnaks hoole ja tõsidusega ette: „pesi end, pani uued riided selga, pakkis rahulikult vajalikud ja lubatud esemed kohvrisse ning sõi, enne kui koduuks ta järel jäädavalt sulgus.”

Jaan Tõnisson lahkus püssimeeste saatel oma kodust 13. detsembril kella 4–5 vahel hommikul. Asjade ülevõtjad tulid tagasi, pitseerisid korteri. Pärast seda omaksed enam Tõnissoni ei näinud. Kuigi Tõnissoni abikaasa käis Tartus Riia ja Kindral Põdra tänava nurgal NKVD õuduste majas mehe saatuse üle pärimas ja talle toitu ning tarbeasju viimas, ta oma mehega enam ei kohtunud.

Tartus levinud kuulujuttude põhjal oli Jaan Tõnisson mõne nädala veel Tartus, kus teda nägi ka tollane vangla arst. Hiljem räägiti, et Tõnissoni nähti varasel talvehommikul Tartu jaama ees kahe erariides mehe saatel Tallinna rongi ootamas. Kui Vene vägi 1941. aasta suvel Eestist lahkus, leiti Tallinna vanglast Jaan Tõnissoni kohver, kus olid suurrätik ja veel mõned tema asjad. Kohver toimetati abikaasa kätte. Sellest ajast on järelepärimised Jaan Tõnissoni saatuse kohta jäänud tagajärjetuks.

Tiiu Põld. Märgitud mees. Tänapäev, 2000, lk 12–13.

B Katkeid Jaan Tõnissoni ülekuulamistest

NKVD kuulas Jaan Tõnissoni üle 10 korda ajavahemikus detsembrist 1940 – aprillini 1941.

Neljas ülekuulamine – 8. veebruar 1941, kell 15.30–17.15

Uuriia Markov: „Eelmistel ülekuulamistel te eitasite oma kuritegelikku tegevust NSV Liidu ja revolutsioonilise liikumise vastu Eestis. Uurimine teeb teile ettepaneku jutustada kõigest üksikasjalikult.”

Tõnisson: „Mingit kuritegelikku tegevust NSV Liidu ja revolutsiooniliikumise vastu pole ma läbi viinud.”

Viies ülekuulamine – 26. veebruar 1941, kell 22–?

Uuriia Markov: „Kelle poolt ja miks teid 1917. aastal arreteeriti?”

Tõnisson: „Olin arreteeritud Nõukogude tööliste ja talupoegade eesti saadikute poolt selle eest, et ma esinesin Postimehe veergudel nende vastu ja toetasin Eesti Ajutist Maanõukogu. Selle pärast olin nende poolt välja saadetud.”

Markov: „Millega te tegelesite välismaal?”

Tõnisson: „Olin Eesti parlamendi esindaja.”

Markov: „Millist tööd te välismaal olles tegite Nõukogude riigi ja revolutsiooniliikumise vastu?”

Tõnisson: „Ei mingit.”

Üheksas ülekuulamine – 19. aprill 1941, kell 12–16.15

Uuriia Hait: „Rääkige, kuidas te Riigikogu esimehena aastail 1923–1925 võtsite osa arveteklaarimisest kommunistidega.”

Tõnisson: „Pärast 1920. aasta rahulepingu sõlmimist Eesti ja Venemaa vahel võisid ühiskondlik-poliitilised organisatsioonid Eestis vabalt tegutseda. Ent pärast 1924. aasta 1. detsembri ülestõusu andis parlament välja seaduse, mis keelas niisuguste organisatsioonide tegevuse, mis kujutasid ohtu Eesti riigile. Vastavalt sellele keelati Eesti Kommunistlik Partei ja likvideeriti parlamendi kommunistlik fraktsioon. Põrandaaluse tegevuse eest arreteeriti hulk kommuniste – „149 protsess”.”

Hait: „Milliseid protsesse kommunistide üle oli veel teie valitsemise ajal?”

Tõnisson: „Ma ei mäleta mingeid protsesse.”

Hait: „Missugust osa etendasite teie kommunist Heidemanni kohtuprotsessis?”

Tõnisson: „Heidemanni protsessis ma ei osalenud.”

Hait: „Te ei rääkinud tõtt! Uurimisel on andmed, et Heidemanni protsess oli teie initsiatiivil. Te olite ju 1925. aastal parlamendi eesotsas, ja see oli ajal, mil toimus Heidemanni protsess.”

Tõnisson: „Ma olin parlamendi eesotsas kuni 1925. aasta maikuuni.”

Hait: „Aga hiljem?”

Tõnisson: „Hiljem olin üksnes parlamendi liige, Eesti Rahvaerakonna liider ja Postimehe toimetaja.”

Hait: „Missugust revolutsiooniliikumise vastast võitlust te pidasite parteis olles ja Postimehe toimetajana?”

Tõnisson: „Sellele küsimusele ei saa ma vastata.”

Hait: „Kas see partei, mille liider te olite, ja Postimees, mida te toimetasite, õiendasid kommunistidega arveid?”

Tõnisson: „Ma ei mäleta, et partei ja Postimees oleksid midagi kommunistide protsessi asjus öelnud.”

Kümnnes ülekuulamine – 24. aprill 1941, kell 21.00–24.00

Hait: „Loetlege oma viimaste aastate poliitilise tegevuse mõttekaaslasi.”

Tõnisson: „Ma keeldun oma mõttekaaslasi nimetamast.”

Tiiu Põld. Märgitud mees, lk 21–22, 24–25.

C Viimased teated Jaan Tõnissonist

2. juulil 1941 kaovad igasugused jäljed endisest riigivanemast Jaan Tõnissonist. Sel päeval mõisteti tema üle kohut. NKVD vägede Balti ringkonna sõjatribunali diviisijuristi Andrian Gorjatšovi eesistumisel mõisteti Tõnissonile Vene NFSV kriminaalkodeksi paragrahvide 58-4 ja 58-13 alusel „kõrgem karistumäär” ehk surmanuhtlus. Surmaotsuse tegemiseks kulus 8 minutit. Kuigi andmed karistuse täideviimisest puuduvad, on enam-vähem kindel, et Tõnisson hukati Tallinnas 3. juulil 1941 koos vähemalt 13 eelmisel päeval samas sõjatribunallis surmamõistetuga, kelle seas oli ka endine riigivanem Karl Akel. Tõnissoni viimne puhkepaik on seni teadmata, nagu enamikul Nõukogude repressioonide käigus hukkunutel.

4. juulil 1941 koostati nimekiri eeluurimise all olevate isikute kohta, kes kuulusid „evakueerimisele” rongiešeloniga NKVD Tallinna Keskvanglast NSV Liidu tagalasse. Tõnissoni, Akeli ja teiste mahalastute nimed on sealt punase pliatsiga maha tõmmatud. Tõnisson ja teised tapeti kiirustades – isegi NKVD menetluses oli neil õigus otsuse edasikaebamiseks 3 ööpäeva jooksul.

ERAF, 130SM.1.6610 jt arhiiviallikate kokkuvõte.

D Väljavõte 1926. aasta VNFSV kriminaalkodeksist

Eriosa

I peatükk

Riiklikud kuriteod

1. Kontrrevolutsioonilised kuriteod

58-4 Rahvusvahelise kodanluse sellele osale, kes kapitalistliku süsteemi asemele tulnud kommunistliku süsteemi õigusvõrdsust mitte tunnustades püüavad seda kukutada, samuti selle kodanluse mõju all olevaile või tema poolt vahenditult organiseeritud ühiskondlikele rühmitustele ja organisatsioonidele ükskõik mis viisil abi osutamine vaenuliste tegude teostamises NSVL vastu toob kaasa

vabadusekaotuse mitte alla kolme aasta ühes kogu või osa vara konfiskeerimisega, eriti-raskendavail asjaoludel aga kõrgendamise sotsiaalse kaitse vahendi ülemmäärani – mahalaskmiseni või töötava rahva vaenlaseks kuulutamiseni, ühes liiduvabariigi ja sellega ühtlasi NSVL kodakonduse kaotamisega ning NSVL piiridest jäädavalt pagendamisega ja vara konfiskeerimisega.

58-13 Aktiivsed teod või aktiivne võitlus töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise vastu, mida on avaldatud tsaristliku korra ajal või kontrrevolutsiooniliste valitsuste juures kodusõja perioodil vastutavatel või salajastel ametikohtadel olles, toovad kaasa

sotsiaalse kaitse vahendi ülemmäär – mahalaskmise või töötava rahva vaenlaseks kuulutamise, ühes vara konfiskeerimisega ning liiduvabariigi ning sellega ühtlasi NSVL kodakondsuse kaotamisega ning NSVL piiridest jäädavalt pagendamisega, kusjuures neid vahendeid võidakse kergendavail asjaoludel kergendada ja määrata vabadusekaotust mitte alla kolme aasta, ühes kogu või osa vara konfiskeerimisega.

E Jaan Tõnissoni rehabiliteerimine, 30. november 1989

ENSV Prokuratuur tunnistas 30. novembril 1989 Tõnissoni kriminaalasja nr. 6610 menetluse lõpetamise määruses järgmist:

„Arvesse võttes, et Jaan Tõnisson ei ole mingisugust kuritegu toime pannud, vaid olles suveräänse Eesti Vabariigi kõrge riigitegelane, täitis temale pandud ametikohustusi, ei moodusta see kuriteokooresseisu Vene NFSV 1926. aasta kriminaalkoodeksi järgi, mistõttu tema vastutusele võtmine, pealegi teise riigi võimuorganite poolt, oli ebaseaduslik ning menetlus asjas kuulub lõpetamisele kuriteokooresseisu puudumise tõttu.”

Jaan Tõnissonile ei anna see paber enam midagi ...

Tiiu Põld. Märgitud mees, lk 31.

Õppeülesanded

1. Kui vana oli Jaan Tõnisson arreteerimise ajal?
2. Iseloomustage oma varasematele teadmistele tuginedes Jaan Tõnissoni vaateid ja rolli Eesti ajaloos. Mis olid Tõnissoni arreteerimise põhjused? (*Allikas B*)
3. Iseloomustage Jaan Tõnissoni käitumist ja hoiakuid arreteerimisel ning ülekuulamistel. (*Allikad A, B*)
4. *Allikast C* saate teada, mis paragrahvide alusel Jaan Tõnisson süüdi mõisteti. Uurige *allikast D*, milles teda süüdistati. Andke hinnang nende süüdistuste põhjendatusele. (*Vt teabetekst ptk II 3. Repressioonide õiguslik raamistik ja liigid*)
5. Milline oli Eesti riigimehe Jaan Tõnissoni saatus pärast arreteerimist? (*Allikad C, E*)

2.2. Jaan Tõnissoni saatus (gümnaasiumile)

A Jaan Tõnissoni juurdlustoimiku esikaas

СССР НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ	
Н. К. В. Д. Детонковой е. е. к.	
ВОЗВРАТИТЬ ДЕЛО № 534.	
По обвинению <u>Мокиссона Яна Яковича</u> <u>в пр. ку. сиб. сиб. 58-У и 58-13 УК РСФСР</u>	
Начато <u>12 " декабря 1940 г.</u>	В <u>1</u> томах
Окончено <u>15 " VI 1941 г.</u>	Том № _____
После судебного рассмотрения и вступления приговора в силу, настоящее дело подлежит немедленному возвращению в <u>НКВД</u> указать название органа НКВД К делу должна быть приобщена копия приговора. Основание: приказ НКВД, Прокуратуры и НКЮ Союза ССР № 00359 от 10 апреля 1939 года.	Передача находящихся в производстве следственных дел, а также взятых из архива дел в другие отделы или органы НКВД, хотя бы и временно, производится исключительно через <u>1</u> название уголовного аппарата Передача дел в другие отделы, органы, учреждения или в органы государственного управления НКВД или его заместителем.
Фонд.нр. <u>130 SM</u>	<u>6610</u>
Ним.нр. <u>1</u>	<u>14 " VI 1941 г.</u>
S.nr. <u>6610</u>	Т. км. Боровского, Н. 1439

ERA5, 130SM.1.6610.

B Jaan Tõnissoni 30. juuni 1940. aasta süüdistuskokkuvõte

ENSV NKVD Tartu linnaosakonna operatiivvolinik Kruglov */allkiri/*
„Nõus” NKVD Tartu linnaosakonna ülem Pressman */allkiri/*

SÜÜDISTUSKOKKUVÕTE

„Kinnitan”
ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissar
vanemmajor Boris Kumm
30. juuni 1941
/allkiri/

„Kinnitan”
ENSV Prokuratuuri RJ
eriosakonna prokurör
/allkiri/ Valter.
1. VII 1941.

Süüdistuskokkuvõte.

Juurdlusaja nr. 1718 süüdistus Tõnisson
Jaan Jaani poja vastu VNFSV Kriminaal-
koodeksi § 58-4 alusel.

Eesti NSV NKGB-sse jõudsid andmed sellest, et Tõnisson J. J. osales aktiivselt võitluses N. Liidu ja revolutsioonilise liikumise vastu. Nendele andmetele tuginedes arreteeriti Tõnisson J. J. 13. detsembril 1940 ja on võetud kriminaalvastutusele.⁴⁰

Eeluurimise käigus tehti kindlaks, et Tõnisson J. J., olles kodanliku korra pooldaja, alustas juba 1890. aastatel aktiivset võitlust revolutsioonilise liikumise vastu.⁴¹

1905. aasta revolutsiooni ajal organiseeris Tõnisson Eestis kadettide partei ja revolutsiooni tippphetkel kutsus ta Tartu linnas kokku kõikide Eesti organisatsioonide ja ühingute esindajad, kus ta astus välja tööliste revolutsioonilise võitluse vastu, kutsudes üles kehtestama konstitutsioonilist monarhiat ja keiserliku isevalitsuse raames Eesti rahvusaunoomiat.

Pärast 1905. aasta revolutsiooni mahasurumist sai Tõnissonist Eesti progressiivse-demokraatliku partei (st kadettide partei) liider⁴² ja Vene Riigiduumas liige, kes toetas isevalitsuse reaktsioonilist poliitikat, juhindudes revolutsioonilise liikumise julmast mahasurumisest ja kommunistidega arveteõiendamisest.⁴³

1917. aastal osales Tõnisson kui kodanliku kontrrevolutsiooni esindaja Moskvast Riiklikul (nõupidamisel) ja Petrogradis Ülevenemaalisel demokraatide kohtumisel,⁴⁴ kus kontrrevolutsiooniline Kerenski valitsus, koostöös kodanlaste ja menševikega, leppis kokku sotsialistliku revolutsiooni mahasurumise küsimuses Venemaal.

Peale Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni astus ta Maanõukogu⁴⁵ liikmeks ja esines reaktsioonilises ajalehes „Postimees” Nõukogude võimu vastu, mistõttu anti Revolutsioonilise Tribunali alla ja saadeti Eestist välja.⁴⁶

⁴⁰ Kriminaalvastutusele võtmine algas uurimise algatamisest.

⁴¹ Milles seisnes 1890. aastatel Jaan Tõnissoni väidetav kontrrevolutsiooniline tegevus? Põhiliselt oli ta üks nendest, kes takistas oma autoriteedi ja hoiakutega eesti üliõpilasi ja keskkooliõpilasi vasakpoolsete mõju alla sattumast. 1896. aastast oli ta ajalehe „Postimees” vastutav toimetaja ning väljaandja, hiljem omanik. Aktiivselt osales Tõnisson ka karskusliikumises ja ühistevõttes ning oli teravas konfliktis venestamist pooldava ajalehe „Olevik” väljaandja Ado Grenzsteiniga.

⁴² Siin on mõeldud Eesti Rahvameelset Eduerakonda.

⁴³ Kadetid ehk konstitutsioonilised demokraadid said I Riigiduumas umbes kolmandiku kohti ja moodustasid koos talurahvaparteiga enamuse. Hiljem muutusid kadetid konstitutsioonilisteks monarhistideks, kuid algselt ei varjanud oma vabariiklikke sümpaatiid. Eestlastest valiti I riigiduumasse Jaan Tõnisson ja Oskar Rütli (Liivimaalt) ning kohtunik Karl Hellat ja koolmeister August Lubi (Eestimaa). Eesti saadikud liitusid kadettide fraktsiooniga.

⁴⁴ Siin mõeldakse 12. augustil 1917 peetud eesti erakondade nõupidamist (v.a bolševikud), mis esitas deklaratsiooni Venemaa föderatiivse vabariigi moodustamiseks.

⁴⁵ Eestimaa Kubermangu Ajutine Maanõukogu, mis valiti juunis 1917.

1918. aastal asus Tõnisson kontrrevolutsioonilisse valitsusse ja 1919. aastal asus selle valitsuse juhina koos imperialistlike riikidega organiseerima sõda Nõukogude Venemaa vastu ja relvajõul maha suruma revolutsioonilist liikumist Eestis.⁴⁷

1924. aastal võeti Tõnissoni kui parlamendi (*Riigikogu*) juhtaja juhtimisel vastu erakorralised seadused revolutsioonilise ülestõusu mahasurumiseks Eestis.⁴⁸ Eestis suleti kommunistlik partei ja likvideeriti kommunistlik fraksioon parlamendis.⁴⁹

Järgnevatel aastatel tegutses Tõnisson riigipea ja valitsuse liikmena ning viis läbi reaktsioonilist poliitikat, mis oli suunatud Eesti revolutsioonilise liikumise ja N. Liidu vastu.

Tõnisson tunnistas ülekuulamiste käigus täielikult talle esitatud süüdistuste olemust, mis leidis kinnitust ka Akel F. I. ja Eenpalu K. A. tunnistustes.⁵⁰

Kokkuvõtteks: Tõnisson Jaan Jaani poeg, sündinud 1868. a Mursis Eesti NSV-s Viljandi maakonnas, eestlane, N. Liidu kodanik, parteitu, kõrgema haridusega, taluomanik, 1917. a. Revolutsioonilise Tribunali poolt süüdi mõistetud kontrrevolutsiooniliste esinemiste eest, abielus, kuni arestini elas Tartu linnas.

süüdistatakse selles, et: olles endise Eesti reaktsioonilise valitsuse juht ja liige, viis läbi aktiivset võitlust kommunistliku partei, revolutsioonilise liikumise ja N. Liidu vastu, sealhulgas kuritegudes, mis on ette nähtud VNFSV Kriminaalkodeksi §§58-4-13.

Tunnistades uurimise antud asjas lõppenuks ja lugedes kogutud andmed piisavaks esitamiseks kohtule ning juhindudes VNFSV Kriminaalprotsessi kodeksi § 208, saata kriminaalasi nr. 534 prokuratuuri kooskõlastamiseks ja kohtusse edasisaatmiseks.

Sellest kuupäevast lugeda süüdistatav Tõnisson J. J. kinnipeetavaks ENSV Prokuratuuri järgi.

Süüdistuskokkuvõte on koostatud 29. juunil 1941. a. Tallinnas.

ENSV NKGB uurimisala vanemuurija RJ seersant Hait

„Nõus” ENSV NKGB uurimisala ülem RJ leitnant Kuzminov.

Tõend:

1. Tõnisson J. J on arreteeritud 12. detsembril 1940. a. ja viibib vahi all Tallinnas vanglas nr. 1.
2. Esemelised asitõendeid antud asjas puuduvad.

ENSV NKGB uurimisala vanemuurija RJ seersant Hait

ERAF, 130SM.1.6610.

⁴⁶ Tõnisson saadeti tõesti Eestist välja ning ta asus välismaal olles organiseerima veel välja kuulutamata Eesti Vabariigi tunnustamist.

⁴⁷ Tõnisson oli Ajutise Valitsuse portfelli minister 12. novembrist kuni 27. novembrini 1918 ning alates 27. novembrist kuni 9. aprillini 1919 „täievoliline minister välismaal”. 18. novembrist 1919 kuni 30. juulini 1920 oli Tõnisson riigivanem. Seega süüdistus, nagu aidanuks Tõnisson kaasa „imperialistlike riikide” kaasamisele Vabadussõtta, on faktidega kooskõlas, kuid esitatud vastaspoole seisukohalt lähtudes kuriteona.

⁴⁸ Jaan Tõnisson oli Riigikogu esimees 7. juunist 1923 kuni 27. maini 1925. 1924. aasta 1. detsembri mässu ajal ei andnud Riigikogu mingeid erikorraldusi ega „seadusi”. Need andis valitsus, näiteks kuulutas valitsus 1. detsembril kogu riigi territooriumil välja sõjaseisukorra ning sõjavägede ülemjuhatajaks määrati kindralleitnant Johan Laidoner.

⁴⁹ Süüdistuskokkuvõtte lihtsustab asja. Kohalik kommunistlik partei (III Internatsionaali sektsioon) keelustati juba 1918. aasta lõpus. Nad koondusid valimistel Tööräva Ühise Väerinna nimekirjadesse, kuid 6. märtsi 1925. aasta siseministri määrustega tunnustati kehtetuks kõik parlamendi ja kohalike volikogude Tööräva Ühise Väerinna nimekirjad ja mandaadid ning vabanenud saadikukohad jagati teiste erakondade vahel.

⁵⁰ Sellest ei tule järeldada, et Friedrich Akel ja Kaarel Eenpalu oleksid tunnistanud Tõnissoni vastu. Nende antud informatsioon oli publitseeritud ka avalikes väljaannetes ning salajase informatsiooniga polnud tegemist. Nende nimetamine süüdistuskokkuvõttes oli taktika eesmärgiga segada asjasse võimalikult palju inimesi.

C Väljavõte VNFSV 1926. aasta kriminaalkoodeksist

Eriosa

I peatükk

Riiklikud kuriteod

1. Kontrrevolutsioonilised kuriteod

58-4 Rahvusvahelise kodanluse sellele osale, kes kapitalistliku süsteemi asemele tulnud kommunistliku süsteemi õigusvõrdsust mitte tunnustades püüavad seda kukutada, samuti selle kodanluse mõju all olevaile või tema poolt vahenditult organiseeritud ühiskondlikele rühmitustele ja organisatsioonidele ükskõik mis viisil abi osutamine vaenuliste tegude teostamises NSVL vastu toob kaasa

vabadusekaotuse mitte alla kolme aasta ühes kogu või osa vara konfiskeerimisega, eriti-raskendavail asjaoludel aga kõrgendamise sotsiaalse kaitse vahendi ülemmäärani – mahalaskmiseni või töötava rahva vaenlaseks kuulutamiseni, ühes liiduvabariigi ja sellega ühtlasi NSVL kodakonduse kaotamisega ning NSVL piiridest jäädavalt pagendamisega ja vara konfiskeerimisega.

58-13 Aktiivsed teod või aktiivne võitlus töölisklassi ja revolutsioonilise liikumise vastu, mida on avaldatud tsaristliku korra ajal või kontrrevolutsiooniliste valitsuste juures kodusõja perioodil vastutavatel või salajastel ametikohtadel olles, toovad kaasa

sotsiaalse kaitse vahendi ülemmäär – mahalaskmise või töötava rahva vaenlaseks kuulutamise, ühes vara konfiskeerimisega ning liiduvabariigi ning sellega ühtlasi NSVL kodakondsuse kaotamisega ning NSVL piiridest jäädavalt pagendamisega, kusjuures neid vahendeid võidakse kergendavail asjaoludel kergendada ja määrata vabadusekaotust mitte alla kolme aasta, ühes kogu või osa vara konfiskeerimisega.

D Määrus Jaan Tõnissoni kriminaalasja lõpetamise kohta 20. veebruarist 1964

„Kinnitan”

ENSV MN juures asuv KGB esimees

Polkovnik A. Pork */allkiri/*, 20. veebruar 1964. a.

Määrus /kriminaalasja lõpetamise kohta/
Tallinn, 14. veebruar 1964

Mina, ENSV j.a KGB uurimisosakonna vanemuuriija kapten Ussov, tutvunud arhiivi antud kriminaalasja nr. 866 materjalidega –

Tõnisson Jaan Jaani poeg, sündinud 1868, eestlane, endine „Eesti demokraatliku progressiivse partei” ja „Eesti rahva partei” liider, endine kodanliku Eesti peaminister.

Tegin kindlaks:

Tõnisson, J. J. arreteeriti prokuröri sanktsiooniga ENSV NKVD poolt 10. detsembril 1940 ja võeti kriminaalvastutusele.

Tõnissoni süüdistati selles, et ta oli üks Eesti reaktsioonilise valitsuse juhte, kes viis Eestis läbi aktiivset võitlust kommunistliku partei ja revolutsioonilise töölisliikumise vastu. Peale selle, olles 1919–1920 Eesti valitsusjuht, organiseeris ja viis välisriikide toetusel läbi sõda Nõukogude Venemaa vastu.

Esitatud süüdistustes Tõnisson end süüdi ei tunnistanud.

/Järgneb loetelu Jaan Tõnissoni tegevusest, mis on süüdistuskokkuvõttes juba esitatud./

Kinnipeetav Tõnissoni peale etapeerimist N. Liidu tagalasse vanglates ja laagrites ei tuvastatud.

Arvestades süüdistatava vanust, 96 aastat, ja seda, et tema kuritegude sooritamist on möödunud üle 20 aasta, juhindudes ENSV KrK § 5, p. 3, –

Otsustati:

Lõpetada kriminaalasi Tõnisson Jaan Jaani poja suhtes kuriteo aegumise tõttu.

Koopia määrusest saata prokuratuuri.

ENSV MN j.a KGB uurimisosakonna vanemuurija kapten Ussov /allkiri/
„Nõus” ENSV MN j.a KGB uurimisosakonna ülema major Barkovi eest /allkiri/

ERAF, 130SM.1.6610.

E Jaan Tõnissoni rehabiliteerimine, 30. november 1989

ENSV Prokuratuur tunnistas 30. novembril 1989 Tõnissoni kriminaalasja nr. 6610 menetluse lõpetamise määruses järgmist:

„Arvesse võttes, et Jaan Tõnisson ei ole mingisugust kuritegu toime pannud, vaid olles suveräänse Eesti Vabariigi kõrge riigitegelane, täitis temale pandud ametikohustusi, ei moodusta see kuriteokoosseisu Vene NFSV 1926. aasta kriminaalkoodeksi järgi, mistõttu tema vastutusele võtmine, pealegi teise riigi võimuorganite poolt, oli ebaseaduslik ning menetlus asjas kuulub lõpetamisele kuriteokoosseisu puudumise tõttu.”

Jaan Tõnissonile ei anna see paber enam midagi ...

Tiiu Pöld. Märgitud mees, 2000, lk 31.

F Viimased teated Jaan Tõnissonist

2. juulil 1941 kaovad igasugused jäljed endisest riigivanemast Jaan Tõnissonist. Sel päeval mõisteti tema üle kohut. NKVD vägede Balti ringkonna sõjatribunali diviisijuristi Andrian Gorjatšovi eesistumisel mõisteti Tõnissonile Vene NFSV kriminaalkoodeksi paragrahvide 58-4 ja 58-13 alusel „kõrgem karistumäär” ehk surmanuhtlus. Surmaotsuse tegemiseks kulus 8 minutit. Kuigi andmed karistuse täideviimisest puuduvad, on enam-vähem kindel, et Tõnisson hukati Tallinnas 3. juulil 1941 koos vähemalt 13 eelmisel päeval samas sõjatribunallis surmamõistetuga, kelle seas oli ka endine riigivanem Karl Akel. Tõnissoni viimne puhkepaik on seni teadmata, nagu enamikul Nõukogude repressioonide käigus hukkunutel.

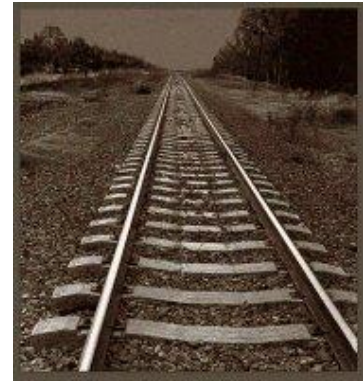
4. juulil 1941 koostati nimekiri eeluurimise all olevate isikute kohta, kes kuulusid „evakueerimisele” rongiešeloniga NKVD Tallinna Keskvanglast NSV Liidu tagalasse. Tõnissoni, Akeli ja teiste mahalastute nimed on sealt punase pliiatsiga maha tõmmatud. Tõnisson ja teised tapeti kiirustades – isegi NKVD menetluses oli neil õigus otsuse edasikaebamiseks 3 ööpäeva jooksul.

ERAF, 130SM.1.6610 jt arhiiviallikate kokkuvõte.

Õppeülesanded

1. Tooge Jaan Tõnissoni süüdistuskokkuvõttele tuginedes esile Eesti ajaloo sündmused, milles ta osales. (*Allikas B*)
2. Läbiv süüdistus Jaan Tõnissoni vastu oli tema kontrrevolutsiooniline tegevus. Mida Nõukogude julgeolekuorganid selle all mõtlesid? (*Allikad B, C; vaata ka teabeteksti ptk II 3. Repressioonide õiguslik raamistik ja liigid*)
3. Jaan Tõnissoni toimik lõpeb süüdistuskokkuvõttega, kus on kirjas paragrahvid, mille alusel teda süüdistati. Uurige, milliseid karistusi oli nende paragrahvide alusel võimalik rakendada. (*Allikad B, C*)
4. Millal ja miks lõpetati Jaan Tõnissoni kriminaalasi? (*Allikas D*)
5. Miks peeti Jaan Tõnissoni tegevust 1940. aastal kuritegelikuks, aga 1989. aastal enam mitte? (*Allikad B, C, D, E*)
6. Milline oli tõenäoliselt Eesti riigimehe Jaan Tõnissoni edasine saatus? (*Allikas F*)
7. Andke hinnang Nõukogude võimu tegevusele Jaan Tõnissoni kui Eesti riigitegelase repressseerimisel.

„Vanaema, mida küüditamine tähendab?”
 „See on see, kui sulle öösel järele tullakse
 ja sind kodust ära viiakse,
 teadmata kuhu, igaveseks ajaks.”

IV. KÜÜDITAMISED

Küüditamiste tausta ja sündmuste kohta annab täpsema ülevaate selle kogumiku teabetekst: *ptk III 2.2. Küüditamised 1941; 3.4.2. 1949. aasta märtsiküüditamine.*

1. Küüditamise alusdokumendid

A Küüditamised Eestis 1941. ja 1949. aastal

Leidke teabeteksti ja võrdlustabeli põhjal kahe küüditamise sarnasusi ning erinevusi. Kirjutage need tabeli lõppu.

Juuniküüditamine		Märtsiküüditamine (operatsioon „Priboi”)
14. juuni 1941	Aeg	25.–28. märts 1949
ÜK(b)P KK ja NSVL RKN täiesti salajane määrus „Meetmetest Leedu, Läti ja Eesti NSV puhastamiseks nõukogudevastastest, kriminaalsest ja sotsiaalselt ohtlikust elemendist”	Alusdokument	NSVL MN 29. jaanuari 1949 täiesti salajane määrus „Kulakute ja nende perekondade, illegaalselt elavate, relvastatud kokkupõrgete ajal tapetud ning süüdimõistetud bandiitide ja natsionalistide perekondade, vastupanutegevust jätkavate legaliseeritud bandiitide ja nende perekondade, samuti represseeritud bandiitide abistajate perekondade Leedu, Läti ning Eesti territooriumilt väljasaatmise kohta”
16. mai – 4. juuni 1941 – NSV Liidu NKGB rahvakomissari asetäitja Ivan Serovi instruktsioon Leedust, Lätist ja Eestist nõukogudevastase elemendi väljasaatmise operatsiooni läbiviimise korra kohta. 4. juuni 1941 – ENSV NKGB ja NKVD rahvakomissaride ühiskäskkiri kohalike küüditamisstaapide – „maakondlike troikade” (<i>ujezdnaja troika</i>) moodustamiseks. Maakondlike troikade ülesanne oli küüditamisoperatsiooni ettevalmistamine, sealhulgas küüditatavate isikute	Ettevalmistused	Moskvast saadeti Eestisse MGB ja MVD volinikud, kelle kaasabil koostati maakondlikud operatsiooniplaanid. Maakondade MGB osakonnad tegid kindlaks küüditamisele kuuluvad isikud, nende perekondade arvestustoimikud vormistati ENSV MGB-s Tallinnas ja kinnitati ENSV MGB ministri ja ENSV prokuröri poolt (nn „natsionalistide” toimikud ka ENSV prokuröri poolt). 14. märtsil saatsid operatsiooni üldjuht Boris

kindlaksmääramine, ja läbiviimise juhtimine maakonnas		Kumm ja NSVL MGB volinik kindralmajor Ivan Jermolin NSVL julgeolekuministrile Viktor Abakumovile koondraporti, kus teatati, et arvestustoimikute vormistamine on lõpetatud ja toimikuid on kokku 9407, sh 5583 „bandiitlik-natsionalistliku” elemendi perekondade ja 3824 „kulakute” perekondade kohta.
<u>Arreteerimisele ja 5–8 aastaks töö-vangilaagrisse saatmisele ning pärast vabanemist 20 aastaks asumisele saatmisele kuulusid:</u> rahvuslike, riiklike, ühiskondlike ja poliitiliste organisatsioonide aktiivsed liikmed; kõrgemad riigiametnikud; endised õiguskaitseasutuste juhtivametnikud (sh politseiametnikud, sandarmid ja vanglaametnikud); majanduseliit („suurmõisnikud ja vabrikandid”); endised Poola, Leedu, Läti ja Eesti armee („valgete armeede”) ohvitserid; „kriminaalne element, kes jätkab kuritegelikkust tegevust”. <u>Asumisele saatmisele 20 aastaks koos vara konfiskeerimisega kuulusid:</u> loetletud kategooriatesse kuuluvate isikute perekonnaliikmed; surmanuhtlusega karistatud rahvuslike, riiklike ja poliitiliste organisatsioonide liikmete perekonnad; isikud, kes olid ümber asunud Saksamaalt, samuti sakslased, kes olid end kirja pannud ümberasustamiseks Saksamaale, kuid ei olnud ära läinud; põgenikud Poolast, kes keeldusid võtmast Nõukogude kodakondsust; politseis arvel olnud prostituudid, kes jätkasid tegutsemist.	Väljasaatmisele määratute kategooriad	Kulakud ja nende perekonnad, illegaalselt elavate, relvastatud kokkupõrgete ajal tapetud ning süüdimõistetud bandiitide ja natsionalistide perekonnad, vastupanutegevust jätkavad legaliseerunud bandiidid ja nende perekonnad, represseeritud bandiitide abistajate perekonnad
Plaan – 11 022 inimest. Tegelikkus – u 10 000 inimest.	Küüditatute arv	Plaan – 7500 peret, 22 328 inimest. Tegelikkus – 7488 peret, 20 535 inimest.

SARNASUSED

ERINEVUSED

B NSVL NKGB rahvakomissari asetäitja Ivan Serovi instruksioon Leedust, Lätist ja Eestist nõukogudevastase elemendi väljasaatmise operatsiooni läbiviimise korra kohta, 16. mai – 4. juuni 1941

TÄIESTI SALAJANE.

I N S T R U K T S I O O N

Leedust, Lätist ja Eestist nõukogudevastase elemendi väljasaatmise operatsiooni läbiviimise korra kohta.

1. **Üldine määratlus.** Nõukogudevastase elemendi väljasaatmine Balti liiduvabariikidest on suure poliitilise tähtsusega ülesanne. Selle edukas lahendamine sõltub sellest, kui võrd maakondlikud operatiivtroikad ja operatiivstaabid suudavad operatsiooni läbiviimise plaani hoolikalt välja töötada ja selles eelnevalt kõike hädavajalikku ette näha. Seejuures tuleb lähtuda sellest, et operatsioon toimuks ilma kära ja paanikata nii, et mitte lubada mingeid väljaastumisi ja muid ekstsesse mitte ainult väljasaadetavate, vaid ka ümbruse elanikkonna teatud osa poolt, kes on vaenulikult meelestatud Nõukogude võimu suhtes. [---]
2. **Instrueerimise kord.** Väljasaatmiskomisjonid viivad operatiivgruppide instruktaaži läbi võimalikult vahetult enne väljasaatmisoperatsiooni algust, arvestades operatsioonipaigale jõudmiseks vajalikku aega. [---] Instruktaažil viibivate (kohalike) partei- ja nõukogude töötajate erilist tähelepanu tuleb juhtida asjaolule, et väljasaadetavad on nõukogude rahva vaenlased, kelle puhul ei saa välistada ka relvastatud vastupanu.
3. **Dokumentide kättesaamise kord.** Operatiivgruppidele jagatakse peale üldinstruktaaži dokumendid väljasaadetavate kohta. [---] Operatiivgrupi ülem tutvub nende kodanike isiklike toimetustega, keda ta peab välja saatma. Seejuures peab ta kindlaks tegema perekonna koosseisu, võtma tühja blanketi iga väljasaadetava kohta ja saama ammendavad vastused kõigile küsimustele. [---]
4. **Väljasaatmise läbiviimise kord.** [---] Operatsiooni alustatakse koidikul. Kohe peale väljasaadetava majja sisenemist peab operatiivgrupi vanem kõik pere liikmed ühte tuppa koguma, võttes sealjuures tarvitusele hädatarvilikud abinõud kõikvõimalike ekstsesside vältimiseks. Tuleb nimekirja järgi kontrollida pere koosseisu, selgitada välja puuduvate perekonnaliikmete asupaik ja haigete olemasolu, misjärel tehakse ettepanek relvad ära anda. Sõltumata sellest, kas relvi antakse või mitte, otsitakse kõik väljasaadetavad relvade avastamise eesmärgil läbi ja hiljem ka kõik ruumid. [---] Väljasaadetavatel lubatakse kaasa võtta isiklike asju mitte üle 100 kg: 1. Riided. 2. Jalanõud. 3. Pesu. 4. Voodiriided. 5. Sööginõud. 6. Teenõud. 7. Köögiriistad. 8. Toiduained – perekonna ühe kuu vajaduseks. 9. Raha. 10. Kohver või kast asjade paigutamiseks. Suuremõdulisi asju ei soovitata kaasa võtta. [---]
5. **Väljasaadetava perekonna lahutamine perekonnapeast.** Arvesse võttes, et suur hulk väljasaadetavaid kuulub arreteerimisele ja paigutamisele spetsiaalsetesse laagritesse, aga nende perekonnad järgnevad neile selleks ettenähtud asumispiirkondadesse erinevates oblastites, peab perekonna ja perekonnapea kinnivõtmine toimuma üheaegselt, eelseisvast lahkuminekust teatamata. [---]
6. **Väljasaadetavate konvoeerimine.** [---] Väljasaadetavate transportimisel läbi asustatud punktide, aga ka vastutulijatest möödumisel, tuleb olla eriti tähelepanelik, jälgida, et keegi ei põgeneks, ei tohi lubada väljasaadetavatel vastutulijatega rääkida.
7. **Ešeloni laadimine.** [---] Väljasaadetavad laaditakse vagunitesse perekondade kaupa, perekonda lahutada pole lubatud (ainult siis, kui perekonnapea kuulub arreteerimisele). Tuleb arvestada kuni 25 inimest vaguni kohta. [---]

NSV Liidu riikliku julgeoleku rahvakomissari asetäitja,
3. järgu riikliku julgeoleku komissar /SEROV/

Die Sowjetunion und die baltische Staaten. Kaunas, 1941.

C NSVL Ministrite Nõukogu 29. jaanuari 1949. aasta määrus „Kulakute ja nende perekondade, illegaalselt elavate, relvastatud kokkupõrgete ajal tapetud ning süüdimõistatud bandiitide ja natsionalistide perekondade, vastupanutegevust jätkavate legaliseeritud bandiitide ning nende perekondade, samuti represseeritud bandiitide abistajate perekondade Leedu, Läti ning Eesti territooriumilt väljasaatmise kohta”

Täiesti salajane (Erikaust)

Määrus Nr. 390-138ss

1. Vastu võtta Leedu NSV, Läti NSV ning Eesti NSV Ministrite Nõukogude ning Leedu, Läti ja Eesti K(b)P Keskkomiteede ettepanekud välja saata kulakud koos perekondadega, illegaalselt elavad, relvastatud kokkupõrgete ajal tapetud ning süüdimõistatud bandiitide ja natsionalistide perekonnad, vastupanutegevust jätkavad legaliseeritud bandiidid ning nende perekonnad, samuti represseeritud bandiitide abistajate perekonnad.
Välja saata kokku 29 000 perekonda, mis koosnevad 87 000 inimesest, nendest Leedu NSV-st – 8500 perekonda, 25 500 inimest, Läti NSV-st 13 000 perekonda, 39 000 inimest ning Eesti NSV-st – 7500 perekonda, 22 500 inimest.
2. Eelmainitud kategooriatesse kuuluvad isikud välja saata alaliselt Jakuutia ANSV-sse, Krasnojarski ja Habarovski kraidesse, Omski, Tomski, Novosibirski ja Irkutski oblastitesse [---].
3. Kohustada NSVL Riikliku Julgeoleku Ministeeriumit (seltsimees Abakumov) käesoleva otsuse 1. punktis nimetatud isikute Leedust, Lätist ja Eestist väljasaatmist läbi viima ajavahemikul 20.–25. märts 1949 [---].
4. Kohustada NSVL Siseministeeriumi (sm. Kruglov) tagama Leedust, Lätist ja Eestist välja saadetute konvoeerimise ning kohaletoimetamise raudtee ja veetranspordil nende pagendamise kohtadeni; välja saadetute hoolika valve teekonnal; pagendatute administratiivse järelevalve pagendamiskohtadel ning looma sobiva arvestuse – viia sisse selline režiim, et keegi ei põgeneks; pagendatutele töö põllumajanduses (kolhoosides ja sovhoosides ning metsavarumis- ja kullakaevandustööstuses).

/Punktid 5–10 on sellest tekstist välja jäetud./

*Eestlaste küüditamine: mineviku varjud tänases päevas: artiklid ja elulood.
Tartu: Korp! Filiae Patriae, 2004, lk 181–183.*

Õppeülesanded

1. Mis eesmärgil küüditas Nõukogude võim inimesi Eestist ja teistest Balti riikidest? Millega põhjendasid Nõukogude võimuorganid küüditamist? Leidke oma arvamusele kinnitust teabetekstist: *ptk III 2.2. Küüditamised 1941; 3.4.2. 1949. aasta märtsiküüditamine.*
2. Mis elanike kategooriad saadeti Eestist, Lätist ja Leedust välja 1941. ja 1949. aastal? (*Allikad A, C*)
3. Miks valmistati küüditamisi ette varjatult? Kas küüditamised tabasid Eesti elanikkonda ootamatult? Põhjendage. (*Allikad A, C*)
4. Andke hinnang Eestis ja teistes Balti riikides toimunud küüditamise läbiviimise korrale. (*Allikas B*)

2. Küüditamiste läbiviimine

*Kinoteater Grand Marina Tallinnas,
1941. aastal küüditamise staap.*

A Küüditamiste läbiviijad

Inimesi pidasid kinni operatiivgrupid. Ühe kuni kahe perekonna või üksikisiku küüditamiseks moodustatud operatiivgrupid olid enamasti kolme- kuni kuueliikmelised [---]. Operatiivgruppi juhtis peamiselt operatiivtöötaja, grupi liikmeteks olid miilitsad, sõjaväelased, hävituspataljonlased, nõukogude ja parteiaktiivi esindajad. [---] Aktivistid moodustasid operatsioonis osalejatest 44–55%. [---] Selles oli kindel roll nii nõukogude ja parteiorganitel kui väljaarendatud repressiivaparaadi erinevatel lüüdel.

Eestlaste küüditamine: mineviku varjud tänases päevas, lk 38–40.

B Väljasaadetavad isikud

Inglise ajaloolase Robert Conquesti teoses „Suur terror” antakse ülevaade inimrühmadest, kes 1939–1940 NSV Liiduga ühendatud maades kuulusid „elimineerimisele”. Mainida võiks siin kas või iseseisvusaegsete ühiskondlike organisatsioonide liikmeid, välismaaga sidemete omajaid jne. Kokku pidi vägivald tabama vähemalt 25% okupeeritud maade elanikkonnast. Sedavõrd ulatuslike plaanide teostamiseks olid massiküüditused igati sobivaks vahendiks – sest käisid ju nõukogude kombe kohaselt karistuse alla ka süüaluse perekonnaliikmed.

14. juuni 1941. a. Mälestusi ja dokumente. Koostanud Mart Laar. Tallinn: Valgus, 1990, lk 5.

C Operatiivgruppide tegevus

Brigaadid alustasid tegevust 14. juuni öösel 1–2 paiku. Öhtul pahaaimamata magama läinud pered aeti armutult jalule ning unistele inimestele loeti ette määrus, mille alusel nad kuulutati kas arreteerituks või kodumaalt tähtajatult väljasaadetuks. Unesoojade laste nutu saatel otsiti läbi korter, kusjuures osa väärisesemeid rändas kohe küüditajate taskuisse. Asjade kokkupanemiseks anti aega paarikümnest minutist paari tunnini.

Imbi Paju. Tõrjutud mälestused. Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007, lk 191.

D Küüditatu mälestus

Laupäeval 14. juunil hommikul kell 8 ja pool ilmusivad vene sõdurid ühes ohvitseriga meie tallu, kuulutades meid arreteerituteks. Kamandati meid seina äärde ritta, kuna minu mees läbi otsiti. Siis otsiti kõik meie elu ruumid läbi, pannes tasku kõik, mis oli väärtuslik ja õeldi, et 40 minuti jooksul olge valmis ära sõiduks, milleks veoauto ukse ette sõitis. Hakkasime siis kõik teekonnaks tarvis minevaid asju kokku pakkima. Siis

kamandati meid auto peale kõige perega välja arvatud minu vana 90 aastane ema ja lollakas kasvandik. Sõit läks Undla vallamajasse kus peatus: sinna veeti ümbrusest perekondi kokku. Siis hakati sealt autoga meid Rakveresse küüditama.

Marie Rüüteli mälestused. –14. juuni 1941. a, lk 19.

E Küüditatu mälestus kinnivõtmisest

Olime äärmiselt meeleheitel, mõistus tõrkus seda endale arusaadavaks mõistma, lapsed nutsid. Olukord tekitas neiski suurt hirmu, nad väga kartsid sõdureid ja valju vene keelt. Lapsed rahunesid alles siis, kui rääkisin neile, et nüüd sõidame isa juurde, saame pika rongi sõidu, siis nad muutusid rõõmsaks, aitasid isegi asju kokku tuua. Panin neile võimalikult palju riideid selga. Teadsin, et teekond saab olema pikk ja on veel külm.

Maret Randoja mälestused. – Siberi lood. Koostanud Villu Randoja. Rebellis, 2002, lk 145.

F Parteiorгани esindaja aruanne operatiivgruppide tegevuse kohta küüditamisel

„[---] Operatsioon õnnestus rahuldavalt. Arreteeritute kohaletoometamise tööga hilinesid ligi 100 brigaadi, kuid kohaletoometamine ja arreteeritute vagunitesse paigutamine läks organiseeritult ja kiiresti ilma igasuguste vahejuhtumiteta. [---] Reimanni tänaval tuli ette enesetapmine poomise teel. [---] Halba muljet tekitas see, et vagunid arreteeritutega viidi Kopli kaubajaama teedele, mis on paralleelsed Kopli tänavaga. Nii võis näha inimeste kogunemist Kopli tänavale.”

Tallinna parteiorгани esindaja Ivan Laube 16. juuni 1941. aasta aruandest – Kultuur ja Elu, 1998, nr 3.

G Ülevaade väljasaadetutest mahajäänud vara realiseerimisest

Küüditatute vara kuulus konfiskeerimisele ning selle realiseerimine jäi täitevkomitee esimeeste ja külanõukogu liikmete korraldada. 1941. aastal hindasid mahajäänud majapidamised ära selleks toiminguks määratud usaldusmehed, arvelevõetud vara tuli mõõdukate hindadega kümne päeva jooksul ära müüa. Eraisikutest ostjatele eelistati nõukogude ja paretiasutusi ning nende asutuste töötajaid, kellele küüditatute vara natsionaliseerimise korras poolmuidu ära anti. Konfiskeeritud varandus oli lubatud endistele omanikele kompenseerida, kuid pole teada, et kellelegi oleks müüdnud vara eest Siberisse raha saadetud.

Eestlaste küüditamine: mineviku varjud tänases päevas, lk 41.

Õppeülesanded

1. Kes olid küüditajad ja kes küüditatavad? (*Allikad A, B*)
2. Miks võeti asumisele saadetavad kinni öösel?
3. Tooge näiteid küüditatavate mälestuste kohta kinnivõtmise hetkest? (*Allikad C, D, E*)
4. Kuivõrd usaldusväärsed on mälestused ajalooallikana? Põhjendage oma seisukohta. (*Allikad D, E*)
5. Kujutlege, et peaksite poole tunni jooksul pakkima eluks hädavajaliku, mis ei tohi kaaluda üle 100 kg. Koostage nimekiri asjadest, mida võtaksite kaasa. Põhjendage.

3. Teekond Siberisse

*Sellistes loomavagunites veeti
küüditatuid Siberisse.*

A Tingimused teekonnal Siberisse

Sel tundmatul teekonnal tabas raskeim emotsionaalne löök 1941. aastal viidute perekondi hetkel, mil saadi teada, et meeste vagunid on öösel ešelonist lahti haagitud ja teisele teele viidud. Kuigi küüditatud olid jaamades vastavalt ettevalmistatud nimekirjadele jaotatud kahte gruppi, loodeti teekonna lõpul taas kokku saada. [---]

Iga teekonnaga kaasnesid omad probleemid. Umbsetes täiskiilutud vagunites ei jätkunud vett. Kevadisel ajal küüditatud külmetasid, suvisel ajal viiduid mattis palavus ja õhupuudus, mille leevenduseks ulatasid inimesed tee äärest vagunitesse õitsvaid sireleid. Palavuse, veepuuduse ja arstiabi puudumise tõttu hakkasid sagenema surmajuhtumid, eriti kannatasid imikud ja väikelapsed.

Eestlaste küüditamine: mineviku varjud tänases päevas, lk 45, 47.

B Küüditatu mälestused teekonnast Siberisse

Meie vagunis oli 25 inimest, täiskasvanuid 20, lapsi 5. Ühes pakkidega oli vagun nii täis, et osa inimesi olid sunnitud püstijalu seisma ööd ja päevad. Meie perel oli õnn saada vaguni alumisel korral üks nurgake, kus võisime vähemalt ööselgi pikali olla. Magada ei saanud keegi – selleks olime kõik väga mures oma tuleviku pärast, ei olnud ka söögi isu – kuna kaasa võetud toit kõik rikki läks halva väljakannatamata õhu sees – sest vagunis oli ka väljakäik. Sõit aga läks edasi Venemaa piiri poole. [---] Olime palavuses, higised ja siginesid täid selga. Palusime kuskil peatuda, et saaks endid pesta. Eks kord siis lasti meid vagunist välja kuskil orus kindla valve all. Võisime mitme nädalase istumise peale jälle kõndida. Siis nägin seekord ka veel viimast korda oma meest läbi vaguni akna.

Marie Rüüteli mälestused. – 14. juuni 1941. a, lk 19–20.

C Küüditatu mälestused teekonnast Siberisse

Sõit kestis 15 päeva, peatused asustatud paikades, säälsime ka vagunist välja, ikka olime valve all. Naaber vaguni inimestega saime ikka rääkida, nägime ka paljusid tuttavaid, kõik olid rõhutatud meeleolus, paljud nutsid, oli kõigil ühine mure: Kuhu meid viiakse? [---]

Mul oli kirja tarbeid kaasas, kirjutasin viis kirja kodukülasse, õdedele ei tohtinud kirjutada, kartsin, et viimaks tabab neid sama saatus. Kirjad murdsin kolmnurkselt kokku (marke polnud) ja lasin vaguni põrandale prao vahelt välja. Neli kirja olid Eestisse jõudnud. Ju siis oli sealgi häid inimesi, kes mõistsid, kes neid kirju saatsid ja panid posti.

Maret Randoja mälestused. – Siberi lood, lk 150.

D Küüditatu mälestused 1941. aasta küüditamisest

Me olime poolteist kuud tee peal, enne kui sihtpunkti saime. Tuu vana loomavagun, tuu loksutas. Meid välja ei lastud. [---] Meid olid ju mõni viiskümmend inimest ühes vagunis. Seal oli noormehi ka emadega kaasas, siis nuu rabosiva põrandale augu, siis too oli vetsu. Nii et ühesõnaga too raudtee võis küll väga ära reostatu olla ...

Kõik see kinnivõtmine ja läbielamine – taa lõi nigu tuimas, nigu hullus! Sa es ole nigu päris oma maailman enam. Sa olid tehtu nigu üheks elavaks tombuks, et sa oled ja liigud, aga et sul seal mõte töötab – seda es ole. Kõht ka tühi ja magamata – mis sa seal mõtled. [---] Latse oliva tillukese, ma es saa neile aru anda, et mis juhtus. [---] Ma ise olen nii mõtelnud, et kas see oli Jumala poolt mulle mingi nuhtlus või karistus, aga ta on teistpidi mulle armuline ka olnud. Ta kutsus need lapsed ära. Mis ma oles tennü nende kolmega Siberin? Kas nondest oleks mõne täisväärtusliku inimese saanu? Noo oliva jo siis närvidest ära hirmutatu, kui noo mehed tuliva ja karjusiva öösi une päält.

Aino Rootsi mälestused. – Eestlaste küüditamine: mineviku varjud tänases päevas, lk 224.

E Küüditatute rongist pildistatud Eesti Vabariigi ja NSV Liidu vaheline piir Komarovka piiripunktis. Juuni 1941

Tallinna Linnamuuseum.

Õppeülesanded

1. Iseloomustage *allikate A, B, C, D* alusel küüditatute teekonda Siberisse:
 - 1) transport;
 - 2) elutingimused;
 - 3) toit;
 - 4) teated kodustele.
2. Vaadake fotot (*allikas E*). Mida võis mõelda ja tunda Eesti-Vene piiripunkti pildistanud küüditatu?

4. Elu Siberis

*Vaade NKVD Muhhino sovhoosi keskusele 1950. aastal, kuhu
koondati Kirovi oblastisse
küüditatud eestlasi. 1950.
Foto erakogust.*

A Küüditatu mälestus elupaigast Siberis

1949. a mais asusime juba Siberis Krasnojarski krais Hakassi autonoomses oblastis Altai rajoonis Minussinski tõulambakasvatuse sovhoosis, mis asus suure Siberi jõe Jenissei läänekalda ülemjooksul, Sajaani mägede läheduses. [---]

Kaugused oli meeletud, asusime: 5800 km Eestist, 2250 km Põhja-Jämeerest, 425 km Mongoolia RV piirist, 385 km Krasnojarskist (krai keskus), 33 km Belojarist (rajooni keskus).

Villu Randoja. – Siberi lood, lk 26.

B Küüditatu mälestus elutingimustest Siberis

12. juuli – Laupäeva hommik, koidab. Pargas ujub mustadel lainetel. Kahel pool jõge on põõsad ja puud lausa vee sees. Jõekääru tagant paistavad majad ja onnikesed – see siis ongi meie uus „kodu” Narõmski krai. [---] Väike on see majake-onnike, kuhu meid korterisse pannakse. Meie perenaine on naine kuueaastase pojakesega. Oh, kuidas tahaks nutta. Nii vilets on see õlgedest katusega majake, osaliselt koguni põlenud. Kõrval on lehmalaut. Ent tuba on küllaltki ruumikas ja puhas. Isegi valged eesriided on akendel. Majake asub kõrgel kuival jõekaldal. [---]

13. juuli – Pühapäeva hommik. On nii kurb. Meenuvad hommikud Ülenurmel, kui tädi on laua katnud. Oh, nüüd peab jooma jõeveest keedetud teed ja närima kuiva leiba. Lõunaks sööme herkulosuppi. Nii kaob pühapäev. Elan siin ja olen, süüa, mõtlen, mida süüa. Kui kõht täis, mõtlen, mida homme süüa ja siis tahan magada – nii tuleb vähem mõelda.

Erna Nagel. Olen kui päike ja tuul: Erna Nageli päevik. Tartu, 2007, lk 8–9.

C Küüditatu mälestus elutingimustest Siberis

Siis jäi peale Oktoobri Pühi Elma haigeks – külmetas ennast ja kopsud jäid haigeks – köhis mis kole ja hakkas kuivama. Meil oli ka vana toidu kraam otsas ka nälga vahtis silma. [---] Talvel sõime linaseemne haganaid ja herne varssi. Kevadel saime juba rohtu, nõgeseid ja ohakaid. 4 kuud sõime ainult rohtu – noh leiba 200 gr vanal ja 100 gr lapsele – mis see aitas. [---] Siis tuli aeg, kui enam midagi saada polnud – ainult külmetand kartuli koori natuke. 4 päeva pidas veel noor hing vastu ilma toiduraasuta – aga siis kustust suurte piinadega temagi elu mitmetunnise vaevlemise järel. [---] 4 päeva olime seekord ilma söömata, kui Elma suri. Peale tema surma müüsin oma kasuka ära, saime natuke kartuli koori ja nairi kaalika ja kartulilehe segu, kapsaid ja neid looma segu söödu kooke. Olgugi hallitanud, aga eks nälga ikka natuke taganes. [---] 5 kuud olime täitsa ilma leivata, sest et riigi leib ära võeti ja töö eest meile ei antud kolhoosis midagi. Üteldi ainult, et teie olete eestlased, teile pole midagi vaja.

Marie Rüüteli mälestused. – 14. juuni 1941. a, lk 21–22.

D Küüditatu mälestus elutingimustest Siberis

Meid saadeti metsatööle. Minu ema läks kohe komandandi käest paluma, et tema tütar on ülikoolis juba õppinud, et järsku antakse kergemat tööd. Aga siis komandant ütles, et ärgu ta valetagu, et see tättina ei ole veel täisealine. [---] Pandi mind siis õega metsas marju korjama. Kaugele viidi, iga päev pidime kümme kilomeetrit sealt alevist seda maad kõndima. [---]

Need riided, mis meil seljas olid, rebenesid ju kohe katki. Nendest jäid järele ainult räbalad. Minu ussinahast kingad ... nädala aja pärast olin paljajalu. Leidsime mõned nisukesed vanad kalossid, mis sai siis jalga panna. [---]

Meid pandi koos õega vabrikusse. Kella seitsmest hommikul kuni kella seitsmeni õhtul oli raske töö. Pidime koorima raskeid puupalke. Sõjaaeg – nad tegid püsside jaoks püssipärasid. Ise olime muidugi näljased ja meil ei olnud kuskil elada. Keegi vaene naine, kes vabriku juures elas, võttis meid oma majja. Ööbisime põrandal. Hommikul, räbalad seljas, läksime vabrikusse ja pidime tegema seda rasket tööd.

Lucia Rohtlaan-Oinase mälestused. – Eestlaste küüditamine: mineviku varjud tänases päevas, lk 278–279.

E Katkend küüditatud lapse päevikust

2. VII 41. Emad said igaüks 1,5 kg tange. Ilmad ilusad. [---]

7. VII 41. Käisime Johansoo poistega ujumas. Ema ja proua Külvi õmblesid kleiti eratöö kumbki sai 3 liitrit piima. Ilm ilus. [---]

13. VII 41. Käisin emaga turul ostime 1 puud rukkijahu 50 rbl.

20. VII 41. Ema ostis 8 kg nisujahu 32 rbl 50 kop 1 puud kartulid 10 rbl. Sealiha kg 18 rbl. Paberit pole kuskilt saada. [---]

26. VIII 41. Hommik vara ärkan kell 7 söön ja ruttame seenele. Lähme meierei juurde seal seeni ei ole. Lähme ühte kasemetsa seal on palju võiseeni, kaseseeni ja puravikke. [---] Õhtul venelased mängisid kamaruskat läksin hilja magama.

28. VIII 41. Täna seenele ei lähe selle pärast et jalad katki. Mängime kurni. Õhtul käisid Sõbin ja Maalmeister meil. Täna ema pani kotti põhku. Oli ütlemata hea seenesupp.

4. IX 41. On külm ilm. Tahab ära kägistada, on kõigil sukad jalas. Maimu väga haige. Venemaal on palju siniste aknaraamidega maju. Lõuna ajal ilm soojem. Kalju sai rattaga sõita. [---]

8. IX 41. Lähen Kaljuga seenele. Kalju sai 2 seent, mina 5. [---]

9. IX 41. Töötame nisupõllul. Kella 2–4 mängisime sõda. Ema teeb seene kotletti. [---]

Katkend Rein Vare päevikust. – 14. juuni 1941. a, lk 80.

F Küüditatu mälestus Siberi loodusest ja kohalikest elanikest

Siberis nii kui talv tuli, lumi maha tuli. Es ole ühtegi sula, kogu aeg see kõva külm. [---] Suvel kihulase om küll koleda, noo piinava. Neid om pallu, nii et sul om silma ka täis. Venelased kõnnivad kõik tõkatiga kokku määritu, võrgu nõo een, muidu ei saa elada. Mul ei ollu tõkatit, ei võrku, sõiva nii pallu kui sõiva. [---]

Ega säääl om tuu taiga ja taiga. Too om küllalt rikkalik – säääl on seened ja isegi marjad. [---] Vett on säääl palju. Nii et mi tõimegi vee jõest – jõgi oli niivõrd lähedal, et mäest alla oligi jõgi. Ega säääl kaevu ei ole, kõik sai jõest. [---]

Siberi venelased olid väga südamlikud, nendest jäi mulle väga hea mulje. Nad tundsid väga kaasa meie saatusele, nutsivad koos meiega. Na oli ju ise vällä saadetu. [---] Kui palju säääl suriva ja külmassiva!

Aino Rootsi mälestused. – Eestlaste küüditamine: mineviku varjud tänases päevas, lk 230.

G Küüditatute kannatused Siberis

1942.–1943. aastal oli Siberis ikaldus, millele järgnes kohutav näljaaasta. Küüditatuid varustati toiduainetega kõige viimases järjekorras ning seda valusamad olid ka nende kannatused. Olud viisid näljast nõrkevad inimesed varguseni. Peotäie vilja varastamine oli karistatav vangilaagrisse saatmisega, meeleheite piirile aetud emad varastasid tihtilugu teadlikult, et nende vangistamise järel saadetakse lapsed lastekodudesse, kus nad ellu jääksid. Seda lohkavat hoolimatust, millega küüditatuid koheldi, on raske nimetada teisiti, kui inimeste tahtlikuks hävitamiseks.

Eestlaste küüditamine: mineviku varjud tänases päevas, lk 50.

Õppeülesanded

1. Kui kaugel olid küüditatud oma kodumaast? (*Allikas A*)
2. Miks viidi inimesed just Siberisse?
3. Mille poolest erinesid elutingimused Siberis Eesti omadest? (*Allikad E, F*)
4. Mis probleem oli küüditatute elus kõige suurem? Tooge näiteid *allikatest B–G*.
5. Mis tööd pidid küüditatud Siberis tegema? (*Allikad A, D, E*) Mil määral vastas see nende haridusele ja varasemale töökogemusele Eestis?
6. Tooge esile küüditatute Siberi-elu iseloomulikud jooned järgmistes valdkondades:

Valdkond	Iseloomulikud tunnused
Eluase	
Toit	
Täiskasvanute tegevus	
Laste tegevus	
Suhted kohalikega	
Rõivastus	

7. Mis aitas küüditatutel asumisel olles raskustest üle saada? Tooge näiteid. (*Allikad B, E, F*)

5. Vabanemine

Esimesed tagasisõitjad, 1954.aasta. Kirovi oblasti Slobodskoi rajooni küüditatud eestlased saadavad asumiselt vabastatud pr Aurelie Üksti koos pojaga Vahruševo raudteejaamast Eestisse.

http://www.okupatsioon.ee/fotod/fotod2001/fotod7_2/

A Probleemid küüditatute kodumaale naasmisel

Eesti tühjendamine eestlastest kaotas aktuaalsuse siiski alles aastal 1953, Stalini surma järel. Vangi-laagritesse saadetud ja küüditatud said võimaluse kodukohtadesse tagasi pöörduda. Näilisele õigluse taastamisele vaatamata jäid küüditatud endiselt ebavõrdsesse olukorda. Vähe sellest, et neile müüdi vaid haruharva tagasi omal ajal konfiskeeritud elamuid, tavaliselt ei lastud asumiskohtadest naasnutel end isegi kodukanti sisse kirjutada. Esialgu oli neil suuri raskusi õppima asumisega või siis erialale vastava töökoha leidmisel. Peagi kujunes probleemiks asjaolu, et asumisel veedetud aastaid ei soovitud märkida tööstaaži hulka, mistõttu hilines pensionile siirdumine.

14. juuni 1941. a, lk 10.

B Küüditatu mälestused Siberist vabanemisest

Loa saime Eestisse sõiduks 20. sept 1957. aastal. [---] Asumiselt lahkudes müüsiime ja jagasime ära oma varanduse. Müüsiime võõrastele, jagasime aga nendele, kes olid kunagi ka meil aidanud elu sees hoida. Ärasaatmine oli väga kurb. Olime juba nende aastate jooksul harjunud nii eluga kui ka inimestega. Sõitsime koju juba reisirongiga. Eestisse saabusime juba 20 nov. paiku.

Neid küüditatud oli küll, kes otsustasid jääda sinna elama. Hiljem on neist mõned Eestisse tulnud ja nüüd, hilisemal ajal, ka nende lapsed. Neid on aga vähe.

*Katkend Aadu Tomsoni mälestustest. – Eesti elulood: me tulime tagasi.
Koostanud Rutt Hinrikus. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1999.*

C Väljasaadetu tütre mälestused küüditatute raskustest ühiskonda sulandumisel

Ma mäletan lapsepõlvest üht vineerist kohvrit, millega ma tihti mängisin, tõstsin sinna oma nukuriideid ja mänguasju. See oli sama kohver, mida hoidis käes mu ema, kui ta ühel 1954. aasta suvisel päeval astus maha rongist, mis oli toonud ta koju 1500 kilomeetri kauguselt Venemaaalt. [---] Nende kodu, mis võinuks pakkuda turvalisust ja lohutust, oli uus, Nõukogude kord hävitanud, ära lammutanud, selle palkidest oli naaberkülla kolhoosisaun ehitatud. Mu emal oli passis rahvavaenlase tempel ja tal oli sellise passiga raske tööd leida. Ta oli andnud laagrist vabaks saades allkirja, et sellest, mida ta laagris koges, vaikib. Kodumaale saabudes pidi end NKVD-s registreerima. Emal oli keelatud elada mereäärsetes linnades, mis olid Nõukogude Liidule strateegiliselt tähtsad.

Imbi Paju. Tõrjutud mälestused, lk 14–15.

D Küüditatute kohanemine kodumaal

Kohati on Eestisse tagasitulekut ja kohanemist isegi küüditamisest valusamaks peetud, tuldi ju igatsetud kodumaale ja omade keskele, kus sooja vastuvõtu asemel ärapööratud pilke ja põlglikku suhtumist taluma pidi, n-ö äramärgistatud inimestega ei olnud soovitatav suhelda.

Eestlaste küüditamine: mineviku varjud tänases päevas, lk 54–55.

E Küüditatu mälestused väljasaatmise rollist elusaatuse kujunemisel

Lia Saareperaga oli meil plaanis 1941. aasta juunikuus abielluda. 1939. aasta detsembris jõulupühade ajal kihlusime, tema emale rääkisime oma plaanist ja mina palusin emalt tütre kätt. Pärast seda riigipööret või võimuhaaramist mõtlesime, et korralikku pulmapidu ja laulatust ei saagi võib-olla teha, kuid juuni lõpus siiski abiellume. Aga mind viidi ju minema ja Lia põgenes 1944. aastal läände ja uuesti kohtusime alles 2001. aasta suvel Tartus.

Robert Tasso mälestused. – Eestlaste küüditamine: mineviku varjud tänases päevas, lk 212.

Õppeülesanded

1. Millal ja millega seoses avanes küüditatutel võimalus kodumaale naasta? (*Allikas A*)
2. Milliste raskuste ja probleemidega tuli küüditatutel kokku puutuda pärast kodumaale naasmist? Tooge näiteid. (*Allikad A-E*)
3. Arutlege, millest võis olla tingitud osa inimeste sallimatu suhtumine tagasipöördunud küüditatutesse.
4. Selgitage, miks otsustas osa küüditatuid jääda Siberisse elama ka pärast seda, kui neil oli võimalik Eestisse tagasi pöörduda. (*Allikas B*)
5. Esitage põhjendusi/näiteid küüditamisest kui inimsusevastasest kuriteost.

6. Kokkuvõtvad ülesanded küüditamisest

A 1945. aasta 8. augustil kinnitatud Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunali põhikiri sätestab:

Artikkel 6 „[---] Järgmised teod või ükskõik, milline neist, on tribunali pädevusse kuuluvad kuriteod, mille eest kehtib üksikisiku vastutus: [---]

(c) Inimsusevastased kuriteod: nimelt mõrv, hävitamine, orjastamine, deporteerimine ja muud tsiviilelanikkonna vastu sooritatud inimsusevastased teod, enne sõda või selle jooksul, või tagakiusamine poliitilistel, rassilistel või usulistel alustel tribunali pädevusse kuuluva kuriteo toimepanemisel või sellega seoses, ükskõik kas sel moel rikutakse siseriiklikku õigust riigis, kus kuritegu toime pannakse. Juhid, organisatorid, kihutajad ja osalised üldise plaani või vandenõu kavandamises või täideviimises, sooritamaks mõni eelmainitud kuritegudest, vastutavad kõigi tegude eest, mida ükskõik kes nimetatud plaani täideviimisel sooritab.”

B ÜRO Peaassamblee resolutsioon nr 95, vastu võetud 11. detsembril 1946, sätestab:

„Peaassamblee [---] kinnitab Nürnbergi tribunali põhikirja ja tribunali otsusega tunnustatud rahvusvahelise õiguse põhimõtted [---].” 1950. aastal sõnastas ÜRO rahvusvahelise õiguse komisjon Nürnbergi tribunali põhimõtted, väites muu hulgas: IV põhimõte „Asjaolu, et isik tegutses valitsuse või oma ülemuse käsul, ei vabasta teda rahvusvahelise õiguse alusel vastutusest, tingimusel et tal oli tegelikult võimalus teha moraalne valik.” VI põhimõte „Järgmised kuriteod on rahvusvahelise õiguse alusel kuritegudena karistatavad: [---].

C 26. novembril 1968 võttis ÜRO Peaassamblee resolutsiooniga

[---] vastu konventsiooni aegumistähtaegade kohaldamatuse kohta sõjakuritegudele ja inimsusevastastele kuritegudele. Konventsioon jõustus 11. novembril 1970. Nõukogude Liit ratifitseeris selle 22. aprillil 1969.

1. Miks on oluline, et järeltulevatele põlvedele teadvustatakse küüditamiste olemust ja tagamaid?
2. Vastake lähtuvalt rahvusvahelisest õigusest.
 - 1) Eestis toime pandud küüditamised on rahvusvahelise õiguse kohaselt inimsusevastased kuriteod. Tooge näiteid. (*Allikad A, B*)
 - 2) Kas inimene, kes osales võimude korraldusel otseselt küüditamiste toimepanemisel, on vastutav toimu eest? Põhjendage. Kas nende inimeste karistamine kriminaalkorras on tänapäeval võimalik? Selgitage *allikate B ja C* ning teabeteksti *ptk III 5. Kommunistliku režiimi kuritegude uurimisest Eestis* põhjal.
3. Hinnake küüditamiste vastavust inimõigustele. Otsige näiteid inimeste põhiõiguste rikkumiste kohta lähtuvalt 1948. aastal vastuvõetud ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioonist?⁵¹ (*Allikad, teabetekstid: ptk III 2.2. Küüditamised 1941; 3.4. Küüditamised*) Täitke tabel.

ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni artiklid	Näited inimõiguste rikkumise kohta küüditamistel
1. ARTIKKEL 2. Igal inimesel peavad olema kõik käesoleva deklaratsiooniga välja kuulutatud õigused ja vabadused, olenemata rassist, nahavärvusest, soost, usulisest, poliitilisest või muudest veendumustest, rahvuslikust või sotsiaalsest päritolust, varanduslikust, seisuslikust või muust seisundist.	

⁵¹ NSV Liit oli ÜRO asutajariik.

Lisaks sellele ei tohi inimeste vahel vahet teha riigi või territooriumi poliitilise, õigusliku või rahvusvahelise seisundi põhjal, olenemata sellest, kas territoorium, mille kodanik ollakse, on sõltumatu, hooldusalune või mõnel muul viisil oma suveräänsuses piiratud.	
2. ARTIKKEL 3. Igal inimesel on õigus elule, vabadusele ja isikupuutumatussele.	
3. ARTIKKEL 5. Kellegi suhtes ei tohi rakendada piinamisi või julma, ebainimlikku, tema väärikust alandavat kohtlemist või karistust.	
4. ARTIKKEL 7. Kõik inimesed on seaduse ees võrdsed ja neil on ilma igasuguse vahetegemiseta õigus seaduse võrdsele kaitsele. Kõigil inimestel on õigus olla võrdselt kaitstud ükskõik missuguse diskrimineerimise eest [---].	
5. ARTIKKEL 9. Kedagi ei või meelevaldselt vahistada, kinni pidada või pagendada.	
6. ARTIKKEL 11. 1. Igal kuriteos süüdistataval inimesel on õigus sellele, et teda loetakse süütuks kuni tema süüisuse kindlakstegemiseni seaduslikus korras avalikul kohtulikul arutamisel, kus talle on tagatud kõik võimalused kaitseks. 2. Kedagi ei või süüdi mõista kuriteos mõne teo või tegevusetuse eest, mis nende kordasaatmise ajal ei olnud kuriteod rahvusliku seaduse või rahvusvahelise õiguse järgi. Samuti ei või määrata raskemat karistust, kui see, mida oleks võinud kohaldada kuriteo kordasaatmise ajal.	

4. Kirjutage arutlus teemal „Küüditamine kui inimsusevastane kuritegu”.
5. Uurimistöö või referaadi koostamine.
 - 1) Küüditamised minu kodukandis
 - 2) Minu perekonnaga seotud mälestused (ja allikad) küüditamisest

V. METSAVENNAD JA VASTUPANULIIKUMINE

„Meie rahva hingeelu sisu võime kokku võtta ühte valemisse ja mõistesse, see on ootus. Me ei taha tajuda praegu olevikku, sest et see on nii inetu, nii vastik, nii ilge, nii haisev. Meie unelmalised elamused on praegu vaid minevik ja tulevik. Meie elame vaid selleks, et oleme kunagi elanud ja et saame kord jälle elama. Minevik ja tulevik on meie elu naeratus, olevik surma irtutus.”
16. november 1945

Jaan Roos. Läbi punase öö. I. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1997, lk 161.

Teema tausta ja sündmuste kohta annab täpsema ülevaate käesoleva kogumiku teabetekst: ptk III 2.3. Repressioonide ägenemine Saksamaa ja NSV Liidu sõja alguse tõttu ning Suvesõda; 4.1. Metsavendlus ja metsavendade repressioonid.

1. Metsa – miks: mille eest ja kelle vastu?

A Miks metsa?

Miks end varjati? Põhjuseks oli pärast 1940. a. juunipööret alanud kommunistlik terror. Selle ohvriks langesid kõik Eesti Vabariigi poliitikategelased. [...] Need kindlale hävitamisele määratud olidki oma aja esimesed metsavennad.

Alfred Käärman. Surmavaenlase vastu. Tartu, 1998, lk 16.

B Metsa varjumise põhjused

Kuni 1941. aasta 14. juuni küüditamiseni kujutas metsavend endast siiski pigem erandit või kurioosumit, enamikule inimestest oli mõte lindpriistaatusest võõras ja koguni psühholoogiliselt vastuvõtmatu. Küüditamine muutis kõik ning peaaegu üleöö muutusid metsad kohati rahvarohkemaks kui külad. Lisaks küüditamisele kiirendasid metsavendluse teket ka Eesti armeest ümberformeeritud 22. Laskurkorpuse väljaviimine Eestist juuni lõpul, kutsealuste sõjaväkke võtmine juuli algul ning mobilisatsioonid juulis ja augustis. Haripunkt saabus hävituspataljonide loomisega, kellele olid „banditismivastases võitluses” antud vabad käed. Aktiivsema rühmadesse koondumise ja relvastatud rünnakute ettevõtmise tõi kaasa alles Saksamaa ja NSVL-i vahelise sõja algus 22. juunil ning sellele järgnenud teated Saksa vägede edust.

Alo. Lõhmus. Omakaitselased keetsid punaseid elusalt. – Eesti Ekspress 08.07.2004.

C Metsadesse!

Vaivaras oli küüditamise (1941. a) kartusel metsadesse põgenenud palju mehi, naisi ja lapsi. Surmahirm oli suur. Paljud talud jäid tühjaks, sest kogu pere põgenes metsa. [...] Alutaguse metsadesse ei põgenenud mitte ainult ümbruskonna valdade mehed, vaid siia tulid varju ka mehed kaugemalt, linnadest. Siia tulid mehed Rakverest, Narvast ja Tallinnast. Linnades ei olnud võimalik ennast venelaste ja hävituspataljonide eest varjata. Tuldi rongidega, autodega, hobustega, jalgratastega. [...] Tuldi üksikult ja ka väikeste gruppides. Ruumi jätkus kõigile.

Lembit Anton. Selles sõjas mina ei sure. Tallinn, 2007, lk 108.

D „Läbi metsade” Läände

Metsavendade salkade tekke taustaks oli tihti ka soov põgeneda kodumaalt. Paljudel olid Läände läinud vanemad, naine ja lapsed, nüüd tehti kõik võimalik, et neile järgneda. Seda teadis aga ka Punaarmee ning nii kaeti kogu rannik tihedalt piirivalvekordonitega, kes väljapääsu Eestist kindlalt sulgema pidid. Ometi leidis 1944. a. sügisel veel võimalusi põgenemiseks. Mitmed Rootsi pääsenud mehed sooritasid hulljulgeid retki tagasi Eestisse, viies siit vabadusse sadu inimesi. Loomulikult oli see võimalik üksnes rahva äärmuslikul kokkuhoidmisel. Venelasest piirivalvetõlemad kaebavad tihti oma ettekannetes kohalike elanike peale, kes ei taha piirivalvet aidata võitluses „bandiitide” ja „piiri ületada püüdivate natsionalistide” vastu.

Mart Laar. Metsavennad. Tallinn, 1993, lk 58.

E Märtsiküüditamise ja kollektiviseerimise mõju

1949. aasta küüditamise ja kolhoosistamise tõukel voolab metsadesse uus põgenike laine. Kuid metsavendade varustamise süsteemi enam ei ole. Veelgi kurvem on aga tõsiasi, et metsavendade suhted nende peamise liitlase maarahvaga on halvad. Et maainimesed enam midagi suurt vabatahtlikult anda ei taha, röövivad metsavennad ühistatud loomi ja vilja, millesse nad suhtuvad kui nõukogude võimu omandisse. Maarahva elu oleneb aga paratamatult kolhoosivarast. Inimestel on vaja endal hing sees hoida ning tasuda ka suured riigiandamid. Seepärast hakkavad oma rahva vabaduse eest võitlevad metsavennad paistma maainimestele üha rohkem bandiitidena, kellena okupatsioonivõimude propaganda on püüdnudki neid näidata.

*XX sajandi kroonika. Eesti ja maailm. II osa, 17.06.1940–31.10.1961.
Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2004, lk 301.*

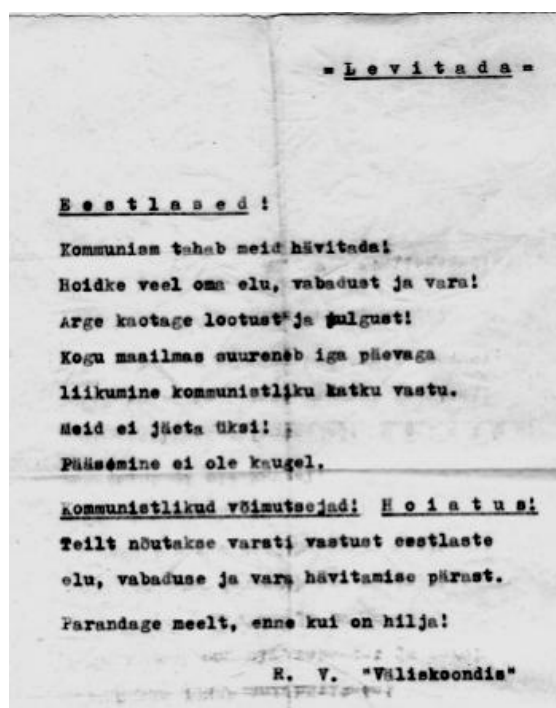
F Lääne abi ootuses

Kergeusklikud lootsid lääneliitlaste abile. Atlandi harta järgi pidanuksid kõik enne sõda vabad rahvad oma iseseisvuse tagasi saama. Loodeti Ameerikale, Inglismaale, ÜRO-le, „valgele laevale”, venelaste kojuminekule, võimalikule sõjale kahe vastandliku maailmasüsteemi vahel, mille puhkemisel ka meie metsavennad pidid kaasa aitama Eesti vabastamisele. [...] Kuid kõik need ootused olid alusetud ja viisid järgnevatel aastatel tuhandeid metsavendi surma nii Eestis kui ka Lätis, Leedus ja Ukrainas.

Mis siis ikkagi oli see jõud, mis meid, viimaseid metsavend, sundis vastupanule? Ma vastan: teadmine, et niikaua, kui elu sees, relv käes ja Eestimaa pind jalge all, pole häda midagi! Teadmine, et neil, kes kommunistide kätte langenud, on veel halvem. Teadmine, et Siberi surmatee on alati lahti, teed tagasi aga enam ei ole. Teadmine, et surmavaenlase kätte sattumisel päästab piinadest kuul oma relvas.

Alfred Käärman. Surmavaenlase vastu, lk 17–18.

G Viljandimaa metsavendade levitatud lendleht (1949)

Levitada

Eestlased:

Kommunism tahab meid hävitada! Hoidke veel oma elu, vabadust ja vara! Ärge kaotage lootust ja julgust! Kogu maailmas suureneb iga päevaga liikumine kommunistliku katku vastu. Meid ei jäeta ükski! Pääsemine ei ole kaugel.

Kommunistlikud võimutsesjad: Hoiatus:

Teilt nõutakse varsti vastust eestlaste elu, vabaduse ja vara hävitamise pärast. Parandage meelt, enne kui on hilja!

R. V. „Väliskoondis”

Eesti Metsavendade kodulehekülj.
<http://www.laidoner.ee/projektid/5/>
 (kasutatud 08.03.2009)

H Relvastatud vastupanuaktid Nõukogude võimule Eestis aastail 1944–1953

AASTA	Rünnakud nõukogude ja parteiaktiivi, julgeolekurühmitajate ja Punaarmee vastu	Diversiooniaktid	Rünnakud valla täitevkomiteede ja külanõukogude vastu	Rünnakud kooperatiivide ja kolhooside vara vastu	Rünnakud talude ja üksikisikute vastu	KOKKU
1944	13	0	0	0	206	219
1945	126	7	16	39	152	340
1946	77	1	5	57	197	337
1947	36	0	0	18	75	129
1948	77	4	0	89	19	189
1949	82	1	0	180	47	310
1950	28	0	0	143	31	202
1951	13	1	0	53	21	88
1952	8	0	0	30	12	50
1953	0	0	0	6	0	6
KOKKU	460	14	21	615	760	1870

Tõnu Tannberg. Relvastatud vastupanuliikumine 1944–1953. – Tuna, 1999, nr 1, lk 28.

I Metsavendluse üle-eestilise organiseerumise katsed

Juba 1945. aasta teisel poolel hakkasid mõned Lääne- ja Pärnumaa metsavendade juhid oma salkade tegevust kooskõlastama ning arutama üle-eestilise organisatsiooni vajaduse üle. Asuti organiseerima kogu maad katvat vastupanuorganisatsiooni, mille nimeks sai Relvastatud Võitluse Liit ehk RVL. [---] RVL-i eesmärk oli põhikirja järgi „vabatahtlik, salajane ja relvastatud rahvusliku vastupanuliikumise organisatsioon võitluseks Eesti au ja sõltumatuse eest”. RVL pidi koondama „võitlusvõimelisi isikuid väljaastumiseks suureulatusliku küüditamise või maa laastamise puhul, sõja alates efektiivse partisanisõja pidamiseks või RVL liikmekaitseks”. Oluline oli ka ideoloogiline võitlus, põlguse süvendamine okupatsioonivõimu ja selle käsilaste vastu, samuti rahvale kaitse pakkumine okupantide omavoli vastu.

Eerik-Niiles Kross. Pro Patria. II. Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944–1978. Tartu, 1998.

J Metsavendade hümn (Paul Randmaa)

On palju aega läind,
kui olin vaba ma
nüüd metsavennana pean elama.
Ei see mind kurvaks tee,
et möödus kevade
ja elulõbudest pean loobuma.
On vaikne õhtutund,
kõik teised näevad und,
me ümber hulgume, meil vabadus.
Siis sa mu neiuke
vaid kuulud minule
ja tulevikule me mõtleme.
Aus, õige eestlane,
sa mõtle sellele,
kus kallis kodumaa ja vabadus.

Ja hoidku iga noor
kõrgel me trikoloor
ja Kalevite maa sa vabaks saa.
Kui peaksin langema
su eest mu isamaa,
kas ausas võitluses või relvata.
Siis teadke sõbrad kõik,
mu hinge viimne hõik,
te kätte tasuge mu elu eest.
On vaikne hommikul
ja idast puhub tuul,
mets tasa kohiseb, ta kutsub meid.
Kui aga eestlane
loond riigi endale
siis metsast välja tulla tahame.

(Ansambli Untsakad repertuaarist)

K Metsavendade laul (Valgamaa metsavendade laul)

Seal metsaserval väikses majas,
kus elasid mu vanemad,
seal metsaserval väikses majas
on pesa teinud punased.
Ai-tshih-ai-tshah-ai-tshah ai velled
me metsavennad oleme,
ai-tshih-ai-tshah-ai-tshah ai velled
me metsavennad eestlased.
Ning meil ei ole senti raha,
me peame metsas elama
ja me ei saa, ei või, ei taha,
ei taha tiblat teenida.
Ai-tshih-ai-tshah-ai-tshah ai velled
me metsavennad oleme,
ai-tshih-ai-tshah-ai-tshah ai velled
me metsavennad eestlased.
Ja sinu sõstramustad silmad
ei iial-iial unune,
sest sinu sõstramustad silmad
on võitnud minu südame.
Ai-tshih-ai-tshah-ai-tshah ai velled
me metsavennad oleme,
ai-tshih-ai-tshah-ai-tshah ai velled
me metsavennad eestlased.
Ja oma lippu sini-musta-valget
me ikka au sees hoiame
ja koidikul siis selgitame
kes meist on õige eestlane.
Ai-tshih-ai-tshah-ai-tshah ai velled
me metsavennad oleme,
ai-tshih-ai-tshah-ai-tshah ai velled
me metsavennad eestlased.

(Ansambli Untsakad repertuaarist)

Õppeülesanded

1. Kandke tabelisse vastavalt okupatsiooniperioodile põhjused, miks mindi metsadesse ja miks metsavendade liikumine lõppes. (Allikad A, B, C, D, E, F; teabetekst ptk III 4.1. Metsavendlus ja metsavendade represseerimine)

	Nõukogude okupatsioon 1940–1941	Nõukogude okupatsioon alates 1944
Metsavendluse kujunemise põhjused		
Metsavendade liikumise vaibumise põhjused		

2. Nimetage tabeli põhjal kahe okupatsiooniperioodi sarnasusi ja erinevusi metsavendade liikumise kohta.
3. Mis võimalused olid üksikisikul lisaks metsavennaks olemisele?
4. Analüüsige tabelit (allikas H) ja vastake küsimustele.
 - 1) Mis muutused toimusid vastupanuaktides aastatel:
 - a) 1944–1945,
 - b) 1945–1949,
 - c) 1949–1953?
 - 2) Nimetage kolm metsavendade vastupanu kõige aktiivsemat aastat. Millega põhjendate vastupanu aktiivsust?
 - 3) Mis vastupanuakte metsavennad sooritasid (1944–1953)? Tooge näiteid.
5. Mis olid relvastatud vastupanu eesmärgid? Kas vastupanuliikujate ootused olid realistlikud? (Allikad F, G, I, J)
6. Kuulake ansambli Untsakad esituses metsavendade laule või lugege allikaid J ja K ning otsustage selle põhjal:
 - 1) Milline oli metsavendade eluolu?
 - 2) Mis oli metsavendade laulude temaatika/sõnum?

2. Metsavend – bandiit või vabadusvõitleja?

*Muistsetest aegadest peale kehtis v e r i n e r e e g e l:
„Metsavend võib oma keelega lõigata läbi omaenda, oma
relvavendade, omaste ja abistajate kõri.”*

Metsavend Arnold Lindermann luurel.
Tartu Linnamuuseum.

A Nõukogulik seisukoht metsavendluse tagamaadest

Bandiidid ei ilmunud metsa üleöö. Juba 1941. aastal punusid metsadesse need, kellele nõukogude võim oli varbale astunud. Seltskond oli igati väärikas: endised hallparunid ja nende tallalakkujad, keda uus võim kõvasti piiras, kodanliku sõjaväe reaktsooniline osa ja Kaitseliidu tegelased. [...] Moodustati jõugud ja ise hakkasid nad end kutsuma metsavendadeks.

Gennadi Rosenstein. Südametulega. – Kompromiss on välistatud. Tallinn, 1984, lk 150.

B Kommunistliku noorsooühingu kaasamisest metsavendadevastasesse võitlusse

Kommunistlik noor Vassmann oli palju kordi operatsioonidest osa võtnud ning teadis, kui raske ja ohtlik see oli. Vahel tuli vaatamata pakasele või vihmale mitu ööpäeva järgemööda bandiitide jälgi otsida. Näis, et tee oli õige. Korraldati varitsus. Ent jälle kõik asjata – keegi oli jõuku hoiatanud. Ja jälitamine algas otsast peale [...] kes küll varjab neid elajaid?

Juri Noskov. Jälitab Uno Vassmann. – Kompromiss on välistatud. Tallinn, 1984, lk 161.

C Esimene hinnang metsavendade tegevuse kohta Lätis

Andestatagu mulle või mitte, aga noid inimesi, kes pärast sõda lühemat või pikemat aega metsas elasid ja uitasid röövretki tehes ümberkaudsetes taludes, ei luba minu üldiselt ausa inimese südametunnistus mitte kuidagi nimetada rahvuspartisanideks. Minu teadvuses oli suurem osa neist siiski kõige tõelisemad bandiidid ja neid uhkelt rahvuspartisanideks nimetada tähendab avalikult ja jõhkralt sülitada kõige selle peale, mis on seotud püha sõnaga „rahvuslik”. Neid inimesi ühendas üksnes läti rahvus, kuid ühtki päeva ei kaitsnud nad ühegi oma teoga meie läti rahva rahvuslikke huve. Nad rahuldasid ainult ja üksnes oma isiklikku kättemaksuiha, mitte ei võidelnud okupantide vastu, kaitstes meie riiki. Paremal juhul kaitsesid nad mõnikord oma punkrit.

E. Lukjanskis. Nacionalie partizani, Neatkariga Cina. 1994. 18.06.

D Teine hinnang metsavendade tegevuse kohta Lätis

Metsavendade sõda [...] tuleb kahtlemata pidada läti rahva relvastatud võitluseks NSV Liidu okupatsiooni vastu, oma rahvusliku sõltumatuse taastamise eest. Nende võitluse aluseks oli sõltumatu demokraatliku Läti idee, mida toetas lätlaste enamik. Seda läti rahva veendumust kinnitasid esimesel Nõukogude okupatsiooni aastal (1940–1941), Saksa okupatsiooni ajal (1941–1945) ja teise Nõukogude okupatsiooni alguses (1944–1956) rahvale tekitatud poliitilised, majanduslikud ja vaimsed kaotused.

H. Strods. Latvijas nacionālo partizanu karš, 1944–1956. Riia, 1996, lk 555–556.

E Metsavendade populaarsus?!

Vastupanuliikumise juhi tähtsaimaks omaduseks loeti võimet rahvaga hästi läbi saada, olla rahva seas populaarne. See oli hulljulgetele meestele ka parimaks kaitseks. Rahva jaoks olid nad vastupanuliikumise sümbolid, kelle tegevusest räägiti legende nii Eestis kui hiljem Siberiski. Okupatsioonivõimudele olid metsavendade legendaarsed juhid aga jätkuva peavalu põhjuseks.

Mart Laar. Metsavennad, lk 90.

F Metsavendade abistamine

Esimene „sõjaline nõupidamine” toimus meil juba järgmisel päeval, kui ma töölt koju tulin. Kogunesime kolmekesi lõnasöögile ja siis ma tulin välja oma plaaniga. Ma teadsin, et Aino kooliõde töötab Vaivara valla täitevkomitee kirjutajana. Nüüd oli vaja temaga kontakti luua, et tema kaudu vallast teateid saada. Ma küsisin Aino käest: „Mis värvi on see sinu kooliõde, kes töötab Vaivara valla täitevkoimitees kirjutajana, kas ta on puna või sinine?” „Reeta ma tunnen lapsest saati, ta on aus ja õiglane tüdruk, eestlane, mitte venelaste käsilane,” ütles Aino. „Et ta vallas töötab, ega see ei tee teda veel punaseks.” „Aino, sina mine kohe täna oma kooliõde juurde ja räägi ära, mida me temast tahame ja mida ta tegema peab. Ütle talle, et meil on vaja teada kõiki otsuseid ja korraldusi, mida täitevkomitee rahva vastu ette võtab. Ta kuulaku hoolega, mida kavatseb teha miilits ja hävituspataljon. Kõik need teated ja uudised toob ta sinu kätte. [---] Sina tood need teated minu kätte, räägid need minule ja mina viin õhtul need uudised metsa meestele. Mina temaga kokku saada ei tohi. Sina, Aino, oled minu ja tema sidemees.” Ja meie süsteem läks käima. [---]

Ühel õhtul tuli Reeda käest teade, et vallamajas kirjutati valmis mobilisatsioonikutsed (1941. a) ja homme saadetakse need laiali. Välkkiirelt viisin teate edasi metsa kännu alla. Järgmise päeva hommikul sai rahvas teada, et metsavennad käisid öösel vallamajas, viisid ära mobi kutsed ja ka valla elanike nimekirja, et kommunistid enam ei saaks kellelegi kutseid saata. Ka neli venelast viidi ära ja kuhu nad kadusid, seda ei saanud mitte keegi mitte kunagi teada.”

Lembit Anton. Selles sõjas mina ei sure, lk 110, 121.

G Metsavendade abistajate saatusest

Metsavendade abistajat, Palsmane pastorit Biržulist hakkasin otsima kohe, kui sain teada tema osast minu elu päästmisel. Kahjuks jäin hiljaks. Õnnestus saada vaid paar kirja tema proualt Waldalt. „[---] 1946. a. juunis kutsus üks tšekaa agent minu meest oma „haigele” naisele armulauda andma, kus aga tšekistid ta vangistasid. Mind kutsuti Riiga kui tunnistajat minu mehe kohtuasjas ja vangistati samuti. Pidin maha jätma oma lapsed – tütar oli kolme- poeg viieaastane. Saadeti kaugele põhja, Kolõmale. 1946. a. ma ütlesin tšekistidele: „Teie nimetate metsavendi bandiitideks, aga kes neid sundis metsa? Mida te tegite 15. juunil 1941 a.?” [---] Minu mees sai kümme aastat.

Alfred Käärman. Surmavaenlase vastu, lk 195.

H Metsavendade tabamisest agentide abil

Väljavõte arhiividokumendist

19. Detsembril s.a. (1949) peeti tulirelva – vintpüssi – omamise pärast kinni

Eensaar, E. Augusti p. s. 1929. a
Elukoht Tali v. Pärnumaa, eestlane,
NSVL kodanik, algharidus, töötas Kilingi-Nõmme
metsamajandi Jäärja metskonnas töölisena

Eensaar, E. A. kui süüdimõistetud kodanlik-natsionalisti poeg kuulus 1949. a. märtsis Eesti NSV-st välja-
saatmisele NSV Liidu kaugetesse rajoonidesse, hoidus kõrvale ja asus end varjama.

Varjunud, lõi ta sidemed bandiit Risu Peetriga, kellelt sai nagaani.⁵² Kuni 1949. a. juunikuuni varjas ta end koos Risu Peetriga Tali vallas metsas punkris. Pärast seda elas ta legaalselt, kuid säilitas süstemaatilised sidemed Risu Peetriga.

Pidades silmas Eensaar E. A. avameelset ülestunnistust ja tema soovi lunastada oma süü, värvati viimane meie agendiks. Tema varjunimi on „Truu”. Eesmärgil teha kindlaks, kus Risu Peeter asub, saadeti agent vastava legendiga tema punkrisse. Järjekordsel salajasel kohtumisel kandis agent „Truu” ette, et ta kohtas Risu Peetriga Tali vallas metsas. Risu Peeter läks oma armukese ja lapsega punkrist ära, öeldes, et jõulud saadavad nad mööda Tihemetsa vallas oma sugulaste juures. Kelle juures konkreetselt, ta ei öelnud.

Kontrollimise eesmärgil, kas Risu on tagasi tulnud, saatsime 24. det. s.a. agent „Truu” Risu Peetri punkrisse, kuid viimane sinna ei ilmunud. [---]

Otsustati viia läbi sõjaväestatud operatsioon Tihemetsa valla neljas talus, mis teadaolevalt seotud bandiit Risu Peetriga. Plaanis oli võtta Risu Peeter kinni või peletada ta Tihemetsa vallast Tali valda oma punkrisse, kus meil oli organiseeritud varitsus.

25. detsembril s.a. (1949) hommikul operatsiooni läbiviimise ajal jooksis Abja vallas Veskimetsa külas asuvast Männiku talust välja kolm inimest – kaks meest ja üks naine. Üks mees osutas relvastatud vastupanu, tulistas püstolist. Põgenemiskatsel see mees tapeti. Teine sai põgenemiskatsel kergelt jalga haavata ja peeti kinni. Naist ei tulistatud, sel õnnestus põgeneda.

Aino Lepp. Vabaduse hinnaks on elu. Tartu, 2008, lk 203.

I Märtsiküüditamise ja kollektiviseerimise mõju metsavendlusele

1949. aasta küüditamise ja kolhoosistamise tõukel voolab metsadesse uus põgenike laine. Kuid metsavendade varustamise süsteemi enam ei ole. Veelgi kurvem on aga tõsiasi, et metsavendade suhted nende peamise liitlase maarahvaga on halvad. Et maainimesed enam midagi suurt vabatahtlikult anda ei taha, rõõvivad metsavennad ühistatud loomi ja vilja, millesse nad suhtuvad kui nõukogude võimu omandisse. Maarahva elu oleneb aga paratamatult kolhoosivarast. Inimestel on vaja endal hing sees hoida ning tasuda ka suured riigiandamid. Seepärast hakkavad oma rahva vabaduse eest võitlevad metsavennad paistma maainimestele üha rohkem bandiitidena, kellena okupatsioonivõimude propaganda on püüdnudki neid näidata.

XX sajandi kroonika. Eesti ja maailm. II osa, lk 301.

Õppeülesanded

1. Milliseid hinnanguid antakse metsavendade tegevusele? (Allikad A, B, C, D, E)
2. Miks erinevad allikates esitatud seisukohad üksteisest? Võrrelge allikaid A, B, C ning allikaid D ja E. Mis seisukohaga teie nõustute?
3. Millal ja kuidas muutus inimese suhtumine metsavendadesse? Millest oli suhtumise muutus tingitud? (Allikad F, G, H, I)

⁵² Nagant M1895 – Belgia relvatöösturi Léon Nagant'i välja arendatud 7,62 mm lihtne ja töökindel revolver, mida toodeti Venemaal ja Nõukogude Liidus rohkem kui 50 aasta jooksul umbes 2 miljonit eksemplari ja mis kuulus nii armee kui ka politsei ning hiljem Nõukogude Punaarmee ja julgeolekuasutuste standardrelvastusse.

3. Repressioonid metsavendade vastu

A Meetodid metsavendade tabamiseks

„Oli imeilus, selge ja karge sügisõhtu. Hiilisin Mudimetsa talumaja ligidale idapoolsest küljest. [...] Talumaja põhjapoolse otsa juures õues seisis tühi viljareedel, selle ülemise lati külge oli tagajalgu pidi seotud tapetud lammas ja vana Rūdi nülgis seda. Kedagi teist ei olnud näha. Võtsin kuiva puuoksa ja koputasin sellega vastu männitüve, see oli meie kokkuleppemärk. Rūdi kuulis, viskas verise pussi maha ja tuli minu juurde, kutsus mind tuppa. Mina keeldusin, ütlesin: „Ajame pealegi siinsamas juttu.” Rūdi ütles: „Oota veidi, ma käin enne toas ära.” Läks. Ootas. Rūdi tuli varsti tagasi, käes pudel läti viina „Kristall dzidrais” ja tavaline kandiline teeklaas. „Mis juubel siis nüüd on?” imestasin mina. „Minu tütre Margarital oli sünnipäev ja viina jäi üle,” vastas Rūdi. Istusime metsaserva tihedate põõsaste varju. Rūdi valas viina klaasi. Aitab mulle poolest, ütlesin, ega ma viina eriti tahagi. Jõin selle sada grammi ära, tundsin tagantjärele meenutades, et lõi nõrga kohinaga pähe, see aga möödus kohe. Rūdi valas endale samast pudelist sama klaasi päris ääreni täis ja jõi selle ära. Siis vestlesime. [...] Tagantjärele mäletan, et minu keel ei kuulanud enam sõna, oli kange. [...] Siis mäletan, kuidas Rūdi mind vaatas ja tema silmist voolasid pisarad. [...] Kas ma siis ei teadnud, et meiesuguseid mürgiga püütakse? Teadsin küll, kuid ma ei uskunud, et inimene, kes metsavendadele seitse aastat ustav oli olnud, nüüd mind reedab! Oma kogemuse põhjal võin öelda, et kasutatud mürk halvas silmapilkselt mõtlemisvõime, seejärel muutub keel kangeks. Ka silmadega juhtub midagi. [...] Mind äratati surmaunest Lätimaal Ape linna NKVD majas Pargi tänavas vastumürgi süstimisega. [...] Vastumürgita oleksin igavesti magama jäänud. Hilisemate päevade kestel oli mul tunne, et mu sisikond on ära põlenud. Ma ei tundnud ei nälga ega janu, neli ööpäeva ei antud mulle üldse süüa, mind oli vallanud ääretu rahu ja ükskõiksus oma saatuse vastu. Mind taheti ju igasuguste võtete ja vahenditega rääkima panna; alalised ja korduvad küsimused, mida mulle karjuti, olid: „Kus on punker! Kus on teised?” Tagajärg oli vaid see, et kaotasin oma piinajate käes teadvuse. Olin ju kõigest üleelatud nõrk ja mu mõte töötas ääretult aeglaselt.

Julgeolekuorganite poolt tapetud metsavend.

Foto on tehtud isiku tuvastamiseks.

Alfred Käärman. Surmavaenlase vastu, lk 41–43.

B Metsavendade juhtide tabamisest Pärnumaal

Pärnumaa 1946. aastal. Seal oli end sisse seadnud terroristlik jõuk. Meie meestel õnnestus tabada selle bande sidepidaja. [...] Temalt saime teada, kus ja kelle juures varjab end jõugu peamees. Too veel ei teadnud sidepidaja vangistamisest. Tegevusplaan küpses nii kiiresti. Kirjutasime valmis kirja, milles kutsusime peameest kiires korras Tallinna. Kirja toimetas kohale meie töötaja. Elamu ukse avas peremees ise. Ta vahetas „sidemehega” paar lauset, kuid taipas, et kõik pole korras. Ja keeldus kirja vastu võtmast. [...] Siis otsustasime maja sisse piirata. Aimasime, et bandiit varjab end just seal. Kätte jõudis südaöö. Õueväravale ilmus mees. Käsutasime üheaegselt: „Käed üles!” Otsisime läbi ja võtsime ära kaks püstolit. Mõne minuti järel ilmus teine tundmatu. Seda me ei oodanud! Bandiit oli suur ja tugev. Temaga oli tükk tegemist. [...] Vahistatud ei teadnud oodata kohtumist tšekistidega ja olid ehmunud. Need olid Pärnu jõugu juhid.

Juri Noskov. Jälitab Uno Vassmann – Kompromiss on välistatud. Tallinn, 1984, lk 162–163.

C Metsavendade tabamiseks loodud julgeolekuagentide võrgustiku tegevus

1940. aastate teisel poolel hakkas julgeolek metsavendade vastu võitlema elukutseliste mõrvarite abil. Metsavendade paljastamiseks ja hävitamiseks loodi üle-eestiline agentide võrk. Julgeoleku poolt värvatud agendid jagunesid vastavalt neile antud ülesannetele kolme tüüpi. Marsruutagendid saadeti välja kuni kaheks nädalaks ning nad liikusid mööda kindlat marsruuti, kohtudes aeg-ajalt kokkulepitult operatiivtöötajatega. Siseagentide tööks oli imbuda metsavendade gruppidesse eesmärgiga koguda informatsiooni ning rühmitusi sisemiselt lagundada või löögi alla viia. Hävitusagentide ülesandeks oli sööta metsavendade grappe varitsustele ette ning tagada aktiivsete metsavendade, eriti juhtide kinnivõtmine või nad tappa. [---] Kogenud ja osavaid metsavendi tabada oli raske. Isegi nii ebasoodsas varjamiskohas kui Saaremaa tegutsenud metsavenna Elmar Ilpi kättesaamiseks ja tapmiseks kulus ligi viis aastat. Tema rühmaga tegeles kokku 45 agent, kellest seitsme ülesandeks oli Ilp tappa. Ilp ise oli osav vastuluuraja ning tal õnnestus ümber värvata kolm ja tappa kaks julgeoleku agent.

Pekka Erelt. Surm selja tagant, <http://paber.ekspress.ee/arhiiv/Vanad/1998/34/ajalugu2.html>.

D Metsavendade varjajate-toetajate saatus

19. märts 1945. Hiljuti arreteeriti üks Luke ringkonna metsavaht kogu perekonnaga (4 inimest). Põhjus olevat, et tema juurest saadi kätte kaks peidusolevat inimest. Aga mis selle mehega – metsavahiga – sellepärast tehti, seda tõrgub sulg kirjutamast. Ta viidi kohe varsti Tallinna ja seal alanud ta piinamine, eesmärgiga muidugi, et kõik temalt välja pressida, mida taheti. Kui ta korra veel koju tagasi toodi, siis olevat ta välimus kohutav olnud. Kui ta kodulaul leivakoorukesi nägi, siis haaranud ta kui hullumeelne selle järele. Ta peitnud selle põue, kartes, et see ta käest ära võetakse. Süüa ta seda samal hetkel ei julgenud. Mehel olevat rinnakondid katki olnud. Katki olevat nad seetõttu läinud, et mees olevat selili maha pandud ja piinaja olevat jalgupidi otsa läinud ja nii ohvri rinnakondid puruks sõtkunud. – Lukelt viidud see mees jälle Tallinna tagasi. Muidugi ei lasta teda enam iialgi saladuslikest piinamisruumidest välja.

Jaak Roos. Läbi punase öö. I osa, 1944. ja 1945. aasta päevik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997, lk 138.

E Nõukogude julgeolekutöötajate ülekuulamise meetodid

Ülekuulamisel küsiti aga peamiselt ühte asja: „Kus on metsavendade punker?” Andmete väljapressimiseks kasutati kõige sadistlikumaid meetodeid. Metsavend E. Luhtmaa naise Elsa sülest haarati nuttev laps ning heideti peadpidi vastu seina. Kuna naine teadis, et mees oli juba paar päeva tagasi punkrist lahkunud, ei pidanud ta enam vastu ning oli valmis julgeolekule teed näitama. Kasu tal sellest paraku polnud, sest tollal kaks aastat vana olnud poeg jäi hoobilt nõdrameelseks.

Mart Laar. Metsavennad, lk 158.

F Tabatud ja vangistatud metsavenna kiri abikaasale 10. novembril 1953. aastal

Naisukene!

Tahaksin sinuga rääkida pisut sellest, mis sündis minuga siis, kui sääl savihaua pääl autosse lükati. Arvan siiski, et käesolevaga ei ole veel õige koht detailseks aruandeks. Kunagi ehk tuleb ka see aeg. Ütlen vaid üht, et mul läks palju kergemini kui paljudel teistel – sest mina oma „süüsid” ei saanud eitada, need olid mustvalgel trükisõnas olemas. Olen veendunud, et mitte kellelgi ei ole põhjust mulle etteheiteid teha – oma pika metsavarjamise ajal mulle abi andnud inimesi ei ole ma kedagi reetnud. See teebki minu praegused kannatused talutavaks, mul ei lasu süümepiinu. Paljudel kaaskannatajatel on see hingevalu olemas. Nendest meestest on väga kahju, neist hakkab isegi pisut häbi. Suure suuga lubasid abistajale kõigest vaikida, aga tegelikkuses said abistajatele hauakaevajad.

Sa vist oled teadlik, et minu asi olevat alguse saanud Vana Oti läbi. Oti jootis Muna-Riko mürgiga purju. Purjuspäi oli Ott kõik oma tegevuse ja kõik need, kes tema läbi dokumendid saanud, „Munale” välja rääkinud. Otti piinati ülekuulamisele nii kaua, kui ta rääkis kõik, mida teadis, isegi võib-olla rohkemgi veel. Päev enne mind tabati Ruuga Elmar, tema asukohta teadis Ott. Elmar juhatas täpselt minu asukoha ning nii edasi. Ta oli väga arake ja õrnake – kartis ikka enda ära tapmist! Mis teha, kõigile pole antud võrdset närvide tugevust. Ei tahagi kõike seda enam meenutada. [---] 15. juulil, mil mulle määrati veerand sajandi preemia – sellest võiks pikalt pajatada, kuid arvan, et parem, kui ka sellest pikalt ei lobise [---].”

Enno Piir. Kirjad Siberist. Avita, 2000, lk 31.

G Suhtumine vangistusest vabanenud metsavennasse

11. novembril 1967. a avanesid Mordva ANSV-s Javase asulas oleva vangilaari nr 385/11 väravad kahele vangile, kes olid suutnud 15 aastat kestnud karistusaja üle elada. Üks neist oli ukraina rahvuslane, teine eesti metsavend. [---] 16. novembri öösel kella nelja paiku koputasin Niidu talumaja uksele. See oli mu isa ja vend Elmari ühiselt 1935–1940 ehitatud maja. Ukse avas vend Elmar, temale ulatasin siis ka esimesena käe. [---] Varsti sain aru, et ma ei olnud oma isamajas oodatud külaline, vaid keegi, kes tuli tagasi sealt, kuhu paljud igaveseks jäid. [---] Kolme päeva jooksul pidin end sisse kirjutama külanõukogusse, mis asus Laanemetsas eestiaegses vallamajas. Taheva külanõukogu *pretsedatelj* oli partei poolt kohale pandud võõras inimene, keskeas daam Marta Uusallik. Ta suhtus „ellujäänud bandiidisse” ilmse vaenulikkusega. „Seltsimeeste” juuresolekul ei julgenud aga keegi minuga rääkida. Mina pidin aga vaikides taluma solvanguid nii otse kui ka seljataga.

Alfred Käärman. Vabaduse vaim. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000, lk 10–16.

H Suhtumine vangistusest vabanenud metsavennasse

Endiste seltsimeeste nägudelt lugesin välja nii kahjurõõmu, parastamist ja pilget kui ka ärevust, sest minu ilmumine olematusest tõi uuesti pinnale verised sündmused minevikust. [---] Tegin oma olukorrast tingituna otsuse: „Ei mingit läbikäimist inimestega, ei poodi, ei pidudele ega kinno!” Sellega vältisin võimalikke provokatsioone ja kuulujutte. Mind nähti ainult bussi peal ja ükskord korraldasid Mõniste koolist Mõniste jaama sõitvad koolipoisid bussist väljumisel etenduse. Kõige suurem poistest jäi ukse kõrval seisma, väiksemad aga vahtisid möödudes mulle jultunult näkku ja läksid maha. Kui viimane oli minust mööda läinud, küsis ukse kõrval olev poiss sellelt: „Noh, kas oli tuttav?” – „Sellist lõusta ei ole eluilmas näinud,” vastas nii valjult, et kogu bussitais rahvast kuulis. Ma suutsin ennast valitseda [---].

Alfred Käärman. Vabaduse vaim, lk 23.

Õppeülesanded

1. Miks oli Nõukogude võimu jaoks oluline relvastatud vastupanu maha suruda? (*Allikad A, B, C, D*)
2. Mis vahendeid kasutati metsavendluse likvideerimiseks? (*Allikad A, B, C*)
3. Kuidas käitusid julgeolekuorganid metsavendade toetajatega? Tooge näiteid. (*Allikad D, E*)
4. Milliseks kujunes metsavendade saatus pärast nende tabamist. Tooge näiteid. (*Allikad F, G*)
5. Milline oli allikates esitatud inimeste suhtumine ja hoiak vangilaagritest karistuse kandmisest vabanenud endistesse metsavendadesse? Tooge näiteid. Mis oli muutunud hoiakute põhjus? (*Allikad G, H*)

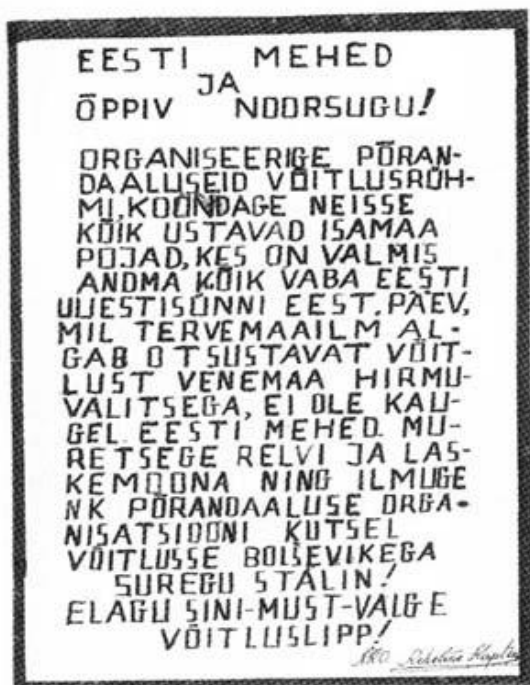
4. Noorsoo vastupanuliikumine

A Kas me olime mässajad?

Mitte kedagi meist ei sunnitud organiseeruma, lendlehti levitama, punavõimu ausambaid õhkima, meie rahvuslippe heiskama. Pigem hoiatasid meie isad ja emad, kellelt oma rahvusliku meelsuse saime, ükskõik millise tegevuse eest, mis meid laagritesse võiks viia. [---] Meie tulipäisus ja käremeelsus võimaldasid meil saada selles leegiks, mis aeg-ajalt lahvatas tuha all hõõgivatest sütest, olles edaspidi impulsiks teistele ja järgmistele. Sundmõtteks oli sealjuures, et kui keegi midagi ei tee Eesti vabanemise heaks, siis pean selleks, kes teeb, olema mina ja keegi ei saa mind keelata ega käskida. Nii oligi teiseks eritunnuseks omaalgatuslikkus. [---] Peale vabatahtlikkuse ja omaalgatuslikkuse oli loomulikult meie kolmadaks tunnuseks omakasupüüdmatlus.

Jaan Isotamm. Kas me olime mässajad? – Saatusekaaslased. Tartu-Tallinn, 2004, lk 289–290.

B „Võru Salajane Kuperjanovlaste Organisatsioon”, lendleht 1946–1949

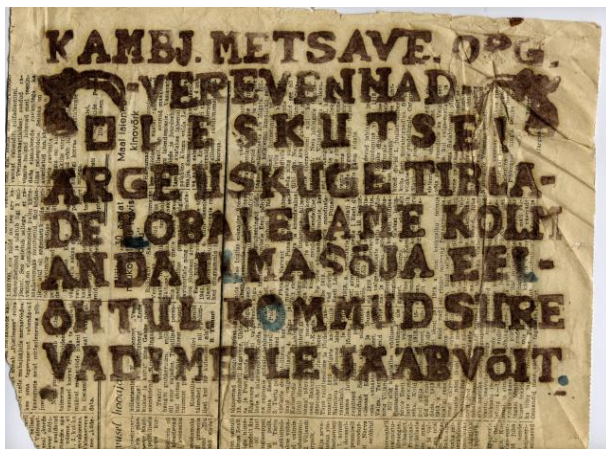
ERAF, 129SM.1.222.06, kd 5, lk 111.

C Tallinna Polütehniline Instituut, lendleht 24. detsember 1948

ERAF, 129SM.1.26156, kd 1, lk 165.

D Kambja põrandaalune lendleht 1948. a

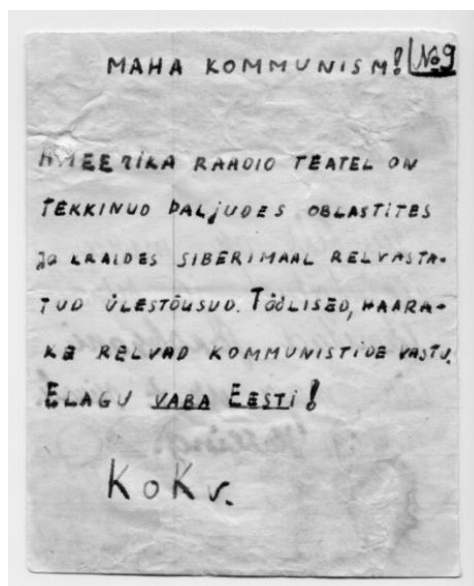
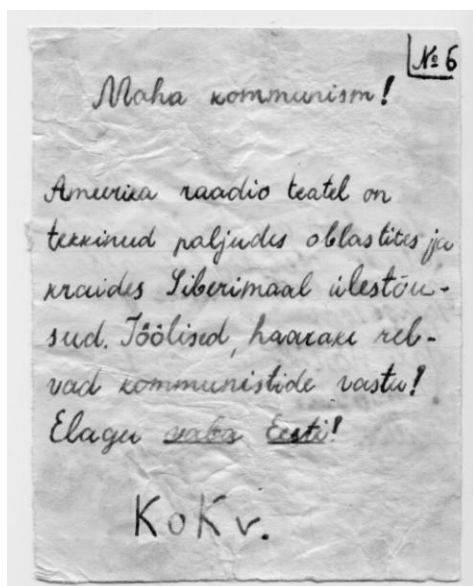

E Nõukogude-vastane lendleht

ERAF, 130SM.1.10326

F Nõukogude võimu vastased lendlehed

ERAF, 129SM.1.28039.

G ENSVs 1945–1954 avastatud nõukogudevastased noorteühendused

	Kahtlusaluseid	Arreteeritud	Kohtualuseid
1945	98	95	57
1946	110	100	84
1947	40	36	66
1948	83	68	53
1949	434	85	58
1945–1949	218	384	318
1950	74	190	118
1951	37	54	151
1952	53	31	42
1953	19	40	26

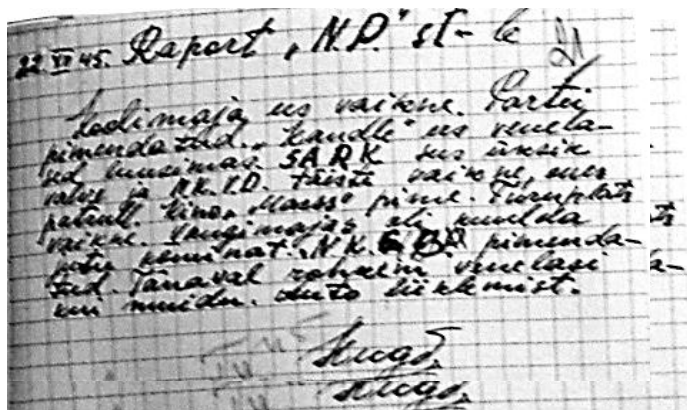
Saatusekaaslased, lk 23.

H Kohtuotsused noorterühmade protsessidel aastail 1945–1954

Aasta	Kohtuotsused							Kõik
	Surmaotsus	25 a	15–20 a	10 a	alla 10 a	Asumisele	Õigeks	
1945	4	–	7	32	13	–	1	57
1946	–	–	2	35	40	–	7	84
1947	–	5	1	24	30	–	6	66
1948	–	22	–	22	9	–	–	53
1949	–	27	1	24	5	–	1	58
1945–1949	4	54	11	137	97	–	15	318
1950	1	42	–	63	12	–	–	118
1951	1	59	5	72	12	1	1	151
1952	–	42	–	–	–	–	–	42
1953	–	3	–	16	7	–	–	26
1954	–	–	–	1	1	–	–	2
1950–1954	2	146	5	152	32	1	1	339
Kokku 1945–1954	6	200	16	289	129	1	16	657

Saatusekaaslased, lk 32.

I Noorte vastupanugrupi poolt metsavendadele edastatud luureandmed

22. XI 45. Raport „N.P.” st-le

Koolimaja ees vaikne. Partei pimendatud. „Kandle” ees venelased luusimas. SARK sees üksik valve ja N.K.V.D. täiesti vaikne, ees patrull. Kino „Marss” pime. Turu plats vaikne. Vangimajas oli kuulda jutu kõminat. N.K.G.B. pimendatud. Tänaval rohkem venelasi kui muidu. Auto liiklemist.

http://kultuur.elu.ee/489/489_metsavennad5.jpg

J Noorte vastupanugrupi sidemetest metsavendadega

Skautluse üheks eesmärgiks oli sidemete loomine metsavendadega ning nende abistamine. Skautluse põhikirjas oli kirjas, et metsavendade näol on tegemist Eesti Vabariigi sõjaväega, kes võitleb okupantide vastu ning neid tuleb selles igati aidata. Nii asusidki Skautluse liikmed selleks võimalusi otsima. Juulis 1945 sai Skautluse liige Asta Eher oma Lükka külas elavalt sugulaselt Elfiede Eherilt teada Luhasoos asuvast metsavendade punkrist. Varsti kohtusidki Elfriede Eheri pool Skautluse esindajad Mango Daniel ja Asta Eher metsavendade esindajatega. See metsavendade ühendus kandis nimetust 10. Roheline Partisanide Pataljon (10. RPP) ning selle juhiks oli major Onku (Friedrich Lukk). Metsavendade staabipunker asus Lükka küla lähedal asuvas Luhasoos (nii nimetati kohapeal Keretu soo lõunaosa) ja punkris oli kümnekond metsavenda. 10. RPP koosseisus oli ka kaks Haukka luuregrupi meest. Need luurajad Ätt (Harald Keem) ja Kusta (Viktor Lukk, luurajanimi ka Jumbo) olid 1943. aastal saanud Soomes luurealase ettevalmistuse ning tegelesid 1944. aastast luurega sakslaste poolt okupeeritud Eestis. Eesti okupeerimisel N Liidu poolt jäid nad Eestisse, ühinesid metsavendadega ning jätkasid oma tegevust. Skautluse esindajad leppisid metsavendade esindajatega kokku omavahelise koostöö ja sidepidamise viisides. Metsavendade esindajaid tutvustati tollal koolinoortele ainult nende varjunimede järgi, nende pärisnimed selgusid alles pärast Eesti taasiseseisvumist.

Ätt ja Kusta rääkisid koolinoortele, et neil on raadioside välismaaga, Eesti pagulaskeskusega Rootsis ning neil on üleanne koordineerida vastupanuliikumist Võrumaal. Samuti on neil vaja koguda luureandmeid Punaarmee väeosade suuruse ja asukohtade kohta Võrumaal. Neil on korraldus panna pearõhk luuretegevusele ja sidemete loomisele metsavendadega ning hoiduda aktiivsest relvavõitlusest ja terroriaktide korraldamisest, et okupatsioonivõime ilmaasjata mitte ärritada.

Endiste Õpilaskeskkoolide Liit, <http://www.okupatsioon.ee/koostoo/eol/#Sissejuhatuseks>

K EK(b)P Võrumaa komitee erakorralisest informatsioonist kompartei keskkomiteele

24. veebruari hommikul leiti Võru linna majaseintelt, tänavanurkadelt ja telefonipostidelt rohkesti sini-must-valgeid väikesi 5x10 ja 10x30 paberist lippe, mis olid niidi ja knopka abil kinnitatud nii, et nad lehviks. Lipud korjati ära partei ja nõukogude asutuste töötajate, kommunoorte, SM (Siseministeerium) ja RJM (Riikliku Julgeoleku Ministeerium) osakonna töötajate poolt. RJM Osakonna töötajate poolt leiti ka lendlehti. Lippude väljapanekuga tuletati meelde kodanliku Eesti „vabariigi” aastapäeva. Lipud oma vormilt olid enamasti ühetaolised ja nende initsiaalideks võivad olla Võru Keskkooli õpilased. Saadud materjalide põhjal RJM Võrumaa Osakond selgitab asja.

Võrumaa kooliõpilaste vastupanuvõitlus 1944–1950. Koostanud Valev Kaska. V. Kaska, 2008, lk 87.

L Tartu noorte vastupanugrupi „terroriakt”

Saabumas olid 1949. aasta oktoobripühad. Vahepeal olid neid jõudnud tutvuda ka ühenduse põhikirja ja programmiga ning saanud teada selle nime – SMV, see moodustus sini-must-valge esitähedest.⁵³ Vahetult enne pühi jagas Karl Piir tüdrukutele taas Toomel, kindlas kokkulepitud kohas, igauhele pataka lendlehti. Neiud pidid neid levitama vaid rangelt ajavahemikus 19.00–19.15 kindlaks määratud tänavail. Lendlehel oli Stalini karikatuur ja küüditamisteemaline tekst. Iga lendlehe tagaküljel oli SMV pitsati jäljend. Tüdrukud said neile usaldatud ülesandega hiilgavalt hakkama. [---] Järgmise ülesande said neid juba järgmisel päeval. 6. novembril pidi toimuma oktoobripühade puhune suur pidulik rongkäik Raekoja platsilt Raadi parki ning pargide panek sealse „vabastaja” ausamba juurde. Just see „vabastaja” pidigi vahetult üritusele eelneval ööl õhku lendama. [---] Käsk tuli otse „ülevalt” SMV tuumikult. Ning muidugi olid neid valmis seda simapilk täitma. [---] Kell oli juba üheteistkümne paiku, kui „diversandid” Raadile jõudsid. Ümbrus oli inimtühi, ka

*Sini-Must-Valge tüdrukud lumerookimisel
Vorkuta linnas*

kuju juures polnud kedagi näha. Tüdrukud paigutati teatud vahemaa tagant valvesse. Kui mõni võõras peaks ilmuma, pidid nad sellest mineerijatele märku andma. [---] Põrgumasin töötas kui kellavärk. Plahvatus kõlas alles siis, kui korraldajad olid juba jõudnud kalmistu kaitsvasse varju. Südamed täis ülimat rahulolu, jalutati mööda kõrvaltänavaid all-linna. Kino „Ateena” eesruumis segati veel jälgi ja mindi lahku. Võimalik karistus ei tulnud noortele tulipeadele pähegi. [---] Juurdluse tulemusel selgus julgeoleku organite jaoks kahtlemata jahmatav tõsiasi – juba alates 1947. aastast saati oli Tartus tegutsenud põhikirja, kindla struktuuri ning töökorralduse ja liikmeskonnaga pörandalune organisatsioon. Selle nimi oli SMV [---]. 1950. aasta lõpul arreteeriti kokku 38 noort, kellele esitati süüdistus kuulumises sellesse nõukogudevaenu-

likku ühendusse. Kindlaks tehti ka Raadil toimepandud plahvatuse korraldajad. Kõik organisatsiooni liikmed said 10–15 aasta pikkused vanglakaristused.

Miia Jõgiaas. Minu nooruse vanglad. Tartu, Hotpress Kirjastus, 2007, lk 7–9.

⁵³ SMV (Sini-Must-Valge) Tartu kooliõpilaste pörandalune organisatsioon. 6. novembril 1949 lasid viis Tartu kooliõpilast õhku „vabastajate” monumendi. Nõukogude võimud tegid kindlaks plahvatuse korraldajad ning kõik organisatsiooni SMV liikmed said 10–15 aasta pikkused vanglakaristused.

Õppeülesanded

1. Mis põhjustas noorte vastupanuliikumise? (Allikad A, L)
2. Mis oli vastupanuliikujate sõnum, tegevuse eesmärk või taotlus? (Allikad B, C, D, E, F, K, L)
3. Kuivõrd põhjendatud ja realistlikud olid noorte vastupanuliikumise eesmärgid? Kas noortel oli mõtet oma saatusega riskida? Selgitage. (Allikad A, G, H, I, K, L)
4. Tooge näiteid metsavendade ja noorte vastupanuliikumise sidemetest? (Allikad I, J)
5. Koostage tabel metsavendade ja noorte vastupanuliikumise kohta. Tooge esile sarnasused ja erinevused.

	Sarnasused	Erinevused
Metsavendade vastupanuliikumine		
Noorte vastupanuliikumine		

6. Kuidas reageeris Nõukogude võim noorte vastupanuliikumisele? Mis vahendeid kasutas Nõukogude võim noorte vastupanuliikumise mahasurumiseks? Milline oli kõige sagedasem karistus? (Allikad G, H, L)
7. Aastatel 1950 ja 1951 aktiveerus noorte vastupanuliikumine ning suurenes hüppeliselt arreteeritud noorte arv (allikas H). Mis sündmused Eestis ja maailmas võisid seda mõjutada? Selgitage. (Vt teabetekst. Kronoloogia)
8. Kuidas hindate noorte vastupanuliikumise tähendust? Selgitage.

*„Minu isiklikud veendumused lähevad lahku
kommunistlikust maailmavaatest ...”*

5. 1947. aasta „kontrrevolutsioon”

Sissejuhatus

1947. a maikuu lõpus pandi Nuia alevis üles Nõukogude korra vastaseid lendlehti. Selgitati välja, et nende autoriks oli Karksi Mittetäieliku keskkooli 7. klassi õpilane Ants Saul, kes oli riigivastaseks tegevuseks innustust saanud oma õpetajalt Ilse Elmingult, kes õpilastega suheldes ja neid õpetades ei järginud ideoloogilisi suuniseid, vaid seadis korduvalt kahtluse alla nõukoguliku ajaloo- ja ühiskonnakäsitluse. Tulemuseks oli õpilas(t)epoolne nõukogudevastane aktiivsus, mis lõppes kümneaastase vangistusega nii õpetajale kui ühele õpilasele – lendlehtede autorile.

A Väljavõte Ants Sauli 19. juuni 1947. aasta ülekuulamisprotokollist

Küsimus: Kellele Teie tegite ettepaneku asutada kooli poistest grupid, kes hakkavad levitama nõukogude vastaseid lendlehti?

Vastus: Mina tegin ettepaneku asutada koolipoistest grupp, kes hakkaksid valmistama ja levitama nõukogude vastaseid lendlehti Johari Heikile. Sarnase ettepaneku tegin temale 1947. a mai kuul koolimaja ligidal Karksi mäe veerul suure kase juures. Mina rääkisin temale, et panin öösel ülesse Karksi-Nuia kontrrevolutsioonilise sisuga lendlehti ning tegin temale ettepaneku koguda ustavaid poisse ning hakka tegutsema Karksi mõisa ümbruskonnas kuna mina oma grupiga tegutsen Karksi-Nuias. Oma grupi poistest nimetasin Joharit, Tilk Arnot, Tilk Herbertid, Seller Johani ja Tolbergi. Johari algul ei tahtnud nõustuda, kuid viimaks oli sellega nõus. Sinna tuli ka veel Tilk Herbert, kes ütles, et kui sa tegutsed, siis ole ettevaatlik.

Küsimus: Kelle käest saite juhtnööre tegutsemiseks nõukogude vastaste lendlehtede levitamiseks ja gruppide organiseerimiseks kooliõpilaste keskel?

Vastus: Mina otsesid juhtnööre nõukogude vastaste lendlehtede levitamiseks ja gruppide organiseerimiseks ei ole saanud kellegilt. Kuid kaudsel teel mõjutas mind ning samuti teisi Karksi Mittetäieliku keskkooli 7. klassi õpilasi klassijuhataja Elming, Ilse.

Küsimus: Iseloomustage üksikasjaliselt mida kujutab enesest Elming Ilse ja kuidas ta mõjutas Teid ning teisi kooliõpilasi kontrrevolutsioonilisele tegevusele?

Vastus: [---] Elming Ilse mõjutas mind, samuti ka teisi 7. klassi kooliõpilasi kontrrevolutsioonilisele tegevusele oma väljendustega nõukogude valitsuse vastu kooli tundide ajal järjekindlalt. See oli 1947. a aprilli või märtsi kuul täpselt ei mäleta kui Elming eesti ajaloo tunnis terve 7. klassi õpilaste ees ütles: „Eesti ühinemine 1940. a Nõukogude Liiduga oli sunnitud, rahvas seda ei tahtnud, sest see pole õige.” Samuti

konstitutsiooni tunnis väljendab, et Konstitutsioon on hästi tehtud, kuid seda ei täideta, öeldakse küll, et nagu meie ise valitseks, kuid tegelikult valitsevad venelased.

Iga kord, kui ta räägib koolis sarnaseid väljendusi nõukogude valitsuse aadressil, siis kogu klassi ees kinnitab, et „Ärge seda juttu siit seinte vahelt välja rääkige.” Kõige selle tagajärjel on Karksi Mittetäieliku keskkooli 7. klassi õpilased enamasti häälestatud nõukogude valitsusele vaenuliselt.

ERAF, 130SM.1.1418.

B Väljavõte Ants Sauli 14. juuli 1947. aasta ülekuulamisprotokollist

Küsimus: Miks Te hakkasite tegelema Nõukogudevastase tegevusega?

Vastus: Sellele ajal, kui ma õppisin Karksi vallas Nuia mittetäielikus keskkoolis, õpetas pedagoog Elming, Ilse meile ajalugu ja N. Liidu konstitutsiooni korduvalt nõukogudevastases vaimus. Peale selle kordas õpetaja Elming meile kogu aeg, et me kellegile ei räägiks, mida ta meile koolis ajaloost ja N. Liidu konstitutsioonist rääkis. Ta andis õpilastele mõista, et Nõukogude võim kaua ei kesta ja seda tuleb silmas pidada. [---]

Küsimus: Selgitage, millas ja kuidas õpetaja Elming Ilse õpetas teile ajalugu ja konstitutsiooni nõukogudevastases vaimus?

Vastus: Raske on meenutada täpseid kuupäevi. Kuid oli selline fakt: kevadel 1946. a Nuia mittetäieliku keskkooli kuuenda klassi lõpetamisel organiseeriti kuuenda klassi õpilastele piduõhtu, mille ajal meie, kuuenda klassi õpilased läksime õpetaja Elming Ilse kabinetti, kus saime 6. klassi lõpetamise tunnistused. Dokumentide kätteandmisel ütles õpetaja Elming Ilse meile – nii, lõpetasite kuuenda klassi, nüüd puhake, aga sügisel on näha, millistes oludes meil tuleb edasi tegutseda, st ta andis mõista, selleks ajaks on võib-olla juba teine võim.

Küsimus: Miks te arvate, et õpetaja Elming, I. andis teile mõista, et 1946. aasta sügisel õpite teistes oludes ja mitte Nõukogude võimu all?

Vastus: Pedagoog Elming I. tahtis sellega öelda, et praegu toimub rahvusvaheline konverents ja seejärel teatas, et võib-olla sügisel tegutseme me teistes oludes, sellepärast tekkis mul selline mulje, et ta teatas meile, et sügisel uue kooliaasta alguses tegutseme teistes oludes, st uue võimu all.⁵⁴

ERAF, 130SM.1.1418.

⁵⁴ Silmas peeti Pariisi rahukonverentsi, mis toimus 29. juulist kuni 15. oktoobrini 1946, kui kinnitati rahulepingute projektid, mis kirjutati alla 1947. aasta veebruaris. Nõukogude Liidu delegatsioonis oli ka ENSV välisminister Hans Kruus (lääneliitlased teda ENSV välisministrina osaleda ei lubanud, ta oli vaid delegatsiooni liige). Eesti pagulasorganisatsioonid saatsid konverentsile märgukirja, milles juhtisid tähelepanu Eesti, Läti ja Leedu küsimusele. Nõukogude Liit püüdis läbi suruda nõuet, et lääneriigid tunnustaksid Balti riikide inkorporeerimist Nõukogude Liitu, kuid tulemusteta. Siinkohal on ebakõla tunnistuses: 1946. a kevadel toimusid alles rahukonverentsi ettevalmistavad läbirääkimised.

C Ants Sauli valmistatud ja üles pandud lendlehed

1

MAHA
STALIN!
MAHA ORJADE
VALITSEJA!

SK

2

SURM
EESTI RAH-
VA REETUREL-
LE - VARGALE
KAROTAMMELE
JA RÖÖVLILE
PÄLLILE.

SK

NKVD - ÕUDSUST
SISENDAVAD
NEED TÄHED.
KELDRITEST PÄA-
SEVAD VÄHESED
NEID OOTAB SIBER! STA-
LINILE ON VAJA PAL-
GATA TÖÖJÄRDU. PDLE
ESTLASI KEELLE OMAK-
D EGA SUGULASED
PLEKS VAEVELNUD
DRITES.

SK

D Väljavõte Arno Tilga 16. juuni 1947. aasta ülekuulamisprotokollist

Tunnistaja on hoiatatud valeandmete andmise eest [---] alusel, ning on kohustatud varjamatult rääkima kõik, mis esitatud küsimustes teab [---].

Küsimus: Kas teile on teada, et 28–29-dal mail 1947. a oli Nuia asulas üles pandud Nõukogude korra vastaste sisuga loosungeid ja karikatuure?

Vastus: Jah, minule on teada, et 28–29-dal mail 1947. a oli Nuia asulas ülespandud Nõukogude korra vastase sisuga loosungeid ja karikatuure. Nendest nägin mina 29-da mai hommikul isiklikult kahte, milledest üks oli telefoni postil ja teine Nuia turuplatsi ääres kuulutus tahvlil.

Küsimus: Kas teil on teada, kes valmistas ja pani üles eelpool mainitud lehed?

Vastus: Minul on teada, et 29-dal mail 1947. a Nuia asulas ülespandud lehed loosungite ja karikatuuridega on valmistanud ja üles pannud Saul, Ants. Seda tean mina seepärast, et Saul, Ants minule järgmisel päeval isiklikult ütles, et mina panin need lehed eile õhtul ülesse. See juttu ajamine meie vahel toimus 30-dal mail 1947. a Nuia asula juures oleva „Linnaveski” järve ääres ainult meie kahe vahel.

Küsimus: Missugusel viisil teie aitasite kaasa nimet. lehtede valmistamisel ja ülespanemisel?

Vastus: Mina mitte mingisugusel viisil ei aitand kaasa nimet. lehtede valmistamisel ega ülespanemisel. [---]

Küsimus: Kes aitas Saul, Antsul valmistada ja üles panna neid lehti?

Vastus: Minul ei ole teada, kes Saulil aitas valmistada ja üles panna lehti.

Küsimus: Kellele veel Saul avaldas, et temal on kavatsus teha või hiljem, et tema on teinud need lehed?

Vastus: Minul ei ole teada, et Saul oleks kellelegi avaldanud oma plaani lehti valmistada, samuti ka hiljem seda, et tema neid on teinud. [---]

Küsimus: Teil oli teada, et Saul, Ants kavatses valmistada Nõukogude korra vastaseid loosungeid. Samuti oli teil teada, et 29-dal mail 1947. a Nuia asulas üleval olnud lehed olid valmistatud ja ülespandud Saul, Antsu poolt. Mispärast teie sellest mitte kellelegi midagi ei avaldanud?

Vastus: Mina ei tahtnud Saul, Antsu kavatsust, samuti hiljem tema tegevust avaldada seepärast, et tema oli minu sõber ja oleks võinud sel juhul sattuda minuga vastuollu.

Küsimus: Kas teie olete teadlik selles, et isikut, kes aitab varjata teistel isikutel, kes võtavad osa riigi vastasest tegevusest, võidakse seaduslikult vastutusele võtta?

Vastus: Minul on teada, et seaduslikult on lubamatu varjata asjaolusid mis on suunatud riigi korra vastu. Kuid tegin seda seepärast, et mitte avastada oma seltsimeest.

ERAF, 130SM.1.1418.

E Väljavõte Hans Tolbergi 16. juuni 1947. aasta ülekuulamisprotokollist

Tunnistaja on hoiatatud valeandmete andmise eest [---] ning on kohustatud varjamatult rääkuma kõik, mis esitatud küsimustes teab [---].

Küsimus: Kas teile on teada, et 28–29-dal mail 1947. a. oli Nuia asulas üles pandud Nõukogude korra vastaste sisuga loosungid ja karikatuurid?

Vastus: Minul on teada, et 28–29-dal mail 1947. a. oli Nuia asulas ülespandud Nõukogude korra vastaste sisuga lehti. 29-dal mail minnes kooli nägin isiklikult Nuia turuplatsi juures asuval tahvlil ühte niisugust lehte.

Küsimus: Kas teil on teada kes valmistas ja pani ülesse nimetatud lehti?

Vastus: Minul ei ole teada, kes valmistas ja pani ülesse Nõukogude korra vastase sisuga lehti.

Küsimus: Teie ei räägi õieti, sest kes valmistas ja pani üles nimetatud lehed, oli teil teada samal päeval kui need olid üles pandud.

Vastus: Mina kuulsin ainult umbes nädal aega hiljem arvamust, et need lehed on üles pannud Saul Ants, kuid seda ei või mina tõendada.

Küsimus: Teie ka nüüd ei rääkinud õigust, sest teile Saul Ants isiklikult rääkis, et tema on valmistanud ja üles pannud Nõukogude vastased lehed. Mispärast teie seda varjate?

Vastus: Mina siiani ei rääkinud õieti, sest Saul Ants rääkis isiklikult minule järgmisel päeval, et need loosungid ja karikatuurid on valmistanud ja üles pannud tema. Seda rääkis tema ainult minule ja see toimus koolimajas. Saul küsis minult, et kas ma olen niisuguseid lehti näinud ja kui vastasin, et ühte nägin, ütles Saul Ants, et need on tema töö.

Küsimus: Kas teie aitasite Saulil valmistada ja üles panna eelpool nimetatud lehti?

Vastus: Mina pole Sauli mingisuguste Nõukogude korra vastaste lehtede valmistamises ja üles panemises abistanud. Kord kevadel varemalt tegi Saul küll minule ettepaneku, et kas mina ei nõustuks temaga koos valmistama maksva korra vastaseid loosungeid ja karikatuure ning neid levitama. Kuid seekord mina sellega ei nõustunud, vaid ütlesin et niisugune tegevus ei sobi ja võib väga halvasti lõppeda. [---]

Küsimus: Kas teie kellelegi rääkisite, et Saul Ants avaldas teile seda, et 29-dal mail üles pandud lehed olid tema valmistatud ja üles pandud.

Vastus: Mina ei ole seda kellelegi avaldanud, et need lehed olid valmistatud Sauli poolt. Ainult emale ütlesin kord, et need on arvatavasti Saul Antsu poolt tehtud.

Küsimus: Mispärast teie kellelegi ei avaldanud, et teile Saul Ants on rääkinud, et 29-dal mail üles pandud lehed on tema valmistatud?

Vastus: Mina ei avaldanud seda seepärast, et kartsin, et seega saab sõber Saul Ants avastatud ja temaga läheb siis halvasti.

Küsimus: Kas teile on teada, et isikud kes varjavad niisuguseid inimesi kes võtavad osa riigi vastasest tegevusest, võidakse seaduslikult samuti vastutusele võtta?

Vastus: Mina tean, et isikute varjamine, kes tegeleb riigi vastaste asjadega on keelatud ja varjata aitamine on samuti karistatav. Kuid mina ei tahtnud teda avastada. Sest mõtlesin, et tema kukkub niisuguste asjadega ise viimaks ikkagi sisse ja siis pole keegi teine selles süüdi.

Küsimus: Aga mispärast teie nüüd veel, kui Saul on juba arreteeritud, varjate asjaolusid?

Vastus: Mina varjasin alguses osaliselt asjaolusid. Seepärast, et on kahju sõbrast s.o. Saulist ja kartsin, et minu rääkimine võib tema olukorda halvendada.

Küsimus: Mida on teil Saul Antsu tegevusest veel teada?

Vastus: Minul Saul Antsu tegevuse kohta midagi täiendavat ei ole, välja arvatud see, et tema koolis kogu aeg valmistas karikatuure nii õpetajatest kui õpilasist, mis olid tihti väga haavavad.

F Väljavõte õpetaja Ilse Elmingu 27. septembri 1947. aasta ülekuulamisprotokollist⁵⁵

Elming, Ilse, Marguse tütar, sündinud 1896 Karksi vallas, Viljandi maakonnas, Eesti NSV-s, eestlane, valdab vene keelt, tunnistas:

Küsimus: Rääkige oma tööst Nuia mittetäielikus keskkoolis?

Vastus: [---] Materjali konspekti koostamiseks sain ma kodus raamatukogus olevatest vanadest õpikutest. Konspekti koostamisel kasutasin sarjas „Maailma ajalugu” 1932. aastal Berliinis välja antud saksa keelseid teoseid „Lääne-Euroopa ajalugu” ja 1942. või 1943. aastal Tallinnas või Tartus välja antud mittetäielike keskkoolide ajalooõpikut. Eesti ajaloo konspekti koostamisel kasutasin veel väljalõikeid Nõukogude ajalehtedest aastatest 1944 kuni 1947.

Küsimus: Miks te õpetasite ajalugu ja N. Liidu Konstitutsiooni õpilastele nõukogudevastases vaimus?

Vastus: Minu isiklikud veendumused lähevad lahku kommunistlikust maailmavaatest ja N. Liidu poolt läbiviidud poliitikast. Üksikutele juhtudel esitasin selles osas tunnis oma isikliku veendumuse. N. Liit teostas agressiivset poliitikat, seal hulgas Balti riikide ühendamine vastu nende riikide elanike tahet N. Liiduga. N. Liidu konstitutsiooni kohta rääkisin tundides, et üksikud peatükid ei vasta tegelikusele, sealhulgas religiooniõpetuse keelamine õpilastele, keelatakse omada usulisi veendumusi, millega ei ole mina nõus.

Suhtumises kolhoosikorda N. Liidus oli klassis õpilaste hulgas jutuks, et kolhoosides on halb elu, kuid ma ei mäleta täpselt, kas ma rääkisin neile, et kolhoosid on moodustatud vastu N. Liidu rahvaste tahtmist.

Kominterni⁵⁶ laialisaatmise suhtes tundides rääkisin õpilastele, et seoses Kominterni laialisaatmisega taganes N. Liit mõningate oma positsioonidest. [---]

ERAF, 129SM.1.517.

Õppeülesanded

1. Milles seisnes õpetaja Elmingu nõukogudevastane tegevus? Tooge näiteid. (Allikad A, B, F)
2. Andke hinnang õpetaja tegevusele:
 - 1) õpilaste ees;
 - 2) ülekuulamisel. (Allikad A, B, F)
3. Hinnake Ants Sauli tegevust lendlehtede valmistamisel ja ülespanemisel. (Allikad A, B, D, E)
 - 1) Mis võis teda sellele ärgitada?
 - 2) Mis vigu ta tegi?
 - 3) Miks ta üsna kiiresti tabati?
4. Võrrelge kahe õpilase, Tilga ja Tolbergi tunnistusi klassivenna kohta. (Allikad D, E)

⁵⁵ Ülekuulamisprotokollid sellisel kujul pole kuigi usalduväärsed ajalooallikad. Protokoll on lihtsalt vahekokkuvõtte eeluurimise seisust, kuid ei kajasta seda, kuidas need tunnistused on saadud. Nõukogude Liit polnud õigusriik ja õigussüsteem ei töötanud demokraatlikele riikidele omasel alusel. Oluline polnud mitte ainult süü, vaid ka see, et süüdistatav end ise süüdi tunnistas. Sellise tunnistuse väljapressimiseks kasutati erinevaid mõjutusvahendeid alates ähvardamisest ja lõpetades füüsilise mõjutamisega. Ei olnud palju neid, kes ülekuulamisel lõpuks poleks „lõhki läinud”. Isegi kui end süüdi ei tunnistanud, ei mänginud see erilist rolli karistuse määramisel ja kohtuistung kui selline oli formaalsus. Eeskätt „kontrrrevolutsiooniliste” kuritegude (VNFSV KrK § 58) eest eeluurimise all olevate isikute „süü” oli üldjuhul „tõestatud” juba arreteerimismääruses esitatud põhjal. Reeglina ei erine enne vahistamist koostatud arreteerimismäärus, eeluurimise lõppedes koostatud süüdistuskokkuvõtte ning kohtu või sõjatribunali otsus sisu poolest üksteisest kuigivõrd. Ülekuulamise ja tunnistajate ülekuulamise käigus täpsustati mõningaid andmeid, mõned jaburamad süüdistused eemaldati, kuid arreteerimismäärustest on näha, et süüdimõistvad otsused on langetatud juba enne arreteerimist. Teine põhjus, miks eeluurimist sellisel kujul peeti, oli „kaasosaliste” väljaselgitamine, kas neid siis oli või mitte. Uurimise kvaliteeti ülemate jaoks näitas pigem see, kui palju isikuid veel „sisse mässiti”. Käesolevas asjas on üllatavgi, et süüdistuskokkuvõttele ei lisatud süüdistust „kuritegelikku organisatsiooni” kuulumises (§ 58-11).

⁵⁶ Komintern – Kommunistlik Internatsionaal (Коммунистический Интернационал). Ka Kolmas Internatsionaal. Nõukogude Liidu kontrolli all ja juhtimisel 1919–1943 tegutsenud erinevate riikide kommunistlike parteide ühendus, tegelikult rahvusvaheline kommunistlik õõnestusorganisatsioon. Kominterni eesmärgiks oli „võidelda kõigi vahenditega, sealhulgas relvastatud jõuga rahvusvahelise kodanluse võimu kukutamise eest ja nõukogude vabariikide loomise eest”, st maailmarevolutsiooni eest. 1943. aastal saadeti see lääneliitlaste nõudel laiali.

- 1) Mis erinevusi leiate?
- 2) Mis ühisjooni leiate?
5. Analüüsige Ants Sauli koostatud lendlehtede sisu. Mis oli nende sõnum? (*Allikas C*)

Kokkuvõte

1947. aasta 23. septembril mõistis sõjatribunal tollal 16aastase Ants Sauli süüdi VNFSV kriminaalkodeksi §-de 17 ja 58-8 järgi mitmes riigivastases kuriteos, sh teiste inimeste terrorismile kallutamises, ning karistas teda 10aastase vabaduskaotusega paranduslike tööde laagris. Ants Saul vabanes vangilaagrist 28. juulil 1954.

1947. aasta 23. septembril mõistis ENSV Ülemkohus Karksi Mittetäieliku Keskkooli õpetaja Ilse Elmingu süüdi VNFSV kriminaalkodeksi § 58-10 lõike 1 alusel ning karistas teda 10aastase vabaduskaotusega parandusliku töö laagris koos õiguste kaotusega viieks aastaks pärast karistuse kandmist ja koos vara konfiskeerimisega. Ilse Elming vabanes vangilaagrist 21. septembril 1955.

VI. TUNNIKAVA GÜMNAASIUMILE

Tunnikava ja jaotusmaterjale koostades on kasutatud selle kogumiku teabetekste ning allikaid.

Nõukogude repressioonid 1941. aastal

Õpitulemused

Õpilane:

- teab, milles seisnesid Nõukogude repressioonid ja mis eesmärgil neid toime pandi;
- analüüsib erinevate repressioonidega seonduvaid õiguslikke ja eetilisi probleeme ning annab hinnangu Nõukogude repressiivorganite tegevusele.

Tegevus	Sisu	Aeg/min
1. Sissejuhatus	Õpetaja teeb sissejuhatuse teemasse. Pärast Eesti okupeerimist 1940. aasta juunis algas sovetiseerimine. Massilise vägivalda mõjul oli rahvas sunnitud kohanema muutustega. Võimu kindlustamiseks hävitati ja nõrgestati rahvast arreteerimiste, hukkamiste ning küüditamiste kaudu. Mida laiaulatuslikum terror, seda tõhusam see oli. Okupatsioonide vältel kaotas Eesti hinnanguliselt 17,5% oma sõjaeelset rahvastikut. Sõda nõudis oma ohvrid, ent inimeste füüsiline hävitamine ideoloogilistel kaalutlustel enne ja pärast sõda on jätnud eesti rahvale sõjast valusamad jäljed. Tund keskendub Nõukogude Liidu riigi- ja julgeolekuasutuste toimepandud repressioonidele Eestis 1940. ja 1941. aastal. Teema põhjendus. Aeg-ajalt on kuulda arvamusi, et Nõukogude ajal oli hea elada või et Nõukogude Liidus oli hea reisida. Samas ei tohi unustada Nõukogude süsteemi poliitilist terrorit ja selle režiimi ohvreid, sh vene rahvast. Debatt kommunismi hukkamõistu üle on tänapäeva Euroopas jätkuvalt aktuaalne. 2009. aasta 2. aprillil võttis Euroopa Parlamendi täiskogu vastu resolutsiooni „Euroopa südametunnistus ja totalitarism”. Selles mõistetakse „kindlalt ja ühemõtteliselt hukka kõikide totalitaarsete ja autoritaarsete režiimide toime pandud kõik inimsusevastased kuriteod ja rasked inimõiguste rikkumised”. Euroopa Parlamendi liikmed nõuavad resolutsioonis, et 23. august kuulutataks üleeuroopaliseks kõikide totalitaarsete ja autoritaarsete režiimide ohvrite mälestamise päevaks, mida tähistatakse väärilt ning erapooletult.	5–7
2. Rühmatöö	Klassis moodustatakse 5 rühma. Iga rühm saab ühe järgmistest alateemadest: <i>rahvusliku eliidi saatus, hävituspataljonid, arreteerimised, küüditamine, vangilaagrid</i>. Iga rühm saab õpetajalt vajalikud materjalid. Õpilane loeb individuaalselt lehel olevad tekstid läbi ja vastab kirjalikult küsimustele. Seejärel arutab rühm ühiselt küsimuste vastuseid.	15–20
3. Ettekanded ja arutelu	Iga rühm tutvustab lühidalt klassikaaslastele oma alateemat, lähtudes küsimuste vastustest. Õpetaja algatab arutelu mingi eetilise probleemi/väärtusküsimuse üle.	15–20
4. Kokkuvõte	Õpilased sõnastavad teema kokkuvõtte. Kokkuvõtteks võib olla ka koduse ülesandena arutluse kirjutamine. Võimalikud teemad: 1. Esimene Nõukogude aasta ja repressioonid kui Eesti ühiskonna lõhestaja 2. Nõukogude repressioonid kui inimsusevastased kuriteod 3. Hirmuvalitsus kui vahend võimu kindlustamiseks 4. Miks peame mäletama kommunismiohvreid?	3–5

Rühmatöö nr 1. Poliitilise eliidi saatus

Esimese Nõukogude okupatsiooni ajal vangistati, küüditati või tapeti märkimisväärt osa Eesti poliitilisest ja ühiskondlikust eliidist. Pisut rohkem kui aasta jooksul arreteerisid NSVLi julgeolekuasutused 4/5 endistest riigipeadest, 2/3 endistest ministritest, pooled viimase Riigivolikogu ja ligi pooled Riiginõukogu liikmetest, 3/8 Riigikohtu viimasest koosseisust, üle veerandi kõrgematest riigiametnikest ning ligi pooled viimastest maavanematest, aga samuti 1/6 vallavanematest ja vallasekretäridest. Suurem osa aastail 1940–1941 arreteeritutest hukkus lähima paari aasta jooksul ning vaid vähestel õnnestus sõjajärgsetel aastatel kodumaale naasta.

Riigipeade saatus

Aastail 1920–1940 oli Eestis riigipea ametikohal kokku 11 meest. Nõukogude võimu haardest pääses ainsana August Rei, kellel õnnestus juunis 1940 Rootsi põgeneda. Otto Strandman lasi end 16. veebruaril 1941. aastal oma isakodus Kadrina külje all maha pärast seda, kui oli saanud kutse ilmuda Siseasjade Rahvakomisariaati. Ülejäänud 9 meest arreteeriti NKVD ja NKGB poolt aastail 1940–1941.

Konstantin Päts vahistati 30. juulil 1940. aastal ja deporteeriti koos poja Viktori, abikaasa Helgi ning lastelaste Matti ja Hennuga Ufaasse, kus nad elasid asumisele saadetutena. Pärast NSV Liidu ja Saksamaa vahelise sõja algust Konstantin Päts vangistati, samuti Viktor ja Helgi Päts, mõisteti süüdi ja saadeti vangilaagrisse; lapselapsed saadeti lastekodusse. Pärast Stalini surma toodi Konstantin Päts 1954. aastal mõneks ajaks Eestisse Viljandi lähedal asuvasse Jämejala vaimuhaiglasse, kuid viidi peagi Venemaale tagasi. Ta suri 18. jaanuaril 1956. aastal Buraševo vaimuhaiglas Kalinini lähedal.

Jaan Tõnisson viidi püssimeeste saatel oma kodust ära 13. detsembril 1940. aastal kella 4–5 vahel hommikul. Pärast seda omaksed teda enam ei näinud. Kuigi abikaasa käis Tartus Riia ja Kindral Põdra tänava nurgal NKVD õuduste majas Tõnissoni saatuse üle pärimas ning talle toitu ja tarbeasju viimas, ta abikaasaga enam ei kohtunud. Tartus levinud kuulujuttude põhjal oli Jaan Tõnisson mõned nädalad veel Tartus, kus teda nägi ka tollane vangla arst. Hiljem räägiti, et Tõnissoni oli nähtud varasel talvehommikult Tartu jaama ees kahe erariides mehe saatel Tallinna rongi ootamas. Kui Punaarmee 1941. aasta suvel Eestist lahkus, leiti Tallinna vanglast Jaan Tõnissoni kohver, kus olid suurrätik ja mõned tema isiklikud asjad. Sellest ajast on järelepärimised Jaan Tõnissoni saatuse kohta jäänud tagajärjetuks.

Arreteerimiste põhjused

Süüdimõistmise või arreteerimise aluseks oli tavaliselt ohvri kuulumine nn rahvavaenulikesse organisatsioonidesse nagu Kaitseliit või Isamaaliit jms. Riigielus juhtivatel kohtadel olid hakkajad ja haritud inimesed, kes osalesid aktiivselt ka nende ühiskondlike organisatsioonide juhtimises või tegevuses. Nii on siin ametialane ja ühiskondlik tegevus tihedalt seotud. Iseloomulik on seegi, et süüdistustes mainiti negatiivsena kohtualuste põlvitnud Eesti Vabariigi teenetemärke.

Levinud süüdistus oli ka „revolutsioonilise- ja tööliliikumise vastane tegevus”, mis leiti tõestatud olevat mõnel juhtival riiklikul ametikohal töötamisega. Mõnel puhul lisandus üldsõnalistele süüdistustele ka konkreetsetes üritustes osalemine, näiteks seotus 1924. aasta 1. detsembri mässukatse mahasurumisega.

Õppeülesanded

1. Milliseks kujunes enamiku Eesti riigitegelaste saatus Nõukogude okupatsiooni ajal?
2. Mis olid inimeste arreteerimise põhjused?
3. Millised võimalused olid tollastel riigijuhtidel represseerimisest pääseda?
4. Miks kuulus esimesena likvideerimisele eelkõige just Eesti ühiskonna poliitiline eliit?
5. Andke hinnang Nõukogude võimuorganite tegevusele Eesti ühiskondliku eliidi represseerimisel. Põhjendage oma seisukohta.

Rühmatöö nr 2. Hävituspataljonid

Hävituspataljonide moodustamine

NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu 24. juuni 1941 määrusega anti korraldus Nõukogude Liidu läänepiirkondades, sealhulgas Eestis linnade ja maakondade NKVD osakondade juurde moodustada 100–200 mehelised hävituspataljonid, mille ülesandeks sai Punaarmee rindevägede tagalas korra hoidmine, teede põgenikest puhastamine, evakueerimine ja side tagamine.

3. juulil pidas Jossif Stalin raadiokõne, kus ütles: „Nüüd käib võitlus elu ja surma peale ja seepärast ei tohi meie ridades olla paanikatekitajaid, argpükse ega desertööre. [...] Punaarmee sunnitud taganemise puhul ei tohi vaenlasele jätta ühtki vedurit, ainsatki vagunit, ei ühtki kilo leiba ega ainsatki liitrit kütust. Kogu väärtuslik vara, kaasa arvatud värvilised metallid, vili ja kütus, mida ei suudeta välja vedada, tuleb tingimata hävitada.” See kõne saigi tegevusjuhendiks hävituspataljonidele, mis pidid ellu viima „põletatud maa taktikat”.

Hävituspataljonide teiseks ülesandeks peale „põletatud maa taktika” elluviimise oli võitlus „vaenlase diversantide ja parašütistide vastu” ehk võitlus metsavendadega. Sellega kaasnes terror tsiviilelanikkonna suhtes, keda koheldi metsavendade toetajate või varjajatena. Hävituspataljonid põletasid talusid ja väiksemaid külasidki.

Indrek Paavle, Peeter Kaasik. Destruction Battalions in Estonia in 1941. – Estonia 1940–1945, lk 469–491.

Hävituspataljonide isikkoosseis

Alguses moodustati hävituspataljonid vabatahtlikest, hiljem kasutati täiendusena ka Punaarmeesse mobiiliseerituid. Hävituspataljonide liikmete vabatahtlikkus oli suhteline. EK(b)P liikmed ja liikmekandidaadid ning komsomoli liikmed olid kohustatud hävituspataljoni astuma, kui nad ei töötanud mõnel „vastutaval ametikohal” või ei pääsenud viletsa tervise tõttu. See kehtis ka teiste nõukogude asutuste töötajate kohta.

Pataljonide liikmete enamik olid ametlikel andmetel töölised ja teenistujad. Tegelikult oli seltskond tunduvalt kirjum. Hävituspataljonidesse sattus ka nn „moraalselt laostunud haritlasi”, õnneotsijaid ja avantüriste. Kuna hävituspataljonidesse astujaid eriti ei valitud, siis sattus sinna ka kriminaalkurjategijaid. Väidetavalt vabastati 5. juulil 1941 vanglast mõnikümmend kriminaalkurjategijat, kellele tehti ettepanek hävituspataljoni astuda. Relvad anti peaaegu igale soovijale ning selle tulemuseks oli isiklike arvete õiendamine, vägivald ja omakohus.

Indrek Paavle, Peeter Kaasik. Destruction Battalions in Estonia in 1941. – Estonia 1940–1945, lk 469–491.

Hävituspataljonide tegevus

Hävituspataljonid polnud moodustatud lahinguüksustena. Nende põhitegevuseks jäi ellu viia Stalini väljakuulutatud hävitustöö ning punase terroriga maha suruda mis tahes nõukogudevastased ilmingud. See tõi kaasa rüüstamised, omavoli ja tapmised. Näiteid hävituspataljoni liikmete tunnistustest.

Elmar Millert, Tartumaa: „Avald käskis hävitada sovhoosi loomad ja teha nende liha tarvitamiskõlbmatuks. Nii toimisimegi: noore karja laskime revolvritest maha ja valasime petrooleumiga üle.”

Georg Hiis, Valga: „Enne Valgast lahkumist toimetasid Riikliku Julgeoleku mehed 4. juulil Valgas kaevude ja õllelao mürgitamise arseenikuga.”

Felix Till, Tartumaa: „Avald tegi ühele miilitsarühmale korralduse konfiskeerida Hiievaldi varandus ja süüdata talu põlema. Kuulusin sellesse rühma. Piirasime talu ümber. Selgus, et Hiievaldi laip oli metsast tallu

toodud ning talus valmistati matuseroogi. Võtsime talu varandusest seda, mis meie varustamiseks vajaline, ajasime inimesed välja ning süütasime talu põlema.”

Richard Pau, Tartumaa: „Sama päeva õhtupoolikul, mil saabusin Saadjärve, tõi seltsimees Rähn teate, et bandiit Emil Parts on tulnud koju Tabivere mõisa. Tabasime mehe mõisa majas ja viisime Saadjärve vallamajja. Seal kuulati Parts üle. Ülekuulamise ajal lasti teise seltsimehega Saadjärve koolimaja taga metsas kaevata haud, mille juurde viisimegi pärast ülekuulamist kolmekesi Partsi, sidusime tema silmad sini-must-valge lipuga ja pistime vöö vahele veel mõned sini-must-valged lipud ja lasksime mehe pärast südaööd maha. Hauda ajasime korralikult kinni.”

Hannes Walter. Must lehekülg Eesti rahva ajalooramatus. – Luup, 1996, nr 7.

Õppeülesanded

1. Mida kujutas Stalini väljakuulutatud põletatud maa taktika ja miks seda rakendati?
2. Kes ja miks liitusid hävituspataljonidega?
3. Mis oli hävituspataljonide roll Nõukogude Liidu terroripoliitika elluviimises?
4. Iseloomustage allikate põhjal hävituspataljonide tegevust Eesti aladel.
5. Andke hinnang hävituspataljonide tegevusele ja põhjendage seda.

Rühmatöö nr 3. Arreteerimised

Arreteerimiste põhjused

Kuuldes kõige viimasest arreteerimisest, ei küsinud me kunagi: „Mille eest arreteeriti?” – kuid me olime erandlikud. Enamik inimesi, hirmust pöörased, esitasid selle küsimuse vaid selleks, et anda endale pisut lootust; kui teised mingi põhjusega arreteeriti, siis neid ju ei arreteerita, sest nemad ei ole midagi halba teinud.

„Mille eest?” karjatas Ahmatova nõrdinult iga kord, kui keegi meie ringist valitseva õhkkonna mõjul selle küsimuse esitas. „Mida sa öelda tahad: Mille eest? On aeg aru saada, et inimesi arreteeritakse mitte millegi eest!”

Anna Ahmatoval oli õigus ja samas ta ka eksis. Ühest küljest ei haaranud Nõukogude valitsus inimesi tänavailt ega heitnud neid vanglasse ainsatki põhjendust või selgitust andmata: olid arreteerimised, juurd-lused, kohtuprotsessid ja karistused. Teisest küljest, „kuriteod”, mille eest inimesi arreteeriti ja süüdi mõiste-ti, olid jaburad ja protseduurid, mida inimeste ülekuulamisel kasutati, olid absurdsed, isegi sürrealistlikud.

Anne Applebaum. Gulag: Nõukogude koonduslaagrite ajalugu, lk 135.

Arreteerimised

Mind arreteeriti õhtul pimedal valgustamata tänaval. Arreteerijaid oli kolm – kaks haarasid kätest, kolmas surus püstoli vastu kukalt. Talutati miilitsasse, kus otsiti läbi. Edasi tiriti mind kolme mehe vahel raudus kätega Võru KGB majja. Seal ootas kapten Sissas, kes lasi mind viia kolmandale korrusele punaseks kōetud pliidirauaga kōōki. Lubati elusalt praadida, kui kohe rāākima ei hakka.

Elmut Laane arreteerimisluugu. – Saatusekaaslased. Eesti noored vabadusvõitluses 1944–1954.

Küüditamine 1941. aasta juunis

Brigaadid alustasid tegevust 14. juuni öösel 1–2 paiku. Õhtul pahaaimamata magama läinud pered aeti armutult jalule ning unistele inimestele loeti ette määrus, mille alusel nad kuulutati kas arreteerituks või kodumaalt tähtajatult väljasaadetuks. Unesoojade laste nutu saatel otsiti läbi korter, kusjuures osa vāārisese-meid rāndas kohe küüditajate taskuisse. Asjade kokkupanemiseks anti aega paarikümnest minutist paari tunnini.

Imbi Paju. Tõrjutud mälestused, lk 191.

Piinamised ja ülekuulamised

Pärast Eesti, Läti ja Leedu okupeerimist pandi ka siin tööle hiiglaslik julgeolekusüsteem, mis kasutas ülestunnistuste, rutiinse teabe ja pealekaebamiste väljapressimiseks füüsilist ja psüühilist piinamist. Nõukogude Liidus nimetati kehalist piinamist füüsilise mõjutamise vahendiks. Stalini allkirja kandev NLKP KK korraldus rõhutab: „Füüsilise mõjutamise vahend ei ole mingi kuritegu – vastupidi, seda tuleb veelgi enam rakendada nende rahvavaenlaste ülekuulamisel, kes tõrguvad ja ei paljasta veel vabaduses olevaid kaassüüdlasi ja vandenõulasi ja sellega jätkavad Nõukogude vastast tegevust.” [---]

Mu ema kaksikōde Vaike oli kohe pärast kinnivōtmist ja läbiotsimist kappi pandud. Igas NKVD piinamis-keldris olid seina āāres kapid, kuhu inimesi isoleeriti. Kapis, mille suurus on meeter korda meeter, on inimene nagu kiskja suhu tōugatud. Mu tādī ütleb, et seistes seal ööpāev läbi ilma joomata ja õhuta, tungib teadvusse mõte, et sind vōidakse tappa. Pärast, kui ta NKVD ülekuulaja juurde viidi, mõjus hapniku saamine nii, et ta hakkas vārisema ja nāgi kahekordselt.

Imbi Paju. Tõrjutud mälestused, lk 156, 241.

Õppeülesanded

1. Kas inimeste arreteerimine poliitiliste süüdistuste alusel oli põhjendatud? Leidke oma seisukoha kinnitamiseks näiteid.
2. Iseloomustage arreteerijate käitumist vahistamistel ja ülekuulamistel.
3. Mis meetoditega saavutati olukord, et arreteerijatel õnnestus oma ohvrid üldjuhul probleemideta vahistada ning vanglasse toimetada?
4. Mis võtetega murti vahistatuid vaimselt ja füüsiliselt? Tooge näiteid.
5. Andke hinnang Nõukogude repressiivorganite tegevusele inimeste arreteerimisel ja ülekuulamistel. Põhjendage oma seisukohta.

Rühmatöö nr 4. 1941. aasta küüditamine

Küüditamise läbiviimine

Küüditamine oli Moskvale vahendiks vastliidetud territooriumide sisemise vastupanu tasalülitamisel ja nende alade sovetiseerimisel. [---] 1941. aasta suvel Eestist küüditatute arv pole tänini selge. Mitmete uurijate tööd viivad küüditatute arvu üle 10 000.

Mart Laar. Eesti ja kommunism. – Kommunismi must raamat. Kuriteod, terror, repressioonid, lk 844–856.

Inimesi pidasid kinni operatiivgrupid. Ühe kuni kahe perekonna või üksikisiku küüditamiseks moodustatud operatiivgrupid olid enamasti kolme- kuni kuueliikmelised [---]. Operatiivgruppi juhtis peamiselt operatiivtöötaja, grupi liikmeteks olid miilitsad, sõjaväelased, hävituspataljonlased, nõukogude ja parteiaktiivi esindajad. [---] Aktivistid moodustasid operatsioonis osalejatest 44–55%. [---] Selles oli kindel roll nii nõukogude ja parteiorganitel kui väljaarendatud repressiivaparaadi erinevatel lülidel.

Eestlaste küüditamine: mineviku varjud tänases päevas, lk 38–40.

Küüditamise ohvrid

Inglise ajaloolase Robert Conquesti teoses „Suur terror” antakse ülevaade inimrühmadest, kes 1939–1940 NSV Liiduga ühendatud maades kuulusid „elimineerimisele”. Mainida võiks siin kas või iseseisvusaegsete ühiskondlike organisatsioonide liikmeid, välismaaga sidemete omajaid jne. Kokku pidi vägivald tabama vähemalt 25% okupeeritud maade elanikkonnast. Sedavõrd ulatuslike plaanide teostamiseks olid massiküüditused igati sobivaks vahendiks – sest käisid ju nõukogude kombe kohaselt karistuse alla ka süüaluse perekonnaliikmed.

14. juuni 1941. a, lk 5.

Küüditatute transport

Kinnipüütud laaditi autodele ja viidi jaamadesse, kus nad vagunitesse paigutati. Rongid viisid küüditatud Siberisse, sihtkohtadeks olid Kirovi ja Novosibirski oblastid. Arreteeritud perekonnapead saadeti Gulagi vangilaagritesse, nende perekonnaliikmed asumisele. Umbsetes täiskiilutud vagunites ei jätkunud vett. Kevadisel ajal küüditatud külmetasid, suvisel ajal viiduid mattis palavus ja õhupuudus, mille leevenduseks ulatasid inimesed tee äärest vagunitesse õitsvaid sireleid. Palavuse, veepuuduse ja arstiabi puudumise tõttu hakkasid sagenema surmajuhtumid, eriti kannatasid imikud ja väikelapsed.

Elu Siberis

1941. aasta sügistalv oli erakordselt raske aeg. Elati suvebarakkides, hüttides, muldonnides, lautades – antud oludele sobimatutes ruumides. Kuigi inimese kohta oli ette nähtud kolm ruutmeetrit elamispinda, ulatus see tegelikult kohati vaid ühe ruutmeetrini.

Küüditatud rakendati tööle kolhoosidesse, sovhoosidesse, metsamajanditesse ja kullatööstusse. Leiba jagati tööpäevade eest, aga suvel viidutel oli päevi põllutööde lõppemisel liialt vähe kogunenud, mistõttu jäid küüditatud leivast peaaegu ilma.

1942.–1943. aastal oli Siberis ikaldus, millele järgnes kohutav näljaaasta. Küüditatud varustati toiduainetega kõige viimasel järjekorras ning seda valusamad olid ka nende kannatused. Olud viisid näljast nõrkevad inimesed varguseni. Peotäie vilja varastamine oli karistatav vangilaagrisse saatmisega, meeleheite piirile

aetud emad varastasid tihtilugu teadlikult, et nende vangistamise järel saadetak্স lapsed lastekodudesse, kus nad ellu jääksid. Seda lokkavat hoolimatust, millega küüditatud koheldi, on raske nimetada teisiti, kui inimeste tahtlikuks hävitamiseks.

Eestlaste küüditamine: mineviku varjud tänases päevas, lk 49–50.

Naasmine Eestisse

Eesti tühjendamine eestlastest kaotas aktuaalsuse siiski alles aastal 1953, Stalini surma järel. Vangilaagritesse saadetud ja küüditatud said võimaluse kodukohtadesse tagasi pöörduda. Näilisele õigluse taastumisele vaatamata jäid küüditatud endiselt ebavõrdsesse olukorda. Vähe sellest, et neile müüdi vaid haruharva tagasi omal ajal konfiskeeritud elamuid, tavaliselt ei lastud asumiskohtadest naasnutel end isegi kodukanti sisse kirjutada. Esialgu oli neil suuri raskusi õppima asumisega või siis erialale vastava töökoha leidmisel. Peagi kujunes probleemiks asjaolu, et asumisel veedetud aastaid ei soovitud märkida tööstaaži hulka, mistõttu hilines pensionile siirdumine.

14. juuni 1941. a, lk 10.

Inimsusevastased kuriteod

Inimsusevastased kuriteod: nimelt mõrv, hävitamine, orjastamine, deporteerimine ja muud tsiviilelanikkonna vastu sooritatud inimsusevastased teod, enne sõda või selle jooksul, või tagakiusamine poliitilistel, rassilistel või usulistel alustel.

Nürnbergi Rahvusvahelise Sõjatribunali põhikirja artikkel 6.

Õppeülesanded

1. Mis eesmärgil Nõukogude võim inimesi küüditas?
2. Kes olid:
 - 1) küüditajad?
 - 2) küüditatavad?
3. Milliseid kannatusi pidid küüditatud läbi elama?
4. Millal ja miks avanes küüditatutel võimalus Eestisse tagasi pöörduda? Mis probleemidega pidid kodumaale jõudnud kokku puutuma?
5. Esitage põhjendusi/näiteid küüditamisest kui inimsusevastasest kuriteost.

Rühmatöö nr 5. Vangilaagrid

Gulag oli 1930. aastatel asutatud NKVD laagrite peavalitsus, mille alluvuses olid vangilaagrid Nõukogude Liidus. Peavalitsuse üheks ülesandeks oli tagada Nõukogude Liidu riiklike majandusülessannete täitmiseks tasuta vangide tööjõud.

NSV Liidu esimestele sunnitöölaagritele pani 1919. aastal aluse Ülevenemaaline Erakorraline Komisjon – Tšekaa. Kui järgnenud kümnendil jäi laagrite ja nende vangide hulk veel tagasihoidlikuks, siis järsu muutuse tõid kaasa 1930. aastatel enneolematu ulatusega massirepressioonid, laagrite süsteem laienes kiiresti. Paralleelselt kogu Nõukogude julgeolekustruktuuri reformimisega liideti 1934. aastal Gulagi (Laagrite Peavalitsus) koosseisu ligi 800 väiksemat karistuskolooniat. Vangide töö tootlikkuse parandamiseks pidid laagrid kasvama, muutuma terveteks kompleksideks ning spetsialiseeruma kindlale majandusharule. Kinni- peetavate arv mitmekordistus, 1941. aastaks küündis see juba 1 930 000 inimeseni.

Poliitvangide (§ 58) osakaal Gulagi asukate hulgas kõikus sõltuvalt aastast kolmandiku ja veerandi vahel. Ülejäänud moodustasid nn. „tavalised” kriminaalkurjategijad, kuid ka nende seas oli märkimisväärne hulk teiste Nõukogude repressiivsete seaduste ohvreid (näiteks nn spekulandid). Lisaks kuulusid julgeoleku haldusalasle ka küüditatud, eriasunikud ja ümberasustatud, kelle koguarv 1940. aastate alguses ületas samuti miljoni piiri.

NSV Liidus polnud majandusharu, kus poleks kasutatud vangide tööjõudu. Gulagi asukad ehitasid terveid linnu, hüdroelektrijaamu ja tehaseid, kaevasadid kanaleid, töötasid metsas, põldudel ja kaevandustes.

1950. aastate alguses ilmnes terav vajadus Gulagi süsteemi reformimiseks. Miljonitesse kasvanud vangidearmee oli muutnud Gulagi ülikeerukaks mehhanismiks, mille juhtimine vanade reeglite järgi osutus võimatuks. Lahendus saabus 1953. aasta märtsis – koos Stalini surmaga kaotas Gulag oma ideoloogilise juhi ja õpetaja. Kinni- peetavate arv hakkas kiiresti kahanema. 1960. aastaks oli enamus poliitvangidest vabastatud ning endised küüditatud rehabiliteeritud. Eestisse pöördus tagasi üle 30 000 inimese, kuid nad ei saanud tagasi oma vara ning paljusid ei lubatud enam oma kodukohta.

KGB kongide muuseumi kodulehekülj.

Laagrielu

Sunnitöölaagrit, mis sai nüüd mu ema ja tädi elukohaks, ümbritses okastraadist tara, kõikjal olid vahitornid, kus valvasid püssimehed ja koerad. [---] Mu ema oli šokeerinud ka vägivallast vaesunud keel, mida vangivalvurid inimestega suheldes kasutasid: „tõuse üles!”, „rivistus!”, „marss tööle!”, „võta kühvel, kirka, värvipott ja pintsell!”. Kõik toimus sunni ja terrori õhkkonnas. [---]

Elama pandi suurde barakki, kuhu mahtus umbes 300 inimest. Barakis olid kahekordsed narid, kus kaks inimest magasid kõrvuti. Mingisugust privaatsust inimesel olla ei saanud, isegi mitte puhtaid linu. Süüa anti päevas 200 grammi leiba ja väga vesist suppi, kus ujus paar kapsalehte. Supp haies, vahel olid selle sees valged väikesed ussid. Mu ema ja tädi ei suutnud seda suppi alguses süüa, plekist kausski oli mustaks parkunud ja lusikat ei antud. [---]

Neid vange, kes kolonnis koerte saatel teele läksid, kuid väga nõrgaks jäid ja näljast maha kukkusid, ei tohtinud kaasvangid aidata, selline inimene jäigi teele lamama, kuni NKVD ametnik ta surnuks tunnistas. Kui surnud olid laagri väravast välja viidud, lõi väravavaht neile ka haamriga pähe, et asi oleks kindel.

Imbi Paju. Tõrjutud mälestused, lk 251.

Esialgu pandi meid ühte suurde laagrisse ja sealt hakati meid jagama väiksematesse laagritesse. Need olid metsatöölaagrid, kus nii 500 ja 800 vahel vist oli inimesi. [---]

Need kriminaalkurjategijad leidsid varsti kontakti valvurkonnaga ja olid õieti esimesed, kes peale läbi- otsimist meie asjad ära varastasid ja leiva ees müüsid. Minulgi juhtus nii. Alumise nari peal magasin ja

peatsis oli kohver. Metsatööst väsinud, raskelt magasin ja hommiku leidsin, et kohvril oli tagaseinast tükk välja lõigatud ja kohver tühjaks tehtud.

Laagritoit oli 600 grammi leiba. Ja kui sa metsanormi ei täitnud, siis said 300 ainult. Põhiline toit oligi see leivatükk. Hiljem sain teada, et korra oli laagrivangi päevatoit ainult 80 grammi jahu. Valvekoera päevanorm oli kolm korda suurem. Kõige hullem oli olukord 1943. aasta suvel, kogu suve saime ainult peedilehesuppi.

Robert Tasso mälestused. – Eestlaste küüditamine: mineviku varjud tänases päevas, lk 49–50.

Õppeülesanded

1. Mis on Gulag?
2. Miks vajab Nõukogude Liit ulatuslikku vangilaagrite süsteemi? Tooge näiteid.
3. Mis vahendeid kasutades suutsid laagrivõimud vange tööle panna? Tooge näiteid.
4. Iseloomustage vangide igapäevaelu. Mis oli nende elus kõige olulisem? Milliseid eetilisi probleeme tõi kaasa laagris ellujäämine?
5. Andke hinnang Nõukogude vangilaagrite süsteemile. Põhjendage oma seisukohta.